

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI

HELLENİSTİK VE ROMA KÜLTÜRÜNÜN SURİYE'NİN KUZAY
VE ORTA BÖLGESİ'NDEKİ KUTSAL ALANLARLA OLAN
ETKİLEŞİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Abdulhamid ZERNAJİ

ANKARA- 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI

HELLENİSTİK VE ROMA KÜLTÜRÜNÜN SURİYE'NİN KUZEY
VE ORTA BÖLGESİ'NDEKİ KUTSAL ALANLARLA OLAN
ETKİLEŞİMİ

Yüksek Lisans Tezi

Abdulhamid ZERNAJİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY

ANKARA- 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI

Abdulhamid ZERNAJİ

HELLENİSTİK VE ROMA KÜLTÜRÜNÜN SURİYE'NİN KUZAY
VE ORTA BÖLGESİ'NDEKİ KUTSAL ALANLARLA OLAN
ETKİLEŞİMİ

YÜKSEK LİSANS

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi .....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2019)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR	v
HARİTALAR LİSTESİ	vii
TABLolar LİSTESİ	vii
FİGÜRLER LİSTESİ	vii
I. GİRİŞ	12
1. Konu ve Kapsam	12
2. Amaç ve Önemi.....	13
3. Yöntem	14
4. Araştırma Problemi	15
II: TARİHSEL ÇERÇEVE	17
1. Hellenistik Dönem Öncesi Kuzey ve Orta Suriye'ye Genel Bakış.....	17
2. Kuzey ve Orta Suriye Seleukos Krallığı Dönemi	23
3. Roma Dönemi Suriye Eyaleti.....	27
III: KUTSAL ALAN: GENEL BAKIŞ	33
1. Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgelerinde Bulunan Kentlerin Kutsal Alan Standartları.....	33
2. Eski Doğu'daki Kutsal Alanların Kökeni	35
3. Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgesi'ndeki Eski Doğu ve Arkaik Dönemlerde Kült Alanlar ve Tapınaklar	39
4. Hellenistik ve Roma Dönemi Suriye'de Kült Alanları ve Tapınaklar	46
IV: Hellenistik ve Roma Dönem Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgesi'ndeki Kutsal Alanlar	49
1. Kuzey Suriye'de Kutsal Alanlar	49
1.1 Menbij (Hierapolis).....	49
1.1.1 Atargatis Kutsal Alanı	51
1.2 Jebel Khalid (Halid Dağı).....	53
1.2.1 Jebel Khalid Kutsal Alanı	54
1.3 Seleukeia Pieria.....	56
1.3.1 Zeus Kutsal Alanı	57
2. Orta Suriye'de Kutsal Alanlar	59
2.1 Palmyra (Tadmür).....	59

2.1.1	Bel Kutsal Alanı	62
2.1.2	Baal-Şamin Kutsal Alanı	66
2.1.3	Nebo Kutsal Alanı	72
2.1.4	Al-Lat Kutsal Alanı	76
2.2	Dura Europos	79
2.2.1	Artemis Kutsal Alanı	80
2.2.2	Atargatis Kutsal Alanı	81
2.2.3	Zeus Kryios/Baal Şamin Kutsal Alanı.....	82
2.2.4	Zeus Megistos -Baal Şamin Kutsal Alanı.....	83
2.2.5	Palmyra'nın Tanrıları -Bel Kutsal Alanı	84
2.2.6	Azzanathkona Kutsal Alanı	86
2.2.7	Aflad Kutsal Alanı	87
2.2.8	Zeus Theos Kutsal Alanı	88
2.2.9	Gadde Kutsal Alanı.....	88
2.2.10	Mithraeum Kutsal Alanı	89
2.3	Süleyman Kalesi (Husn-Süleyman).....	90
2.3.1	Baal - Zeus Kutsal Alanı.....	90
V: DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	93	
1.	Kutsal Alanların Kuzey ve Orta Suriye'deki Analizi ve Farklılıkları	93
2.	Bölgesel ve Yerel Özellikler	98
3.	Düzenler ve Süslemeler	99
4.	Kronolojik Gelişim ve Etki Faktörleri.....	102
5.	Tapınım Gören Tanrı ve Tanrıçalar.....	104
6.	Sonsöz	106
KAYNAKÇA	107	
HARİTALAR.....	129	
TABLolar VE FİGÜRLER.....	136	
ÖZET	186	
ABSTRACT	188	
ÖZGEÇMİŞ	190	

ÖNSÖZ

" Hellenistik ve Roma Kültürünün Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgesi'ndeki Kutsal Alanlarla Olan Etkileşimi" adlı tez çalışmasının konusunu ve kapsamını, tezimin her türlü yardımını ve fikirlerini esirgemeyen kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Kutlamış GÖRKAY'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Bu çalışmanın yürütülmesinde desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Musa KADIOĞLU, Arş. Gör. İlder TANRIVERDİ, Arkeolog Öznur SEMİZ, Mesut DİLAVER'e ve bölümdeki tüm hocalarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

Türkiye'de yaşadığım ve Tez çalışmam sürecinde tüm maddi ve manevi destek sağlayan Türkiye Bursları Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na da minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Son olarak yaptığım her işte beni destekleyen, bana inanan ve güvenen Anneme, Babama ve tüm kardeşlerime, her daim beni cesaretlendiren maddi manevi desteğini arkamda hissettiğim teşekkür eder saygılarımı sunarım.

Abdulhamid ZERNAJİ

Ankara 2019

KISALTMALAR

AIA.	Archaeological Institute of America
AJA	American Journal of Archaeology
AKMED	Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi
ANES	Ancient Near Eastern Studies
ANMED	Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
Bkz.	Bakınız
CAH.	The Cambridge Ancient History
cm.	Santimetre
CSCA	California Studies in Classical Antiquity
Çev.	Çeviren
Fig.	Figür
Hrt.	Harita
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JNES	Journal of the Near Eastern Studies
km.	Kilometre
lev.	Levha
m.	Metre
M.D-S	Marifet Dergisi- Suriye (<i>Mejalet Almarife</i>)
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
MA.	Mediterranean Archaeology

MAES	Miscellanea Anthropologica et Sociologica (Poland)
MBD-S	Medeniyetlerin Beşiği Derneği- Suriye (<i>Mejalet Mahd el-Hadarat</i>)
Nu.	Numara
OIP	Oriental Institute Publications – Chicago, USA.
PAM	Polish Archaeology in the Mediterranean
PAT	Palmyrene Aramaic Texts
Res	Resim
RG-RW	Religions in the Graeco-Roman World
s.	Sayfa
SAY	Suriye Arkeolojik Yıllıklar (<i>Alhuleyat Alasariye Alsuriye</i>)
say.	Sayı
ss.	İki sayfa arasında
Şek.	Şekil
Tab.	Tablo
TAD	Tarihsel Araştırmaları Dergisi (<i>Mejalet Diressat Tarihiye</i>)
TAPA	Transactions and Proceedings of the American Philological Association
ve diğ.	ve diğerler
vol.	Volume
YCS	Yale Classical Studies
yy.	Yüzyıl

HARİTALAR LİSTESİ

Hrt. 1. Suriye'nin Yakın Doğu yerleşmeleri, M.Ö. 4. binyılın sonu ve 2. binyılın başında. (Al-kateb, 2010: 58, Fig. 13).....	130
Hrt. 2. Kuzey Suriye ve Güney Anadolu, M.Ö. 1. binyılında Arami Krallıklar. (Bryce, 2014, hart. 4: 99)	131
Hrt. 3. Suriye Seleukos Krallığı Dönemi. (Design by M. Ababsa; C. Kohlmayer-Ali, Map: H. David. İfpo, 2010)	132
Hrt. 4. Roma Dönemi, Suriye Eyaleti. (Andrade, 2013: 24)	133
Hrt. 5. Palmyra Ticaret Yolları. (Rostovtzeff, 1932: 2).....	134
Hrt. 6. M.S. 3. yy.'da Roma Yakın Doğu Haritası. (Edwell, 2008: xxi)	135

TABLolar LİSTESİ

Tab. 1. Seçilen kentlerden elde edilen kültürlere göre etkiler	96
Tab. 2. Kuzey ve Orta Suriye Hellenistik ve Roma Dönem kutsal alanlardaki kutsal alanların özellikleri	100
Tab. 3. Kuzey ve Orta Suriye Bölgelerinde ve Kuzey Mezopotamya'daki bulunan Eski Doğu Dönemine ait tapınakların boyutları	103
Tab. 4. Eski Doğu'daki Antik Yazılar - Sami Dilleri. (İsmail, 1997: 69)	137

FİGÜRLER LİSTESİ

Şek. 1. Uruk kentinde Eanna-Aştar tapınağı planı, 11,5 × 62 m. ölçülerdedir. (Hanoun, 2006: 68).....	138
Şek. 2. Eridu kentinde Enki Tapınağı planı, 41 × 23 m. ölçülerindedir. (Mousselmani, 2006: 95; Ebu Assaf, 1988: 120)	138
Şek. 3. Hafajah kentinde, Oval Tapınak planı 74 × 59 m. ölçülerindedir. (Lloyd, 1992: 131).....	139
Şek. 4. Ebla (Tell Mardikh) Aştar Tapınağı planı, 12.4 × 7.20 m. ölçülerindedir. (Mousselmani, 2006: 165).....	139
Şek. 5. Mari (Tell Hariri) Dagon Kutsal Alanı planı, 40 × 20 m. ölçülerindedir. (Hanoun, 2006: 67).....	140
Şek. 6. Tell Açana, Aştar Tapınağı planı, 15 × 15 m. ölçülerindedir. (Hamoud, 2014: 204).....	140
Şek. 7. Tell Brak, Anıtsal bir saray ve M.Ö. 16. yy.'ın ortalarına tarihlenen Göz tapınağı planı, 30 × 25 m. ölçülerindedir. (Mallowan, 1947, plat. LVII).....	141
Şek. 8. Emar kenti, Baal ve Aştar tapınakları planları. (Al Tounsi, 2013: 369)	141
Şek. 9. Ain Dara, tapınak planı ve anıtsal heykelleri, yapı 38 × 32 m. ölçülerindedir (Hamoud, 2014: 242).....	142
Şek. 10. Tell Halaf, tapınak planı. (Mousselmani, 2006: 169)	142
Şek. 11. Menbij-Hierapolis kenti park planı. (R. Burns, Aug 2015 after Google Earth ; Cumont 1917: fig. 9)	143
Şek. 12. Menbij-Hierapolis kent parkı havadan görünümü. (www.discover-syria.com/news/8613).....	143
Şek. 13. Menbij (Hierapolis) Lucianus tarafından tarif edilen, Atargatis tapınağı'nın tahmini planı	144

Şek. 14. Menbij'deki (Hierapolis) Atargatis rölyefleri ve sikkeleri ayakta veya oturma pozisyonunda, yanında iki aslan ile betimlenmiştir. (Halep Ulusal Müzesinde sergilenmektedir)	144
Şek. 15. Menbij-Hierapolis'te bazı heykeller ve rölyefler kent parkında sergileniyordu. (Comfort – Rifat, 2001: 44; Zihdi, 1972: 87-88; Lightfoot, 2003: 76)	145
Şek. 16. Jebel Khalid kent planı. (Clarke, 2006: 134).....	146
Şek. 17. Jebel Khalid tapınak planı ve mimari evreleri. (Wright, 2011: 123; Clarke – Thornley – Wright, 2005: 130).....	147
Şek. 18. Jebel Khalid tapınağın sunağının bulunduğu yeridir. (Clarke, 2006, pla.27-4: 142).....	147
Şek. 19. Jebel Khalid tapınağın üç boyutlu bir çizimidir. (Clarke, 2006, fig.3: 134) ..	148
Şek. 20. Seleukeia Pieria kutsal alan planı. (Stillwell, 1941, plan. 9).....	148
Şek. 21. Palmyra kenti genel planı. (Burns, 2009: 43-219; Klingl 1985: 99; Cussini, 2005: 160).....	149
Şek. 22. Bel Tapınağı'nda bulunan, M.Ö. 44 yılına tarihlenen en eski yazıt, Palmyra Müzesi, Suriye. (Smith, 2013: 61).....	150
Şek. 23. Palmyra, Bel Tapınağı planı. (Alasad 1984: 65).....	150
Şek. 24. Palmyra, Bel Tapınağı, cella planı. (Butcher, 2003: 282).....	151
Şek. 25. Palmyra, Bel Tapınağı, cella planı iki boyutlu görüntüsü. (Maumoon, 2010: 68)	151
Şek. 26. Palmyra, Bel Tapınağı, <i>cella</i> güney nişi. (Teixidor, 1979, lev. IV: 143).....	152
Şek. 27. Palmyra Bel Tapınağı, cella kuzey nişi. (Teixidor, 1979 lev. IV: 143)	152
Şek. 28. Palmyra, Bel Tapınağı, Arşitrav üzerinde pürüzlü üçgen şekiller bulunmaktadır. (Klingil, 1985: 218).....	153
Şek. 29. Palmyra, Bel Tapınağı, revak sütunlarını bedeni üzerinde, heykellerin tutacağı için delik vardır. Photoshop aracılığıyla hayali görüntüsü.	153
Şek. 30. Palmyra Bel Tapınağı, cella duvarında bulunmuş bir kabartma. (Smith, 2013: 100).....	154
Şek. 31. Bel Tapınağı'ndan, bir rölyef M.S. 1 yy.'a ait, ortada Bel, sağda Yarhabul, Acibul solda, Arsu en sağda şuaları olmadan tasvir edilmiştir. (Gawlikowski, 2015: 250).....	155
Şek. 32. Bel Tapınağı'nda bulunmuş bir rölyef, 50 x 46 cm. boyutlarda, Bahçenin tanrısı, Arsu ve Rahim tanrılara adanmıştır. PAT. 1621. (Teixidor, 1979, lev. XXXI: 170; Saqr, 2009: 227-228).....	155
Şek. 33. Bel Tapınağı temellerinden kurtarılan bir kabartma, solda Herakles, çıplak, bir hayvan tutuyor. Diğer tarafta Palmyra'nın üçlü tanrıları Bel, Yarhabul ve Acibul tasvir edilmiş olup kireçtaşından yapılmış, 34,5 x 21 cm. boyutlardadır. Şam Ulusal Müzesinde sergilenmektedir. (Teixidor, 1979, lev. XXXI: 170; Bahnasi, 1985: 195).....	155
Şek. 34. Bir rölyef, Bel Tapınağı cella girişinde bulunmuş olup M.S. 1.yy.'a aittir. (Butcher, 2003: 312).....	156
Şek. 35. Bel Tapınağı, bir rölyef, sağ tarafta Aglibol ve sol tarafta Malkbel, çevrelerinde ağaçlar tasvir edilmiş olup M.S. 32 yılına aittir. (Teixidor, 1979, lev. XIII: 152).....	156
Şek. 36. Baal-Şamin Tapınak Planı: (Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 444).....	157
Şek. 37. Baal-Şamin Kutsal Alanı planı. (Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 438).....	157
Şek. 38. Baal-Şamin Kutsal Alanı kuzeyden bir görüntüsü. (Smith, 2013, Figure 1.13: 23).....	158
Şek. 39. Baal-Şamin Kutsal Alanı, ön cephe. (Wiegand, 1932: 122)	158
Şek. 40. Baal-Şamin Kutsal Alanı, arka duvarı. (Wiegand, 1932: 123)	159

- Şek. 41.** Baal-Şamin Kutsal Alanı, ortada büyük niş, kavisli şekli almakta. (Alasad – Dahman, 1963: 109) 159
- Şek. 42.** Baal-Şamin Kutsal Alanı, güneyde sol oda ve nişi, odacık boyutları 85 cm. genişliğinde ve 278 cm. uzunluğundadır. (Alasad – Dahman, 1963: 114) 160
- Şek. 43.** Baal-Şamin Kutsal Alanı, kuzeyde sağ oda ve nişi. (Alasad – Dahman, 1963: 113)..... 160
- Şek. 44.** Baal-Şamin Kutsal Alanı, restorasyon çalışmalarında, gerçek şeklini ve hayali olarak bir şekli daha çizilmiştir. (Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 430) 161
- Şek. 45.** Baal-Şamin Kutsal Alanı, üç tanrının beraber, Baal-Şamin kutsal alanında kültü olup, kült heykelleri de bulunmaktadır. (Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 434)..... 161
- Şek. 46.** Slem Tapınağı'nın planı, güney Suriye'de bulunan, Baal-Şamin tapınak plan düzenine benzemektedir. (Kaizer, 2008: 343)..... 162
- Şek. 47.** Kanawat'ta, C tapınak planı. (Kaizer, 2008: 368) 162
- Şek. 48.** Baal-Şamin Kutsal Alanı girişinde bulunan bir kabartma, M.S. 1. yy.'a tarihlenen ortada açık kanatlı kartal Baal-Şamin'i temsil ediyor, sağda Aglibol (Ay tanrısı) solda Yarhabul (Güneş tanrısı). (Hammad, 2016: 156) 163
- Şek. 49.** Süslü bir kabartma, Baal-Şamin Tapınağı'na yakın bir yerde bulunmuş olup M.S. 1. yy.'a aittir. Orada büyük bir kartal kanatları açık vaziyette ve onu yanında her iki tarafta birer kartal, daha küçük boyutta görünüyor, alt bölümde başka bir kartal daha tasvir edilmekte. (Gawlikowski, 1998: 248)..... 163
- Şek. 50.** Baal-Şamin tapınağında, yazıtlı bir stel, Baal-Şamin ortada yer alır askeri elbiseler giymiş, sağda Aglibol (Ay tanrısı) solda Yarhabul (Güneş tanrısı) tasvir ediliyor 60 x 72 cm. boyutlar olup M.S. 227 yılına tarihlenir, Louvere Müzesindedir. (Saqr, 2009, PAT. 2798: 188 & Teixidor, 1979, lev. VIII: 147).. 164
- Şek. 51.** Baal-Şamin tapınağında bir rölyef, kireç taşından yapılmış, üzerine bir yazıt yazılmış olup M.S. 120/21 yılına tarihlenen sağda Bel ve solda Baal-Şamin tahtta oturuyorlar ortada Aglibol ve Yarhabul ayak üzerinde duran pozisyonda oyulmuşlardır. Lyon güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir. (Saqr, 2009: 132-133) 164
- Şek. 52.** Sanameen'de Tekh Tapınağı ve Kanawat (Suweida şehri) Zeus Tapınağı planları. (Kaizer, 2008: 350-352) 165
- Şek. 53.** Palmyra'nın ana cadde üzerindeki bulunan mimari tesisleri, Nebo Tapınağı'nın yerini gösteren bir çizim. (Genequand – Alasad, 2010: 319)..... 166
- Şek. 54.** Nebo Tapınağı planı. (Bounni – Salibi, 1965: 56; Bounni – Saliby – Seigne, 1992, lev. III) 166
- Şek. 55.** Nebo Tapınağı, cella planı üç boyutlu görüntüsü. (Bounni – Alasad, 1984: 100) 167
- Şek. 56.** Palmyra'da, Nabu Tapınağı'nda, cella önünde zengin süslü sütunlarla bir sunak bulunup sunağın şekli, sütunlarla desteklenen küçük bir tapınağa oyulmuştur. Sunakta üzerinde bir kabartması yedi tanrı tasvir edip kireçtaşından yapılmıştır. (Bounni – Salibi, 1965: 56; Klingil, 1985, lev.160: 246)..... 167
- Şek. 57.** Nebo Tapınağı'ndan süslü bir rölyef. (Bounni, 1965: 3-15; Saqr, 2009, PAT. 8: 29-30; Teixidor, 1979, lev. XVIII: 157; Klingil, 1985, lev. 16: 247; Colledge, 1976, lev.38) 167
- Şek. 58.** Allat Tapınağı avlu girişinde bulunan anıtsal bir aslan heykeli.(Hendrik – Drijvers, 1978: 61; Gawlikowski, 1977: 274; Gawlikowski, 1983: 210; Butcher, 2003: 309) 168
- Şek. 59.** Palmyra, Allat Tapınağı erken dönemi, üç boyutlu bir görüntü. (Gawlikowski, 2014, fig. 7: 89) 168

Şek. 60. Palmyra’da Allat Tapınağı’nda bulunan 2,14 m. yüksekliğinde M.S. 1.yy. ortasına ait mermerden yapılmış Athena heykeli. (Gawlikowski, 1977: 267-268; Hendrik – Drijvers, 1978: 61).....	169
Şek. 61. Palmyra’da, Allat Tapınağı girişinde altı sütun görüntüsü, M.S. 1. yy.’a ilk yarısına tarihleniyor. (Gawlikowski, 1977: 257).....	169
Şek. 62. Palmyra’daki Allat Tapınağı doğudan bir görüntü. (Hendrik – Drijvers, 1978: 60).....	170
Şek. 63. Allat Tapınağı planı, Diocletianus kampı içinde. (Gawlikowski, 2008: 531)	170
Şek. 64. Palmyra, Allat Tapınağı geç evresi, üç boyutlu bir çizim. (Gawlikowski, 2014, fig. 8: 90)	171
Şek. 65. Allat Tapınağı’nda, bir arşitrav süsleme parçasıdır. (Gawlikowski, 1977: 259)	171
Şek. 66. Palmyra’da, Allat Tapınağı’nda bir rölyef örtülü kadınlar bir alay olarak tasvir ediliyor, tapınak rahibeleri olabilir. (Smith, 2013, fig. 31: 467)	172
Şek. 67. Palmyra’da, bir yazıtlı stel 57×50 boyutlarında, tanrıça Allat iki aslan arasında oturuyor, sağ elinde mızrak ve sol elinde kalkan tutuyor, Şam Ulusal Müzesi’nde sergilenmektedir. (PAT. 2758, Saqr, 2009: 230; Teixidor, 1979, lev. XX-2: 134-159).....	172
Şek. 68. Dura Europos kent planı.(Burns, 2017: 31; Butcher, 2003: 260).....	173
Şek. 69. Dura Europos, Artemis Kutsal Alanı planı, ilk evresi. (Downey, 1988, fig 30: 78).....	174
Şek. 70. Dura Europos, Artemis Kutsal Alanı planı, ikinci evresi. (Downey, 1988, fig 30: 79).....	174
Şek. 71. Dura Europos, sağda Artemis Kutsal Alanı ve solda Atargatis Kutsal Alanı planı. (Downey,1976, fig.8: 30)	175
Şek. 72. Dura Europos’ta bir stel Atargatis ve Baal temsil edilip 41 × 28 cm. boyutlarda M.S. 3. yy.’ına aittir. Bu eser ABD Yale Üniversitesi Sanat Galerisi’nde sergilenmektedir. (Teixidor, 1979, lev. XX: 159)	175
Şek. 73. Dura Europos, Atargatis Kutsal Alanı planı. (Kaizer, 2016, Plate XXVII: 240; Downey, 1976, fig.8: 30).....	176
Şek. 74. Dura Europos, Zeus Kryios- Baal Şamin Kutsal Alanında Yunanca- Palmyraca yazıtlı bir stel 51×31 cm. boyutlarda M.S. 31/32 yılına aittir. (Teixidor, 1979, lev. VI: 145; Saqr, 2009, PAT. 1087: 173-174)	176
Şek. 75. Dura Europos, Zeus Kryios- Baal Şamin Kutsal Alanı planı, üç aşamalıdır. (Downey, 1976: 28).....	177
Şek. 76. Dura Europos Zeus Megistos Kutsal Alanı planı, birinci evresindedir. (Downey, 1993, fig 3: 172)	178
Şek. 77. Zeus Megistos Kutsal Alanı planı, ikinci evresi. (Downey, 1997: 111)	178
Şek 78. Dura Europos, Palmyra’nın tanrıları -Bel Kutsal Alanı planı I ve II evresi. (Downey, 1976: 23).....	179
Şek. 79. Dura Europos’ta, Palmyra’nın tanrıları -Bel Kutsal Alanı planı. (Teixidor, 1979, lev. XXII: 161)	179
Şek. 80. Dura Europos, Azzanathkona Kutsal Alanında, Tanrıça Azzanathkona oturma pozisyonunda ve yanında iki aslan bir kabartma. (Edwell, 2008: 105).....	180
Şek. 81. Dura Europos, Palmyra’nın tanrıları -Bel Kutsal Alanından, Kunuon Ben-Nicostratos ve ailesinin bir duvar resmi. (Edwell, 2008: 95; Butcher, 2003: 330)	180
Şek. 82. Dura Europos, Azzanathkona Kutsal Alanı planı. (Kaizer, 2016, Plate XXX: 246; Downey, 1976, fig. 4: 26).....	180

Şek. 83. Dura Eurupos, Aflad Kutsal Alanı planı. (Kaizer, 2016, Plate XXVI: 239: Downey, 1976, fig. 3: 25).....	181
Şek. 84. Dura Eurupos, Aflad Kutsal Alanından bir rölyef. (Teixidor, 1979, lev. XXXIII: 172).	181
Şek. 85. Dura Eurupos, Zeus Theos kutsal Kutsal Alanı planı. (Kaizer, 2016, XXII: 237).....	182
Şek. 86. Dura Eurupos, Zeus Theos Kutsal Alanında bir fresk duvar resmi. (Rostovtzeff, 1938: lev. XIII)	182
Şek. 87. Dura Eurupos, Gadde Kutsal Alanı planı, Yapının 42 x 22 m. boyutlarında olup iki bölümden oluşur ve her bölümünde ayrı bir avlu ve cella içermektedir. (Kaizer, 2016, Plate XXV: 238)	183
Şek. 88. Dura Eurupos, Gadde Kutsal Alanı'nda bulunan yazıtlı bir kabartma tanrı Gadde'ye adanmış M.S. 108 yılına tarihlenen kireçtaşından yapılmıştır. (Butcher, 2003: 238; Saqr, 2009, PAT. 1094: 221).....	183
Şek. 89. Dura Eurupos, Mithraeum Kutsal Alanı planı. (Edwell, 2008: 126)	184
Şek. 90. Dura Eurupos'ta, Mithraeum Kutsal Alanı orta duvar freski, M.S. 2. yy.'ın sonuna tarihlenir. (Kaizer, 2016, Plate XXXI: 243).....	184
Şek. 91. Husn-Süleyman, Baal - Zeus Tapınağı üç boyutlu planı. (Yunus, 2012: 84)	185
Şek. 92. Husn-Süleyman, Baal - Zeus Kutsal Alanı planı. (Judaallah, 1999: 317).....	185

I. GİRİŞ

Giriş kısmında, konu ve kapsam, amaç ve önemi, yöntem ve araştırmanın problemlerden bahsedilmektedir.

1. Konu ve Kapsam

Suriye’de inşa edilmiş olan kutsal alanların Roma'nın diğer bölgeleri ile benzer ve ayrışan noktalarının, bu yapıların gerek Hellenistik Dönem’de, gerekse Hellenistik Dönem’den sonra gelen Roma Döneminde, hem mimari, hem de ritüeller açısından değişip değişmediğinin incelenmesi, Hellenistik ve Roma Kültürünün Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgesindeki *Koile Suriye* alanı adlandırılan kutsal alanlarla olan etkileşimi başlıklı tezimin temel konusunu oluşturmaktadır. (Harita 3)

Suriye’nin M.Ö. 64 yılında Roma kontrolüne girmesiyle Hellenistik doğunun tüm mirasını hâlâ devam ettirdiği araştırmacılar tarafından düşünülmektedir. Ancak bu bölgenin Roma hâkimiyetine girmesinden sonra sosyal hayatta, mimaride ve dini inanışlarda yaşanan farklılıkların ne boyutta olduğu, Yunan, Roma tanrıları ve Suriye'nin kendi inanışlarında yer alan tanrıların nasıl sentezlendiği, şehir planında yapılan tapınakların hangi tanrılara ait tapınım merkezleri olduğu ve bu planlamanın yapılmasının altında yatan nedenlerin neler olabileceği, kült heykellerinin ikonografi açısından hangi kültüre daha yakın ikonografiye bağlı olduğu, ayrıca bu kültürlerin birbirleriyle olan etkileşimlerinin neler olduğu konuları daha önceden yapılan araştırmalarda fazla değinilmemiş konular olduğu için, benim tezimde ele aldığım ve yanıtlamaya çalıştığım ana soruları oluşturmaktadır.

2. Amaç ve Önemi

Hazırlamış olduğum bu tezde, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Kuzey ve Orta Suriye bölgesindeki yaşayan halkın dini inançlarını, arkeolojik ve filolojik kaynakların desteği ile bir araya getirilmesi, Yunan ve Roma kültürlerinin bu bölge insanının dini inançları üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Dini tapınımların yerel tanrılara mı (çoğunlukla Semitik), Yunan tanrılarına mı?, yoksa her ikisinin unsurlarının sentezlenerek birleştirildiği “synkretik” tanrılara mı yapıldığı konusu, bu özelliklerin tapınakların mimarisi, ritüelleri ve kült heykellerine nasıl yansıdığına ortaya çıkarılması tezimin diğer amaçları içerisindedir.

Kuzey ve Orta Suriye bölgelerinde bulunan Hellenistik ve Roma Dönemlerinde yapılmış olan kutsal alanlar hakkında çalışmalar çok fazla olmaması, bunların bir bütün olarak ele alınmamış olması sunmuş olduğum çalışmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bu geniş coğrafyada bulunan antik kentlerin, mimari ve dini yapılarının planlarının ve bağlı olduğu kült alanlarının şimdiye kadar kapsamlı olarak incelenmemiş olması da bu konuya yönelmemdeki ana unsurlardan biridir. Diğer taraftan bilindiği gibi özellikle Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgesinde yaşanan savaşlar ve zor zamanlardan dolayı Suriye'de bulunan ve insanlığın ortak kültür mirası olarak görülmesi gereken antik kentler ve yapılar tahrip edilerek tamamen yok olma tehlikesi altındadır. Bu nedenle bu çalışma sayesinde, bir miktar da olsa kültür mirasının belgelenmesi ve kutsal alanlar bazında kaynakların bir araya getirilip yeni fikirler ortaya atılması amaçlanmıştır. Türkiye ile Suriye sınırı arasındaki kültürel tarihinin belgelenmesi, bazı Arapça kaynaklarında taranarak tercüme edilen bilginin tezde yer alması Türk araştırmacılar başta olmak üzere diğer araştırmacılara da faydalı olabileceğini umuyorum.

3. Yöntem

Araştırmanın ilk aşamasında YÖK ana sayfasından ulaşılan, Ulusal Tez Merkezi'nde ki basit tarama seçeneği ile konunun araştırması yapılmış ancak bu konu ile ilgili hazırlanmış bir çalışmaya rastlanılamamıştır.

Araştırma yapılırken izlenen yöntemlerden birisi de kazı raporlarından yararlanılmasıdır. Ayrıca bu yapılarla ilgili modern yayınların, bazı antik kaynakların kullanımı ile birlikte toplanıp incelenmesidir.

Bu araştırmada, bölgedeki incelenen tapınaklar ve kült alanların çoğunun birden fazla mimari aşama içerdiği için her bir aşamanın gerek yerel tanrıların ve tapınakların gerekse Yunan ve Roma tapınakların mimari özelliklerine göre incelemiştir. Bu arada, incelenen kutsal alanlarda yerel ve dış mimari unsurların varlığı nedeniyle, Eski Doğu ve Arkaik dönemlerine tarihlenen bu alandaki incelenen tapınakların bazı mimari özelliklerine bir göz atılmıştır.

Bu yapıların kent içindeki konumu, tarihlenmesi, keşfedilen yazıtlar, kabartmalar ve bezemeler, planı, mimari özellikleri, dini ritüeller gibi konular üzerinde ve benzer örneklerle karşılaştırılarak incelenmiş olup ve toplu olarak değerlendirilmesi sonucunda elde edilen veriler çalışmanın sonuç bölümünde kısaca özetlenmiştir. Konunun daha kolay anlaşılabilir ve yorumlanabilir olması için, çalışma haritalar, tablolar, resimler ve çizimlerle desteklenmiştir.

Ayrıca kutsal alanlarını planlarını ileriki çalışmalarımda Photoshop ve Autocad programı gibi bilgisayar programlarını kullanarak yeniden çizilmesi veya düzenlenmesi planlanmaktadır. Savaş sonrasında Suriye'ye geçtiğim zamanlar içindeki gerçekleştirilmiş olduğum kısa süreli arazi çalışmalarım sonrasında, bu tezin hazırlanması

sırasında özellikle Suriye Arkeolojik Yıllıkları, Bilkent Üniversitesi kütüphanesi, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Koç Üniversitesi Suna Kıraç (Merkez) Kütüphanesi, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu kütüphanesinden yararlanılmıştır.

4. Araştırma Problemi

Çalışmamın bilimsel sorunsallarına geçmeden önce, teknik anlamda bu tezin konusuna yönelmemde rol oynayan teknik anlamdaki diğer ana sorunsal ve kriterleri öncelikle sıralamak gerekirse; Suriye'de yaşanan kritik sorunlardan ötürü bu bölgede yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazı çalışmaları yapılamıyor olması,

Geçmiş dönemlerde yapılmış olan arkeolojik çalışmalarda yapılmış olan yayınlarının dilinin, Türk arkeologlarının doğal olarak fazla hakim olmadığı, benim ana dilim olan Arapça ile yazılmış olması,

birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan çalıştığım bu bölge ile ilgili, artık günümüzde ne yazık ki kazı, araştırma ve yayın yapılamaması da teknik anlamdaki sorunları oluşturmaktadır.

Öte yandan, araştırmamızın ana konusuyla ilgili veri toplama sürecinde bilimsel olarak birkaç sorunla karşılaştık ve bu sorunlara soru sormamız, ardından da bilimsel bir cevap vermemiz gerekmiştir. Bu sorunlardan ilki: tapınaklar ve kutsal alanlarda, Hellenistik veya Roma Dönemine ait olsunlar, her bir aşamanın mimari özellikleri nelerdir ve her iki aşamadaki kutsal alanlarda meydana gelen mimari değişimler nelerdir; bunu yanında yerel mimari etkilerin var olup olmadığı veya tamamen kaldırılıp kaldırılmadığı ?.

Yunanlar ve Romalılar bu kutsal alanlara geldiklerinde, etkilerini yerel mimari unsurlarla birleştirmeye çalışmışlar mıdır? Ayrıca uygulanan dini törenlerde meydana gelen değişiklikler nelerdir ve her iki kültüre ait dini inanç arasındaki herhangi bir dini fikir birliği var mıdır? Veya kaynaşma, sentezlenerek birleştirilme (*synkretik*) bulunmakta mıdır?

Yukarıda değindim teknik ve bilimsel sorunsallar bu konuya yönelmemdeki ana nedenleri oluşturmaktadır. Bu nedenle eldeki verileri kullanarak bu kutsal alanlardaki zaman süreçleri içinde nasıl değişimler izlendiği, ve bunları bu sorular üzerinden nasıl yorumlamamız gerektiğine bu tezde ana sorunları cevap aramaya çalıştım.

II: TARİHSEL ÇERÇEVE

1. Hellenistik Dönem Öncesi Kuzey ve Orta Suriye'ye Genel Bakış

Suriye¹, Akdeniz'in doğu kıyısında ve Asya'nın güneybatısında yer almaktadır. Suriye kuzeyden Anadolu, doğudan Irak, batıdan Lübnan ve Akdeniz, güneyden Ürdün ve Filistin tarafından sınırlanmaktadır.

Suriye, topraklarında birçok medeniyete ve eski imparatorluğa ev sahipliği yapmış, aynı zamanda önemli siyasi, ekonomik, dinsel ve kültürel gelişmelere tanıklık etmiştir. Suriye Taş Devri'nden bu yana, kültürel çeşitliliği, zengin tarihi açısından günümüze kadar birçok medeniyetin merkezi konumunda olmuş ve zengin bir uygarlık merkezidir.² Bu dikkat çekici özelliğinden dolayı da filozofların, oryantalistlerin ve bilim adamlarının ilgi odağı olmuştur. Bunlardan biri olan, Romalı Şair Juvenal (M.S. 60-130) diyor ki: "Suriye'deki Asi Nehri, suyunu uzun zamandır Tiber Nehrine döküyor, aynı zamanda bu bölgenin dilini ve geleneklerin bize taşıyor".³

Eski Doğu Dönemi Suriye'de keşfedilen Ebla (Tell Mardikh)⁴ antik kenti ilk medeniyetin merkezi olarak yorumlanmaktadır. Bu kent M.Ö. 3.binyılında çivi yazısı tipi,

---

¹ Suriye kelimesi ilk defa M.Ö. 3.bin yılında Fırat'ın kuzey bölgelerindeki Babil çivi yazısı belgelerinde "*Su- Ri*" olarak söz edilmiştir. Bu kelime de Ugarit yazıtlarında "*Shryn*" ve İbranice dilinde "Siryon" olarak rastlanmıştır. Klasik Çağda tarihçi Herodotos'ta göre Suriye sözcüğü güneyde Sina Çölü, kuzeyde Toros Dağları ve batıda Akdeniz'den hatta Suriye bozkırlarına kadar uzanıyordu. Fakat Suriye sözcüğünün kelime kökeni ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bunlardan biri; Suriye Kelimesi ünlü denize kıyısı olan "*Sur*" şehrine bağlı idi. Bu şehrine ticarete giden çok sayıda Yunan vardı, Yunanlar bu kentin halkına kendi aralarında "*Sorieen*" olarak adlandırmıştır. Burada -*Sad*- harfi -*S*-'e harfine değiştirilmiş çünkü -*Sad*- harfi Yunancada yoktu ve "*Sur*" kelimesi Kaya veya Sur anlamı gelmektedir. Zira kent duvarları ve surları nedeniyle güçlüydü ve hatta duvarlar ve surlar sikke üzerinde de tasvir edilmiştir. Ama Suriye kelimesinin anlamı dini görüşte "*Hanım*" anlamı gelmektedir. Aynı zamanda "*Hanım*" kelimesi Aştar'ın niteliklerinden birisidir. Sadece "*Suriy*" kelimesi bey anlamı geliyor ve bu da Aştar'ın kocasıdır. Hetti, 1982: 62-63; El Zain, 2012: 45-89.

² Akla – Hashemi, 2001: 26-27.

³ Juvenal, 1881, Satire. III. 95 :382.

⁴ Ebla: Kuzey Suriye'de yer almış olan Tell Mardikh, Halep'in 55 km. güneybatısında yer almıştır. İlk kazılar Roma Üniversitesinden Paolo Matthiae tarafından 1964 yılında başlatılmıştır. Buluntuların en önemlileri, Kraliyet Sarayı ve aynı yere kraliyet arşivlerini bulunduğu yerde ele geçen yaklaşık 20.000 çivi

edebiyatı ve dini unsurları bakımından, komşuları olan Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarından çok daha farklı medeniyet unsurları taşımaktadır.

Ebla (Tell Mardikh) çivi yazılı tabletleri, Eski Doğu Dönemi boyunca oldukça önemli rol oynamıştır. Bunların içerdiği zengin ve çeşitli konular bölgenin genel olarak dini, ekonomik ve siyasi açıdan önemini vurgulamaktadır.

M.Ö. 3. binyılın sonu ve 2. binyıl başlarında göçebe gruplar ortaya çıkmaya ve birçok kentte hanedanlık kurmaya başlamıştır. Bu krallıklardan bazıları; Kuzey ve Orta Suriye’de yer alan Yamhad Krallığı, Alalakh (Tell Açana), Karkamış (Jarables)⁵, Mari (Tell Hariri), Emar (Tell Meskene) ve Qtuna (Tell el- Mişrife)⁶ gibi krallıklardır ve bu krallıklar, yerel krallar tarafından yönetilmişlerdir. (Harita 1)

Bu dönem boyunca, bölgenin stratejik konumundan ve verimli topraklarından dolayı Mısırlılar, Hititliler ve Babillilerin bölgede hâkimiyet kurmak için, aralarında savaştıkları bilinmektedir. M.Ö. 1285 yılında Mısırlılar ve Hititler arasındaki çatışma zirveye ulaşmıştır. Savaşın sonucunda Mısırlılar ve Hititliler arasında Kadeş⁷ barış antlaşması imzalanmıştır. Ardından M.Ö. 1270 yılında iki imparatorluk arasındaki

---

yazılı tabletler, tapınak ve şehir surları, kapıları ve kuleleridir. Şehir Akkad hükümdarlar tarafından ve Kral Sargon ve daha sonra torunu Naram-Sin tarafından M.Ö. 2250 yılında tahrip edilmiştir. Bkz. Alqeyim, 1989: 12-13.

⁵ Karkamış: Günümüzdeki Jarables Fırat’ın batı kıyısında bulunan Türkiye-Suriye sınır hattı üzerinde yer alır. Kentin kalıntılarının bulunduğu yer 1876 yılında George Smith tarafından tespit edilmiştir. Şehir ilk olarak British müzesini sponsorluğunda özellikle 1911 ile 1914 yılları arasındadır. Bu kazılar sonucunda savunma duvarları, tapınaklar, saraylar ve çok sayıda bazalt heykel, rölyef ve yazıtlardan oluşan Geç Hitit ve Asur Dönemine ait önemli kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Kenti Asurlu kral II. Sargon tarafından tahrip edilmiştir. Bkz. Darga, 1992: 233-234; Akla – Hashemi, 2001: 254-261; Alparslan, 2009: 139-140.

⁶ Qtuna: Tell el-Mişrife, orta Suriye’de Humus kenti 18 km kuzeydoğusunda yer alır. Kazı çalışmaları Du Wesson tarafından 1925-1929 yılları arasında yapılmıştır. 1994 yıldan Suriyeli Meşel Makdesi tarafından kazılara başlanmıştır. Kazılarda kentin sarayı ortaya çıkarılmış, kalıntılarının bazıları M.Ö. 2. binyılına aittir. Ayrıca kentin Akropolü ve kapıları ve çok sayıda çeşitli buluntular ele geçmiştir. Bkz. Al-Makdesi – Yadawi, 2000: 1-4.

⁷ Kadeş: Bugünkü Humus kentinin 30 km. güneybatısında Asi Nehri üzerinde Tell Mando Peygamber’de yer alır. Kentini eski adı "*Kenza*" olarak bilinmektedir. Bu tepe yaklaşık 10 hektarlık alana sahiptir. 1922-1921 yılları arasında M. Pezard tarafından, ardından 1975-1996 yılları arasında P.J. Parr tarafından kazılmıştır. Bkz. Bienkowski – Millar, 2000: 16-162.

sınır yeniden çizilmiştir. Bu antlaşmaya göre; Kuzey Suriye Hititlere, Güney Suriye ise Mısır topraklarına bırakılmıştır.

Ayrıca bu dönemde, Suriye'nin Akdeniz kıyılarındaki durumuna bakacak olursak, Ugarit Krallığının (Ras Şamra)⁸ önemli bir şehir olduğu görülecektir. Ugarit'ta M.Ö. 13-14.yy.'lar arasında ilk alfabenin oluştuğu bilinmektedir. Bu gelişme, yazı tarihinin çok önemli bir aşamasıdır. Çünkü bu gelişme çivi yazısından alfabeye geçişi temsil etmektedir. Bu alfabe, sağdan sola yazılan ve 30 harften oluşan "Ugarit Alfabeti" olarak adlandırılmaktadır. Ugarit kentinde Baal (Bereket Tanrısı), Aştar-Baal'ın karısı, Daniel, Kart ve Adonis efsaneleri oluşmuştur. Öte yandan, Ugarit kenti, bölgesinde önemli bir liman idi. Günümüzde "*Minet el-Beyda*" veya "*Tell Sukas*" adı ile bilinmektedir. Buna ek olarak söz konusu liman hem uluslararası ticari faaliyet açısından hem de ticari malların yakın bölgelere aktarılması bakımından, Akdeniz Bölgesini diğer bölgelerle bağlayan bir bağlantı limanıdır.

Bu aşamada M.Ö. 11. yy. itibariyle Arami Beylikler arasındaki bir çok ittifak kurulmuş olup, siyasi birlik oluşturmak ve bölgede istikrarı sağlamak amacıyla Suriye ve Mezopotamya'nın birçok yerinde kontrol sağlamışlardır.⁹ Söz konusu siyasi faaliyetleri takip eden istikrarlı dönem boyunca kültürel, dini, sosyal ve ekonomik alanlarda Arami Krallıkları ilerleme kaydetmişlerdir. Bu krallıklar Mezopotamya'daki Asur Krallığına bir tehlike teşkil ettiği için ve Asur Krallığı bu krallıklara birbiri ardına saldırmaya başlamıştır.¹⁰ M.Ö. 853 yılında bu çatışmayı zirveye ulaştıran, Asi Nehri kıyısında

---

⁸ Ugarit: Günümüzde Suriye kıyılarında Ras Şamra olarak bilinen, kuzey Lazkiye'nin 13 km. kuzeyinde yer alan 22 hektarlık bir alana sahip bir yerleşmedir. Ugarit'in 1,2 km. güneybatısında M.Ö. 2 binyıldaki limanı olan Minet el-Beyda bulunmaktadır. 1928 yılında Ugarit kentinin arkeolojik keşfi tesadüfen gerçekleşmiştir. Ardından Höyüğün ana yerleşim merkezi Fransız C.F.A. Schaeffer başkanlığındaki araştırmacılar tarafından kazılmaya başlanmıştır. Kazılarda beş seviye tespit edilmiştir. Bunlar M.Ö. 7500-1200 yılları arasında tarihlenebilmektedir. Bunu yanı sıra kraliyet arşivi ve çok sayıda tablet ele geçmiş, ayrıca birçok heykel, anıt, fildişinden ve altından buluntular ortaya çıkarılmıştır. Mrei, 2001: 139-143.

⁹ İsmail, 1997: 19.

¹⁰ Ebu Assaf, 2000: 20-21.

meydana gelen “Karkar”¹¹ Savaşı olmuştur. Savaşın neticesinde Asur Krallığı açısından Arami Krallıkları tehlikesini sona ermemiş, Asur Krallığı tüm bölgeyi ele geçirmiş ve yeni dönem başlamıştır.¹²

M.Ö. 1. binin başlarında Suriye'nin kıyı bölgesinden Lübnan dağlarına kadar uzanan bölge, Yunanlar tarafından "*Fenike*"¹³ olarak adlandırılmıştır. Bölge ile ilgili ilk referanslar Homeros'un *Odysseia* adlı eserinde geçmektedir. Bu dönemde kent Suriye'nin sahil kentlerindeki ünlü krallıklar arasındadır; Ugarit, Arwad, Byblos (Jübile), Sidon ve Tyre bu kentlerden bazılarıdır.¹⁴ Ayrıca söz konusu kentler, önemli ticaret merkezleri ve uluslararası ticaret yollarını kontrol eder pozisyonundadır. Fenike kültürü, bu şehirler aracılığıyla diğer komşu bölge halklarına yayılmıştır. Daha sonra Fenike alfabesi Yunan tüccarlar aracılığıyla Avrupa'ya taşınmıştır.¹⁵ Punikler (Fenikeli Göçmen olan) tarafından M.Ö. 814 yılında Kuzey Afrika'da kurulan Kartaca şehrinin Fenike kültürünü Latin Amerika'ya kadar ulaştırmış olduğu, Latin Amerika'da bulunan birkaç Fenike yazıtı ve sanat eserlerinden de anlaşılmaktadır.¹⁶ Ayrıca "*Fenikeliler*"e tarihçi Homeros tarafından "*Denizcilikte ve Yön Bulmada Ünlü Halk*" unvanı verilmiştir.¹⁷ Buna ek olarak

---

¹¹ Karkar: Bugün Tell karkar Hama şehrinin kuzeyinde Alğab ovası yer alır. Bu yerde Asi alanın en büyük arkeolojik alanlarından biridir, yaklaşık 10 hektarlık bir alana sahipti ve çevredeki arazinden 30 m yüksekliği, 1993-2004 yılları arasında Amerikan Rudolph Dornemann başkanlığındaki kazı ekibi tarafından kazılmış, ardından 2005-2010 yılları arasında Arkansas Üniversitesi'nden Jesse Casana başkanlığında kazılmıştır. Duboun, 1988: 67-68.

¹² Ebu Assaf, 1988: 509; Mrei, 2001: 156-157.

¹³ Fenike: Suriye kıyılarında yaşayan Sami kökenli bir halktır. Fenikelilerin başlıca kentleri: Gebal (Yunanca Byblos: bugün el-Cübeyl), Beerot'du (Yunanca Berytos, bugün Beyrut), Sidon (bugün Sayda), Tyre ya da Tire (Yunanca: Tyros, bugün Sur), Aradus, Simyra ve Tripoli Akdeniz kıyısında grup olarak Fenik bölgesi bu kentleridir. "*Fenike*" kelimenin kökeni üzerine çeşitli görüşler vardır; bunlardan biri, "*Fankho*" eski Mısır kelimesinden türetilen Suriye kıyısının nüfusunu insanları belirtmek için kullanılan bir kelime olduğu, diğer görüş ise, Fenikeliler tarafından kullanılan "*Kızıl Renk*" ile bağdaştırılan "*φοῖνιξ*" Grekçe "*kızılımsı-mor*" ile bağlantılı olduğu şeklindedir. Ayrıca mitolojide kullanımı için Bkz. Asfour, 1981: 13-15.

¹⁴ Asfour, 1981: 18.

¹⁵ İbid, 53-54-64.

¹⁶ Childress, 1992: 14-16.

¹⁷ Homer, Book 4. line 141: 718.

Fenikelilere ait gemi inşa sanayii, ahşap, pirinç ve mor boyalı kumaşların ihracatını ünlendirmektedir.¹⁸

Bu süreç içerisinde Kuzey Suriye ve Güney Anadolu bölgesinde Siyasi ve kültürel gelişmeler yaşanmış,¹⁹ bununla birlikte Hitit İmparatorluğu Deniz Kavimleri tarafından yıkıldıktan sonra, yıkıntıları üzerinde, küçük devletler ortaya çıkmış ve bu devletler "Arami" ya da "Geç Hitit Krallıkları" adını almıştır. Bu krallıkların en önemlileri arasında kuzeyde; Bit-Edini Krallığı, Tell Barsip başkenti olarak (Bugün Tell Ahmer), Bit-Bahiyani, başkenti Guzana (Bugün Tell Half) ve Şimal (günümüzde Zincirli), doğuda; Nasben ve Jedera Krallığı, batıdaki Ajuşi Krallığı, Halep ve Arafat (Bugün Tell Rafat), güneyde Aram Şam, Bit-Rahob, Soba ve Makh krallıkları olup bunların yanısıra irili ufaklı pek çok Arami şehri de ortaya çıkmıştır.²⁰ (Harita 2)

Babil Kralı II. Nebukadnezar (M.Ö. 605-562) tarafından Asur Geç İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Suriye Babil İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş ve Babil kralları tarafından yönetilir hale gelmiştir.²¹ M.Ö. 539 yılında Pers kralı II. Kyros'un Babil İmparatorluğu'nun başkentini işgalinden sonra, Suriye'nin yönetimi yerel yöneticilerle devam ettirilmiştir.²² Bundan dolayı Pers idari metinlerinde, Suriye Bölgesine "*Fırat Nehri'nin diğer tarafındaki*" adı verilmiştir.²³

Pers Kralı Darius'un Krallığı Döneminde (M.Ö. 521-485) Pers İmparatorluğu yirmi eyalete bölünmüştür. Bunlardan biri de başkenti bu dönemde Şam olan Suriye'dir. Bu süreçte yerel yöneticileri Pers kralı tarafından tayin edilen söz konusu eyaletler, onar yıllık vergi ve haraç ödemişlerdir. Aynı zamanda bu dönemde, Suriye, Akdeniz

---

¹⁸ Al-kateb,2010: 67-68.

¹⁹ Alparslan, 2009: 138.

²⁰ Arami şehirlerinin isimleri, "ev" anlamına gelen Aramice "*Beth*" ve Akkadca "*Bit*" kelimeleri ile kenti kuran ya da yöneten kişinin adının birleşiminden oluşmaktadır. Buna göre Bit-Bahiyani adı "*Bahiyani'nin evi*" anlamına gelmektedir. Bkz. İsmail, 1997: 10-32.

²¹ Ebu Assaf, 1988: 499.

²² Asfour, 1981: 50.

²³ Ebu Assaf, 1988: 510.

kıyılarında bir refah dönemine tanık olmuştur. Dönemin aralarında Jübile, Sidon, Tyre ve Arvad da bulunan Fenike kıyı şehirleri arasında M.Ö. 4. yy.'da Yunanlar tarafından "*Tripolis*" olarak adlandırılan güçlü bir ittifak oluşmaktaydı. Diodorus Siculus'un bu ittifakla ilgili söylediği gibi: "Trablus bu ittifakın başkenti idi". Fenike Birliği temsilcileri yıllık toplantılar düzenliyor ve önemli kararlar alıyorlardı.²⁴ Bu nedenle Trablus'un Fenike kentlerinin ilk meclisi olduğu söylenebilir.

Dönemle ilgili olarak diğer önemli bir gelişme Arami dilinin yayılmasıdır. Ahamenid İmparatorluğu Dönemi boyunca (M.Ö. 559-330) resmi kraliyet yazışmaları Aramicedir ve Aramice daha sonra geniş ve farklı bölgelere de taşınmıştır. Ayrıca eski Ahit'in bazı kitaplarının Aramice yazıldığı bilinmektedir. M.S. 1.yy.'dan itibaren dışarı dallanmış olan birkaç lehçe içinden en iyi bilinen Süryanicedir ve bu lehçe Yunanca ile birlikte Hellenistik ve Roma Dönemi boyunca Suriye topraklarında edebiyat, bilim ve felsefe dili haline gelmiştir. Aramicenin yayıldığı ünlü merkezlerden biri de Edessa şehridir. (Bugünkü Şanlıurfa).²⁵ (Tab. 4)

Suriye M.Ö. 333 yılına kadar Ahamenid egemenliği altında kalmış bu dönem sırasında yerel halk tarafından Perslere karşı birkaç isyan girişimi gerçekleştirilmiştir.²⁶ Bunlardan biri Sidon kralı Tennes'un Pers kralı III. Artaksirkas'a karşı başlattığı ancak Pers kralı tarafından önlenmiş olan isyandır. İsyanın sonunda Sidon kralı öldürülmüş, şehir yakılıp yıkılmıştır.²⁷ M.Ö. 323 yılında başlayan İssos Savaşı'ndan sonra Pers Kralı III. Darius'un Makedonya kralı Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratılması sonucu Suriye'de yeni bir dönem başlamıştır.²⁸

---

²⁴ Diodorus, XVI. 40. 5-41. 4 : 351.

²⁵ İsmail, 1997: 160-163.

²⁶ Asfour, 1981: 47.

²⁷ Elhilu, 1990: 232.

²⁸ Klinge,1998: 263.

Suriye'nin Antik Dönemi Eski Doğu'yu da kapsadığından dolayı, bu zengin tarihi tüm ayrıntılarıyla ve derinlemesine incelemek istersek pek çok araştırmaya ihtiyacımız olacaktır. Bu tez kapsamında yapılan inceleme yüzeysel bir derlemedir.

2. Kuzey ve Orta Suriye Seleukos Krallığı Dönemi

Büyük İskender'in Pers İmparatoru III. Darius'un yenilgiye uğratmasından sonra Eski Doğu'da siyasi ve kültürel tarihi yeni bir evresine girmiştir. İskender İmparatorluğu genişleyerek ve doğu medeniyeti ile batı medeniyeti karşılaşması imkânını elde etti ve böylece medeniyeti tanıştı.²⁹ Bu olaydan sonra her iki medeniyetin filozofları birbirlerinden etkilenmiş, bilim ve kültür gibi konularda ilerleme kaydedilebilmiştir.³⁰

Büyük İskender askerlerini İpsos Savaşından sonra savaştan geri çekilen III. Darius'un ordusunu takip etmesi için, doğru güneye Fırat Nehri'ne hareket etmeye emretmemesine rağmen, askerlerin Assi vadisi boyunca ilerlediğini ve daha sonra Akkar ovasını geçerek Akdeniz kıyısına kadar indiğini biliyoruz; araştırmacılar bunun nedenini bu büyük olasılıkla Akdeniz sahilinin doğal kaynaklar bakımından zengin olmasına ve bu bölgenin güvenli ulaşım hatlarına yakın olmasına bağlamaktadırlar.³¹ Bu bölgede Arvad kenti ile Büyük İskender'in askerleri arasında kısa bir mücadeleden sonra İskender Krallığı kenti ele geçirmiştir. Ardından Büyük İskender'in askerlerine Sidon, Marathus ve Byblos kentleri teslim olmuş, ancak Tyre kenti İskender tarafından kuşatma altında alınmasından ancak yedi ay süren bir mücadeleden sonra ele geçirilebilmiştir.³² İskender'in askerleri Filistin'e yönelik ilerlemeye devam etmiş, bu arada Gazze kenti de

---

²⁹ Walbank, 2009: 7-8.

³⁰ Al-kateb, 2010: 97.

³¹ Hetti, 1982: 254.

³² Plutarch, 1973: 279; Asfour, 1981: 37-100.

yedi aylık bir kuşatmadan sonra alınabilmiştir. Mısır'ı kontrol altına almak çıkılan seferden önce İskender Suriye'yi terk etmeden önce Suriye'ye yeni bir vali atamıştır.³³

Büyük İskender Mısır'ı kontrol altına aldıktan sonra M.Ö. 331 yılında Suriye'de onun vekili öldürüldüğünden dolayı Suriye'ye tekrar dönmüş ve Tyre kenti tapınağında dini törenler düzenlemiştir; sonra yoluna Assi Vadisi aracılığıyla Fırat ve Dicle Nehri kıyısı boyunca Babil Krallığı'na doğru yoluna devam etmiştir.³⁴

Büyük İskender'in ölümünden sonra, onun generalleri Suriye'deki Triparadeisos'ta toplanarak İskender İmparatorluğu'nun yönetimini aralarında dört parçaya bölmüşlerdir.³⁵ Antipatrus hanedanlığı Yunanistan'a ve Makedonya'ya, Antigonus hanedanı batı Asya'ya, Ptolemaios hanedanı Mısır'a ve Seleukos hanedanı ise doğuya hükümdar olmuştur.³⁶

Seleukos hükümdarlığını resmen M.Ö. 312 yılında Babil'de ilan etmiştir. Bu tarih aynı zamanda Seleukos Krallığının kuruluş tarihi olarak geçer ve M.Ö. 305 yılında ‘‘Kral - βασιλεύς’’ unvanını almıştı.³⁷ I. Antigonus karşısında M.Ö. 301 yılında İpsos Savaşını kazanmalarını takiben Seleukos, Doğu Anadolu'nun ve Kuzey Suriye'nin kontrolünü eline geçirdi.³⁸ Böylece Suriye (Seleukoslar) Krallığının temeli atılmış oldu. Sonradan, aldığı bu bölgede imparatorluğunun yeni başkenti olan Antakya kentini kurdu, kentin adına, babası Antiokhos'a ithafen, Antiokheia (Antakya) adını vermişti.³⁹ Seleukos Nikator ve ardılları bu büyük ülkenin hemen her yerinde koloniler kurmuşlardır. Ancak bu kolonilerin nerede, hangi kral tarafından, koloni yönetimi ve kolonicilerin kimliği ilgili bilgiler antik kaynaklarda oldukça azdır.⁴⁰ Örneğin M.S. 2.yy.'da yaşamış olan tarihçi

---

³³ Klinge, 1998: 264-265.

³⁴ Hetti, 1982: 256.

³⁵ Browning, 1982: 18.

³⁶ Alabed, 1993: 38.

³⁷ Salhab – Kiwan, 2011: 44.

³⁸ Elhilu, 1999: 238.

³⁹ Hetti, 1982: 260-261; Elhilu, 1999: 241.

⁴⁰ Alabed, 2001: 117.

Appianus'tan anlaşıldığı kadarıyla, Suriye Krallığı'nın kurucusu I. Seleukos Nikator, egemen olduğu topraklar üzerinde ellinin üzerinde kent kurmuştur. Bunların on altısı Antiokheia adını taşımaktadır.⁴¹ Seleukos'un babası Antiokhos'tan dolayı bu ad vermiştir. Beşi Laodikeia adını taşımaktadır. Laodikeia I. Seleukos'un annesi Laodike'den ad almıştır. Dokuzuna kendi adını vermiştir yani Seleukeia'dır. Dört kent de adını Seleukos'un eşlerinden almıştır. Bu dört kentten üçü Apameia, birisi de Stratonikeia adını taşımaktadır. Diğerlerine Grek ya da Makedon adlar verilmiştir. Büyük İskender tarafından Hellenizm kültürünü yayılması için geliştirdiği politika yönteminin bir benzerini Seleukos Nikator da uygulamıştır.⁴² (Harita 3)

M.Ö. 280 yılında Seleukos İmparatorluğu'nun kurucusu Seleukos Nikator ölmesiyle, Ptolemaios'un, ölümünü fırsat bilerek bir seferi hazırlığına başlamıştır.⁴³ Ptolemaioslar Krallığını sınırları genişletilmesi amacıyla Suriye'ye askeri bir kampanya göndermişti, *Koile-Syria*⁴⁴ alanında iki krallık arasında çatışma alanı oluşmuş ve çatışmaları neredeyse yüz yıl sürmüş, beş savaş iki taraf arasında yapılmıştır.⁴⁵ En sonuncusu Panyum'da (Bugünkü Suriye'nin güneybatı, Golan tepelerinin yakınlarında bulunan Baniyas'tır) gerçekleşmiş ve sonucunda Seleukoslar, Mısırlıları Suriye'den çıkarmışlardır. M.Ö. 198 yılında gerçekleşen Panyum Savaşı'nda Suriye neredeyse tamamen Seleukosların eline geçmiştir. III. Antiokhos (M.Ö. 233-187) en sonunda Seleukos İmparatorluğunu eski ihtişamına kavuşturmuştur.⁴⁶

---

⁴¹ Alabed, 2001: 118.

⁴² Kaya, 2000: 121; Akla – Hashemi, 2001: 289.

⁴³ Makkawi, 1999: 64.

⁴⁴ *Koile-Syria*: Bu terimin "*Κοίλη Συρία*" en eski söz eden M.Ö. 5. yy.'da sırasında yaşamış olan tarihçi Herodotos'un ve Starbon'un tarafından zikretmiştir. Bu sözcük Aramice'den türetilmiş olup "Tüm Suriye" anlamına gelir. Daha sonra M.Ö. 2.yy.'da, Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasındaki çatışma döneminde Suriye ve Mısır arasındaki sınır anlamına gelen bu kelime yeniden dile getirilmiştir. Büyük olasılıkla Kilikya ve Amanos Dağları, Assi Nehri geçerek ve hatta Fenike Sahili Ürdün ve Filistin'e ulaşarak, bastısında Fırat Nehrinin hattına kadar bir alanında içerebilirdi. Bkz. Cohen, 2006: 37-43; Sartre, 2005 a: 1-2.

⁴⁵ Browning, 1982: 18-19; Makkawi, 1999: 80-89.

⁴⁶ Johnstono, 2018:162-164.

Son aşamalarda Seleukoslar Suriye’de yöneten, özellikle IV. Antiokhos Epiphanes'in (M.Ö. 175-163) ölümünden sonra, Seleukos Krallığı tahtına gelen krallar olan sayıda zayıf kralları olduğu için Seleukos İmparatorluğu'nun istikrarsızlığı arttı ve yavaş yavaş gücünü kaybetmiştir.⁴⁷ Bunu eşlik olarak bazı kolonilerinde özerkliğini almaya başlamıştır. Özellikle M.Ö. 74 yılını güney "*Koile-Syria*" alanlarında, Seleukoslar elinden Nebatiler tarafından ele geçirildi.⁴⁸ Buna ek olarak Suriye'nin kıyısında Fenike kentleri birbiri ardına bağımsızlıklarını kazandılar. Bir yandan Suriye Kuzey bölgelerini Fırat Nehri üzerinde Parth tehlikesini, onların alanlarını sürekli tehdit edilmekte idi.⁴⁹ Bu arada Yahudiler ve Ermeniler tarafından Kapadokya ve Kuzey Suriye arazilerini tehdit altına almışlardı.⁵⁰ Özellikle Ermeni hanedanı Tigranes'in yönetimi sırasında (M.Ö. 140-55) Kuzey Suriye'yi ve Fırat kıyısındaki bazı bölgeleri kendi kontrolü altında alarak krallığını genişletmek istiyordu ancak M.Ö. 66 yılında Roma ordusunun bu bölgeye girmesiyle, Tigranes geri adım atmıştır.⁵¹

M.Ö. 2. yy. başlarında başlayan iç çatışmalara rağmen, Seleukos Krallığı tam anlamıyla yıkılmadı, ve krallık XIII. Antiokhos Asiatikus'un (M.Ö. 69-64) döneminde tekrar XIII. Antiokhos Asiatikus'ün yönetimi altında toplandı. Bu zamanlarda bile, iç savaşlar önlenememiş ve II. Philip Iiloromaeus, XIII. Antiokhos ile taht kavgasına girmiştir. Bu arada bölge Romanın kontrolüne geçmiş ve Romalılar Seleukos kontrolündeki Suriye topraklarındaki bu istikrarsızlıkları kendi çıkarları için değerlendirme stratejisine yoğunlaşmıştır.⁵²

M.Ö. 62’te VI. Mithridates Pompeius tarafından yenilgiye uğratılınca, Pompeius Hellenistik Doğu'yu yeni müttefik krallıklar kurarak ve yeni vilayetler oluşturma çabasına

---

⁴⁷ Makkawi, 1999: 112-113.

⁴⁸ Sartre, 2005 a: 10-11; Bellinger, 1949: 79.

⁴⁹ Hetti, 1982: 270.

⁵⁰ Makkawi, 1999: 113.

⁵¹ Sartre, 2001: 431.

⁵² Green, 2007: 149.

girişmiştir.⁵³ Ama Pompeius, Seleukosların devam etmesinin çok rahatsız olduğunu görünce, Suriye'yi Roma vilayeti haline getirmiş ve bu durum bölge için yeni bir sürecin başlamasına neden olmuştur.⁵⁴

3. Roma Dönemi Suriye Eyaleti

M.Ö. 64 yılında Romalı lider Pompeius Kilikya ovaları üzerinden Suriye'ye geldiğinde, Seleukoslar son hükümdarlarının kendi içlerindeki çatışmalardan dolayı Suriye'yi bir kaos ortamında bıraktıkları için bölge tamamen Roma Eyaleti haline gelmiş ve "*Provincia Syria Romaine*" olarak ilan edilmiştir.⁵⁵ Antiokheia şehri eyaletin başkenti olarak özerk olarak kalmıştır.⁵⁶ Ayrıca diğer kentlerin de yerel kralları da, Roma'ya yıllık vergi ödemesi şartıyla Pompeius tarafından verilen bir imtiyazla tahtlarında kalabilmiştir. Bunu yanı sıra Suriye'de konsolosluk işleri ile ilgili bir vali atanmıştır. Bu valinin görev süresi 3-5 yıllar arasında değişmekte ve dört tugayı askerlerine komuta eden bu valinin diğer bir görevi de batı Asya'daki Roma'ya ait alanların sorumluluğunu üstlenmiş olmasıdır.⁵⁷ Bu süreçte Suriye'de on şehir arasında "*Dekapolis*"⁵⁸ olarak adlandırılan bir ittifak oluşturulmuştur. (Harita 4)

Suriye'de, Pompeius tarafından atanan konsoloslardan ilki *Aulus Gabinius*'tur. M.Ö. 57- 55 yılları arasında onun idaresi döneminde daha önceki savaşlarda yıkılmış olan Dura ve Gaza gibi bazı Suriye şehirleri yeniden inşan edilmiştir.⁵⁹ *Gabinius*'un

---

⁵³ Makkawi, 1999: 114.

⁵⁴ Alabed, 1993: 134-135.

⁵⁵ Bowersock, 1994: 28-29.

⁵⁶ Abdulkerim, 2010: 13-14.

⁵⁷ Hetti, 1982: 309.

⁵⁸ *Dekapolis*: Bu ittifakı başlangıçta on şehirden oluşmaktaydı, sonra zaman geçmesiyle diğer şehirler ittifaka dâhil edilmiştir. Bunlarından bazıları; Feladelfia (Amman bugünkü), Pella, Jerash, Gadara ya da Umm Qais, Kantha (Kanawat güney Suriye'de), Abila, Deyoun (Bugün İrbid Ürdün'de), Hippos (Al Huson), Skysopolis (Bisaan), Ravana (Tell Şhab) ve Şam. Bkz. Erskine, 2009: 149-157; Browning, 1982: 11-29.

⁵⁹ Sartre, 2005 a: 44.

yönetiminden sonra gelen dönemde, M.Ö. 54 yılında, Romalı zengin ve politikacı olan *Marcus Licinius Crassus* görevi devralmış, Armenia Krallığı onun yönetiminde ilhak edilmiştir.⁶⁰ *Crassus* Partlara karşı Fırat Nehri nehrini geçerek birkaç savaş gerçekleştirmiş ve Karrhae (Harran) da tutsak düşerek M.Ö. 6 Mayıs 53 öldürülmüştür.⁶¹ *Crassus*'tan sonra Suriye'ye atanan komutan *Gaius Cassius Longinus*'tur.⁶²

Diğer yandan, Roma'da iç savaşlar ortaya çıkmış, bu durum Suriye Eyaleti üzerindeki siyasi durumu da etkilenmiştir. Özellikle *Octavianus* ve *Marcus Antonius* ile arasında çatışma sırasında *Koile-Syria* ve Fenike bölgesinin büyük bir kısmı *Marcus Antonius* tarafından ele geçirilip Mısırlı karısı Kleopatra'ya sunulmuştur.⁶³ Ardından M.Ö. 31 yılındaki Aktium savaşından sonra savaşı kazanan *Octavianus* Roma'nın tek lideri haline gelmiş ve Suriye Eyaleti bu savaştan sonra yeni bir istikrar dönemine geçmiştir.⁶⁴ *Octavianus* (Agustus) döneminde Suriye Eyaleti'nde askeri tahkimatlar artmıştır. Bunu yanı sıra Parth tehlikelerine karşı Roma İmparatorluğu sınırlarını güçlendirmek amacıyla ve bölgenin kademeli olarak gücünü ve ticari faaliyetlerini arttırmak için de bölge geri kazanılmıştır.⁶⁵ Ama Roma Erken İmparatorluğu Dönemindeki Suriye Eyaleti'ndeki Kuzey ve Orta bölgelerindeki kentlerdeki mimari faaliyetler ve dini propaganda ilgili olarak antik kaynaklar çok az bilgi vermektedir.⁶⁶

M.S. 96-180 yılları arasında Romanın Evlatlık İmparatorlar Dönemi sırasında, Suriye Eyaleti ekonomik ve ticarete önemli bir bölge haline getirilmiştir. Doğu ile batıyı birbirine bağlayan önemli ticaret yolları oluşturulmuştur.⁶⁷ Bunlardan biri imparator

---

⁶⁰ Sartre, 2005 a: 44-45.

⁶¹ Fazla bilgi için Bkz. Kurt, 2015: 151-170.

⁶² Hetti, 1982: 310; Sartre, 2005 a: 44.

⁶³ Butcher, 2003: 38-39-92.

⁶⁴ Green, 2007: 12.

⁶⁵ Hetti, 1982: 311.

⁶⁶ Abdulkerim, 2010: 17.

⁶⁷ Starr, 1982: 9; Matthews, 2010: 342-344.

Trajan döneminde gerçekleşmiş, bu dönemde (M.S. 98-117), imparator Trajan hem Nabati Krallığının siyasi nüfuzunu ortadan kaldırmayı başarmış⁶⁸ hem de Arabia Eyaletini kurulmuş ve Bostra (Busra) kentine "*Nea Bostra Traian*"⁶⁹ ismini vererek eyaletlerin baş şehri yapmıştır.⁷⁰ Buna ek olarak Roma İmparatorluğu doğu sınırını Fırat Nehrinin doğusuna taşımış ve Palmyra kentinde ticari konvoyların geçişini güvenlik altına almak amacıyla bir askeri garnizon kurmuştur; çünkü o dönemde Palmyra kenti önemli bir ticaret merkezi ticarete kullanılan yolların önemli geçiş noktası haline getirilmiştir.⁷¹

Suriye Eyaletinde, imparator Hadrianus Dönemi'nde (M.S. 117-138) de birçok yerel reformlar yapmıştı.⁷² M.S. 129 yılında Palmyra kentine ziyaret eden imparator, kente "*Özgür Şehir*" ünvanı vermiş,⁷³ bunun yanı kente siyasi ve askeri bağımsızlık tanıyarak, ismini "*Hadriane Palmyra* " olarak değiştirmiştir.⁷⁴

Severuslar Dönemi'nde (M.S. 193-235) Roma İmparatorluğu içinde özellikle, Suriye Eyaletinde önemli olaylar yaşamıştır. Özellikle imparator Septimius Severus⁷⁵ döneminde, Antiokheia'nın başkent olarak metropolis'lik rütbesi azaltılmış, bu süreçte Septimius'nu rakibi *Gaius Pescennius Niger* Antiokheia'da merkeze muhalif bir yönetim

---

⁶⁸ Browning, 1982: 30.

⁶⁹ Bowersock, 1994: 100.

⁷⁰ Jounz, 1987: 119.

⁷¹ Zihdi, 1972: 63; Kadous, 2000: 92-93.

⁷² Andrade, 2013: 180.

⁷³ Salhab; Kiwan, 2011: 69.

⁷⁴ Bounni, 1978: 73.

⁷⁵ Septimius Severus: Publius Septimius Severus Fenike kökenli olan ilk Roma İmparatorudur, M.S. 146 yılında kuzey Afrika eyaletinde, bugünkü Libaya'nın ünlü antik kenti Leptis Magna'da doğmuş, Severuslar Handan'ının kurucusudur. M.S. 189 yılında Suriye Emasa'nın hamisi güneş tanrısı Heliogabalus'un rahibi Julius Bassianus'un kızı Iulia Domna ile evlenmiş ve iki çocuğu Caracalla ve Geta doğurmuştur. Parthlara karşı birçok zaferler elde etmiş ve Afrika'da Roma İmparatorluğun sınırlarının güçlendirilmesi üzerinde çalışmıştır. Bugüne kadar bazı mimari yapıları onun adıyla anılır. Suriye'de Laodikeia kenti ve Leptis kentindeki Zafer Takı gibidir. Fazla bilgi için Bkz. A.R. Birley (1999), *Septimius Severus the African Emperor*; M. Grant (1996), *The Severans: The Changed Roman Empire*; J. Hasebroek (1921), *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*.

ilan etmişti. M.S. 202 yılında Antiokheia kenti, Laodikeia kentine ait bir kasaba statüsüne düşürülmüş, ve Laodikeia metropolis'lik statüsü kazanmıştır.⁷⁶

Septimius Severus döneminde M.S. 193 yılında Suriye Eyaleti, iki eyalete bölünmüştür.⁷⁷ Bunlardan ilki Kuzey Suriye Eyaleti olarak adlandırılan Antiokheia kentinden Apamea kentine kadar uzanan bölgedir.⁷⁸ İkincisi Palmyra ve Lübnan dağlarının sınır oluşturduğu Suriye'nin Fenike denilen bölgesini kapsayan ve başkenti Sur şehri olan Güney Suriye bölgesidir.⁷⁹

M.S. 211 yılında imparator Septimius Severus'un ölümünden sonra⁸⁰, imparator oğlu Caracalla, Septimius Severus'un politikasını devam ettirmiş ve bu aşamada Humus şehri başta olmak üzere Damascus (Şam), Palmyra ve Dura-Europos gibi bazı şehirler koloni (*colonia*) statüsü kazanmıştır.⁸¹ İmparator Caracalla Parthlar ile girdiği savaş sırasında Suriye'nin Kuzeyinde Karrhae'de (Harran) M.S. 217 yılında öldürülmüştür.⁸² Severuslar Hanedanından son imparator olan Severus Alexander döneminde, Suriye Eyaleti bir süre ticari istikrarsızlık yaşamıştır.⁸³ Özellikle bundan en çok etkilenen şehir Palmyra olmuş, M.S. 228 yılın Sasani güçleri tarafından Fırat ve Dicle Nehrinin ticaret yollarının ele geçirilmesinden sonra bu ticaret yolu yavaş yavaş Antiohkeis (Antakya) kentine yönelmiştir.⁸⁴

Severuslar Hanedanlığının sona ermesiyle birlikte, Suriye eyaletinde doğmuş olan ve yönetime geçmiş olan imparator Philippus Arab döneminde Suriye Güney Eyaletinde birçok ekonomik ve politik reformlar yapılmıştır.⁸⁵ İmparatorun doğduğu şehir olan

---

⁷⁶ Hetti, 1982: 334; Salhab; Kiwan, 2011: 71-70.

⁷⁷ Klinge, 1985: 62.

⁷⁸ Sartre, 2005 a: 190.

⁷⁹ Kadous, 2000: 53.

⁸⁰ Birley, 1999: 187.

⁸¹ Salhab; Kiwan, 2011: 72.

⁸² Goldsworthy, 2010: 74.

⁸³ Salhab; Kiwan, 2011: 74.

⁸⁴ Bouchier, 1915: 97-102.

⁸⁵ Salhab; Kiwan, 2011: 75.

Şahba kenti M.S. 244 yılında, imparator Philippus Arab tarafından yeniden kurulmuş ve ihya edilmiş; şehir kendisi tarafından "*Philippopolis*"⁸⁶ olarak adlandırılmıştı. Bu dönemde, Philippopolis kenti gümüş ve bronz sikkelerinin darp edildiği merkez haline getirilmiştir. Buna yanı sıra imparatorun döneminde Hierapolis (Münbiç) ve Damascus (Şam) de önemli merkezler haline gelmiştir.⁸⁷

Roma Dönemi'ne ait tiyatrosu, tapınakları, hamamlar, döşeli sokaklar ve zengin sahneli mozaikleriyle Philippopolis bugün hâlâ günümüze kadar mimari anıtları ayakta duran iyi korunabilmiş bir şehirdir.⁸⁸ İmparator Philippus Arab ölümünden sonra gelen altı imparator çeyrek asırdan daha az bir süreliğine Palmyra'yı ellerinde tutabilmiştir. *Aurelianus*, M.S. 273 yılında Palmyra kentini yeniden geri aldıktan sonra İmparatorluğun doğu sınırını yeniden düzenlemiş ve Roma İmparatorluğu'nun her yerinde Güneş Tanrısı *Sol Invictus*⁸⁹ tapınımını yaygınlaştırmıştır.⁹⁰

M.S. 3.yy.'ın sonunda ve 4.yy.'ın başında Roma İmparatorluğundaki Pagan inancı çöküşün dönemine doğru gidiyordu, bununla birlikte Hristiyan dini uzun süreli bir tiranlık döneminden sonra yayılmaya başlamıştır.⁹¹ Özellikle İmparator I. Constantin (M.S. 306- 312) Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Hristiyanlara din özgürlüğü tanınması ve tüm imparatorluğun Pagan inanç sisteminden, bu tek tanrılı yeni dine geçirmesini başlatmasıyla tanınır.⁹² Suriye Eyaleti, Hristiyanlıktaki ilk örgütlenmenin olduğu merkezlerinden birisi olarak söylenebilir. Suriye Eyaleti, M.S. 4.yy. sonunda, birkaç eyaletle ayrılmıştır.⁹³

---

⁸⁶ Suriye'nin Şam kentine yaklaşık 90 km. mesafedeki Şahba'dır.

⁸⁷ Salhab; Kiwan, 2011: 75.

⁸⁸ Kadous, 2000: 20-21; Klinge, 1985: 85-86.

⁸⁹ Salhab; Kiwan, 2011: 76.

⁹⁰ Bouchier, 1915: 107-108.

⁹¹ Moore, 1919: 122-124.

⁹² Jones, 1964: 131.

⁹³ Hetti, 1982: 387-388.

- Kuzey Suriye bölgesi iki bölüme ayrılmıştır; Bunun ilk alanı, Antiokheia merkez sayılıyordu ve "*Syria Prima*" olarak adlandırılan, Seleukeia, Laodikeia, Beroea (Halep) ve Halkis şehirleri de bu bölgeye dâhil edilmiştir. İkinci alan da, Apamea şehri merkezdi, ayrıca Epiphaneia (Hama), Arretza (Rastan) ve Larisa (Şezar) kentleri, bu eyalete dahil edilmiştir.⁹⁴

- Bir diğer alan ise "*Phoenicia*" denilen bir bölgeydi ve bu da ikiye ayrılmaktaydı.⁹⁵ Bunun ilk alanı Akdeniz'e doğru uzanan bölgeydi ve merkezi olarak Tyre kentiydi, ayrıca Sayda, Akka, Beyrut, Biblos ve Arvad şehirleri de bu alanına dâhil edilmiştir. İkinci alan ise, Suriye'nin iç merkezine yani doğuya uzanan bölgeydi ve burada, Emesa (Humus) şehri merkezdi, ayrıca buna bağlı olarak Filistin, Şam, Heliopolis ve Palmyra kentleri de bu alana dâhil edilmiştir.⁹⁶

---

⁹⁴ Hetti, 1982: 389.

⁹⁵ Kadous, 2000: 53.

⁹⁶ Sarah, 2012: 105-111.

III: KUTSAL ALAN: GENEL BAKIŞ

1. Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgelerinde Bulunan Kentlerin Kutsal Alan Standartları

Bu çalışma, kutsal alanları içeren kentlerde belli kriterlere göre irdelemiştir. Bunlardan ilki, çalışmada incelenen bölgenin tarihsel olarak önemi göz önüne alındığında araştırmadaki temel kriterlerden biri olan M.Ö. 5. yy.'da yaşamış olan tarihçi Herodotos ve gezgin Strabon⁹⁷ bu bölgeden söz ederken "*Koile Suriye- Koilη Συρία*" olarak bahseder. Bu sözcük Aramice'den türetilmiş olup "*Tüm Suriye*" anlamına gelir. Daha sonra M.Ö. 2. yy.'da, Seleukoslar ile Ptolemaioslar arasındaki çatışma döneminde Suriye ve Mısır arasındaki sınır anlamına gelen bu kelime yeniden dile getirilmiştir.⁹⁸ (Harita 3)

Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgelerindeki kutsal alanları içeren kentlerde diğer kriterler aşağıdaki gibidir.

Suriye'nin kuzeyinden başlayarak üç önemli kentin dahil olduğu bölgede bulunan kentlerin ilki, Yunanlar gelmeden önce en önemli kutsal alana sahip olan Menbij-Hierapolis kentidir. Aynı zamanda Yunanların kente gelmesiyle birlikte, yerel halk ve Yunanlar arasında dini inanca bir tür entegrasyon olmuştur. Seçilen ikinci kent, yapılan arkeolojik kazılara göre Seleukos hanedanlığının kolonisi olan Jebel Khalid'dir. Ayrıca arkeolojik verilere göre, kentin kutsal alanı, bazı doğu dini inançlarının yanı sıra doğu mimari özelliklerine de sahiptir. Seçilen üçüncü kent, mimari özellikleri bakımından tamamıyla Yunan tarzında örgütlenmiş olan Seleukeia Pieria'dır. Buna ek olarak,

⁹⁷ Strabo, 16.2.2; Herodotos, 2.148, 3.91, 7.129; Diodorus 18.6.3, 61.4, 20.73.2; Polybius 8.17.10-11; Pliny, Natural History 5.106-10; Arrian Anabasis 2.13.7; Ptolemy 5.14.1.

⁹⁸ Bkz. Cohen, 2006: 37-43.

bahsedilen son iki kentin arkeolojik verilerine sahipken, bahsedilen ilk kentin arkeolojik verileri çok sınırlıdır.

Orta Suriye'ye baktığımızda, önemli kazıların yapılmış olduğu üç önemli kent gözümüze çarpmaktadır ve bu kentlerin kutsal alanları iyi muhafaza edilmiştir. Bunlardan ilki, Suriye'de çölün ortasında yer alan, en önemli dini ve ticari kentlerden biri olan Palmyra -Tadmür kentidir. Bu kenti diğerlerinden ayıran özellik, mimari unsurlarının çoğunlukla Roma Dönemine ait olmasıdır. Doğu tarzı ile büyük ölçüde karakterize edilmiş olmasına rağmen, klasik mimari etkileri biraz sınırlıdır. Seçilen ikinci kent olan Dura Europos Fırat Nehri'nin kıyısında, I. Seleukos Nikator tarafından askeri bir yerleşim yeri olarak kurulmuştur. Bu kentle ilgi en dikkat çekici şey bugüne kadar yapılan kazılarda yaklaşık 14 kutsal alanın ortaya çıkarılmasıdır. Kent aynı zamanda *synkretik* anlamda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu alanda seçilen son kent, Yunanların bölgeye gelmeden önce Baal ve Aştart'a ibadet için önemli bir dini merkez olan Süleyman Kalesi-Husn-Süleyman'dır. Kent Romalıların bölgeye gelmesiyle de önemini artırmış ve aynı zamanda birkaç ortak dini ve mimari unsurlara sahip olmuştur. Buna ek olarak bu alanda seçilen son üç kent, kutsal alanlarını en iyi korunmuş ve kazıları yapılmış olanlarıdır.

Yukarıda seçilen kentlerin ve kutsal alanların kriterlerine göre ayrıca, Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgelerinde bulunan bu kentlerin ve kutsal alanların bazıları gerek Eski Doğu Döneminin gerekse Arkaik Dönemin kutsal alanlarından bazı özellikler taşıdıkları için, araştırmanın ana bölümüne girmeden önce, ilk olarak Eski Doğu Çağı'ndan Arkaik Çağ'a ve Hellenistik ve Roma Dönemlerine kadar, genel olarak, bölgedeki tapınakların ve Suriye'nin Kuzey ve Orta alanlarındaki özellikle kutsal alanların niteliğine bakılmalıdır.

2. Eski Doğu'daki Kutsal Alanların Kökeni

Eski Doğu,⁹⁹ Mezopotamya, Anadolu ve Suriye gibi M.Ö. 4-3. bin yıllara ait tapınakların, kutsal alanların varlığı kentin belirli bir koruyucu tanrıya veya tanrılara ait olduğu şeklindeki dogmatik inançtan kaynaklanmış olmalıdır.¹⁰⁰ Tanrının antropomorfik düşünülerek kült heykellerinin yapılması tanrıya ev yapılması ihtiyacını doğurmuştur.

Bu nedenle Eski Doğu'daki en eski kült heykellere bakarsak Ana Tanrıça kültü temsil edilmektedir.¹⁰¹ Bu heykelcikler, doğurganlığı, yaratılışı, insan varlığının sürekliliğini sağlayan özelliklere sahip, şişman kadın figürü ve belirgin cinsel organların temsili olarak farklı taş ve kil malzemelerden yapılmıştır.¹⁰² Ana tanrıça kültürünün yanı sıra evlerde ve ev temellerinde bulunan boğa boynuzlarıyla erkeği ve erkekliği simgeleyen boğa kültü de temsil edilmektedir.¹⁰³ Kutsal alanlar zamanla kült heykellerinin korunduğu diğer konutlardan ayırt edilebilmesi amacıyla farklı bir konum ve planlama içerisinde inşa edilmişlerdir.

Eski Tunç devrinde M.Ö. 3. binyılın başında kentlerin kuruluşunun başlangıcı ve Eski Doğu halklarının inançları üzerinde sosyal ilişkilerin gelişmesiyle birlikte insanlar tanrıların tapınaklarını inşa etmeye ve bunlara sunularını sunmaya başlamıştır.¹⁰⁴ Kutsal

---

⁹⁹ Eski Doğu, Şark veya Antik Yakındoğu, İngilizcede "Ancient Near East" olarak bilinir. Modern Orta Doğu, Mezopotamya, Türkiye'nin güneydoğusu ile Suriye'nin kuzeydoğusu, Mısır, İran ve Levant (modern Suriye, Lübnan, Filisten, Ürdün ve Kıbrıs)'ı kapsayan ilk çağ medeniyeti için kullanılan terim. Arkeologlar, Eski Doğu'daki tarihi çağları şu şekilde ayırdılar; Erken Tunç Çağı (M.Ö. 3000_2000), Orta Tunç Çağı (M.Ö. 2000 –1600), Geç Tunç Çağı (M.Ö. 1600_1200) ve Demir Çağı (M.Ö. 1200_330) yılları arasında tarihlenir. Hamoud, 2014: 12.

¹⁰⁰ Wasilewska, 1996: 569; Baqer, 2012: 330.

¹⁰¹ Hamoud, 2014: 43.

¹⁰² Moheisen, 2006: 185.

¹⁰³ Bu medeniyetin başlangıcına ev sahipliği yapan, birçok uygarlığın birleşim yeri olan Küçük Asya ve Büyük Suriye-Bereketli Hilal topluluklarında da bu dini inanış Ana Tanrıça şeklinde yerini almış ve çeşitli toplulukları etkilemiştir. Örneği: Çatalhöyük (Anadolu'da), Tell Aswad Şam'da, Tell el-Kerkh İdlib'de, Mureybet (Raqqa'da), Arido ve el-Sawan Mezopotamya'da ve Filistin'de Jericho gibi heykelcikleri bulunduğu en önemli yerlerdir. Kanjou – Tsuneki, 2016, 1-3; Moheisen, 2006: 185-261.

¹⁰⁴ Hamoud, 2014: 44; Ebu Assaf, 1988: 117.

alanlar gerçekte bütün ülkenin tanrularına ya da belirli bir tanrıya aitti ve bu tanrı kenti korurdu.¹⁰⁵

Bu bölgede yapılan kazı çalışmaları, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerindeki yerleşimlerde yapılan keşifler, düzenli planlamaya sahip olan ilk tapınakların inşası hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kentlerden bazıları Uruk, Eridu, Hafajah, Tepe Gaura ve Nippur kentleridir.

Uruk: Antik bir Sümer kenti olan yerleşim, Mezopotamya'nın güneydoğusunda yer alan, günümüzdeki Warka kenti, Fırat Nehri'nin doğusunda yer almaktadır. Nehrin eskiden kurumuş bir kanalının üzerinde bulunmaktadır. Tapınak Antik Doğu'da keşfedilen en eski tapınaklardan biri olan Eanna-Aştar'ın ibadetine adanmıştır.¹⁰⁶ Tapınak yüksek bir podyum üzerine inşa edilmiş olup kireçtaştan yapılmıştır. Yapı; 30 × 76 m. boyutlarda, dokuz kapılı, dikdörtgen biçimindedir. Girişlerin birisi kısa kenarın ortasında ve diğer girişler uzun kenarlarda simetrik olarak dağıtılmış durumdadır. (Şekil 1) yapının köşeleri dört ana tarafa doğru yönlendirilmiştir. Ana salonun içinde "T" şekilli plan 11,5 × 62 m. ölçülerdedir. Ana salonun güneyinde kült odası yer alır ve her iki tarafta kült odasına giden bir giriş ile iki küçük oda bulunmaktadır.¹⁰⁷ Tapınağın tüm dış duvarları renkli konik mozaiklerle süslenmiştir.¹⁰⁸

Eridu: Mezopotamya'nın güneydoğusunda yer alan Eridu kentinin 16. tabakasında bulunan Enki tapınağı, yüksek bir kaide üzerinde inşa edilmiş olup 41 × 23 m. boyutlarındadır.¹⁰⁹ Tapınağın köşeleri dört ana tarafa doğru yönlendirilmiş ve kuzeydoğu tarafından basamaklı bir girişle çıkılmaktadır. Yapının merkezinde bir sunak

---

¹⁰⁵ Wycherley, 1993: 79.

¹⁰⁶ Mortcat, 1975: 20; Lloyd, 1992: 67.

¹⁰⁷ Mortcat, 1975: 21-22.

¹⁰⁸ Mousselmani, 2006: 105.

¹⁰⁹ Hanoun, 2006: 20.

ve sonunda dikdörtgen bir boşluk ile dikdörtgen şeklindeki alan tapınakların en eski yapılarından biridir.¹¹⁰ (Şekil 2)

Hafajah: Hafajah ya da Tutub, Bugünkü Bağdat'ın 15 km. doğusunda Dicle Nehri'nin doğu kıyısında yer alır. Tutub antik kentinde bulunan tapınak, Oval tapınak olarak bilinen yüksek bir kaide üzerinde inşa edilmiştir.¹¹¹ Tapınak 74 × 59 m. ölçülerinde oval bir şekle sahip olup ve çift surla çevrelenir ve bu surların aralarındaki mesafe yaklaşık beş metredir. Bu çift duvarı savunma kulelerini de içermektedir. Kutsal alan iç duvarın içinde 4 m. yüksekliğinde bir teras üzerine de inşa edilmiş olup 56 × 38 m. boyutlarındadır. *Cella*'ya batı ucundan bir merdivenle erişilebilir ve 30 × 25 m. ölçülerindedir.¹¹² Dış duvar ise din adamları ve rahipler için ayrılmış olabilecek evleri içermektedir.¹¹³ (Şekil 3)

Yukarıda belirtilen kentlerdeki tapınakların ortak özellikleri, kent içinde inşa edilmiş olmaları ve düzenli bir şekle sahip olmalarıdır. Dahası tapınakların bazılarının her bir köşesi her bir ana yöne doğru yönlendirilmektedir. Bu tip tapınak planları daha sonraki dönemlerde bazı değişiklikler ile birlikte örnek alınan bir model haline gelmiştir.

M.Ö. 3. binyılın sonu ve M.Ö. 2. binyılın başlamasıyla, Ziggurat olarak adlandırılan bir tür tapınak ortaya çıkmıştır. Tabandan başlayarak tepeye doğru kat kat yükselen giderek küçülen teraslardan oluşan, zirvesinde bir tapınak bulunan ve yanlarında bir merdiven sistemi yer alan kademeli bir kule gibi ve üzeri açık ve dört köşelidirler.¹¹⁴ Bu tapınaklar dini inancın da bir kanıtı niteliğindedir. Tanınmış örnekler arasında "*Büyük Ur Ziggurati*"¹¹⁵ ve Babil'de bulunan "*Babil Ziggurat Kulesi*"¹¹⁶ adı olarak bulunuyor.

---

¹¹⁰ Mousselmani, 2006: 95-140.

¹¹¹ Lloyd, 1992: 128.

¹¹² OIP, 53: 18-37.

¹¹³ Mousselmani, 2006: 105; OIP, 53: 44-64.

¹¹⁴ Hanoun, 2006: 86.

¹¹⁵ Mousselmani, 2006: 101-106.

¹¹⁶ Hanoun, 2006: 85.

Büyük Ur Zigguratu: Bugünkü Irak-Nasiriyah yakınlarında bulunmaktadır. Tapınak, M.Ö. 21. yy.'da Ur'un üçüncü Hanedanı'ndan Sümer kralı Ur-Nammu (M.Ö.2047–2030) tarafından, Ay tanrısı Nanna onuruna yaptırılmıştır.¹¹⁷ Yapının uzunluğu 64 m. genişliği 45 m. ve yüksekliği de 30 metredir. Başlangıçta üç katmandan oluşuyordu.¹¹⁸ Üst kısım, şehrin büyük tanrılarına ibadet etmeye adanmış ve iki yan merdiveni ve bir orta üçüncüyle yükseliyor ve daha sonra Asur egemenliği döneminde yedi kat olmuştur. İnşasında, çamur harcıyla mühürlenmiş pişmiş çamur tuğlalar kullanılmıştır.¹¹⁹

Kutsal alanlar M.Ö. ilk binyıl boyunca, Akropolis olarak bilinen kraliyet saraylarıyla birlikte şehirlerin en yüksek yerlerine, şehirlerin dışına veya yüksek dağlara inşa edilmişlerdir.¹²⁰

Tapınaklar taş, tuğla, çamur, ahşap ve ağaç dallarından inşa edilmiştir.¹²¹ Tapınakların biçimleri bir yerden diğerine farklılık gösterir. Basit bir yapı tek odadan oluşurken kutsal alan, *cella*'yı çevreleyen çeşitli işlevlere sahip olan birçok oda içermektedir.¹²²

Son olarak kutsal alanlar, buralarda uygulanan dini inançları ve dini ritüelleri açıkça bize yansıtmaktadır. Kutsal alan da bir yönetim merkezi ve şehir idaresi olarak ele alınmış ayrıca ticaret ve tarımsal konuların kontrolünde ekonomik bir öneme sahiptir. Bunlara ilaveten keşfedilen eski yazıtlara göre tapınaklarda, bir kültür merkezi, okuma-yazma öğrenilen bir yerdir.¹²³

---

¹¹⁷ Baqer, 2012: 416.

¹¹⁸ Mousselmani, 2006: 106.

¹¹⁹ Hanoun, 2006: 90.

¹²⁰ Hamoud, 2014: 171.

¹²¹ Akla – Hashemi, 2001: 134; Mousselmani, 2006: 103.

¹²² Hamoud, 2014: 172.

¹²³ Mousselmani, 2006: 140.

3. Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgesi'ndeki Eski Doğu ve Arkaik Dönemlerde Kült Alanlar ve Tapınaklar

Suriye'de M.Ö. 3000 ile 1600 yılları arasında ortaya çıkan "*Suriye'nin Devletçikleri*" olarak bilenen ve bu krallıkları ayıran şey olan, kralın ikamet ettiği yer, dini, askeri ve ekonomik kurumların bulunduğu ve aynı zamanda sivil tesislerin de yer aldığı bir bölgeydi. Böylece bu krallıkların kaynakları çeşitlendirilmiş ve önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir.¹²⁴ Bu kentlerden bazıları gerek tapınakların mimarisi gerekse dini ritüeller açısından, bir yandan bazı yerel mimari özellikler ve dini törenler içeriyordu, diğer yandan yerel olmayan özellikler de taşıyordu. Başka bir deyimle Mezopotamya'nın kentlerine yakın batı kentler göz önüne alındığında, Mezopotamya kentlerinin büyük ölçüde özelliklerine yakınlardır. Kuzey Suriye kentlerinin bazıları ise, birazcık Anadolu'nun karakterinden etkilenmiştir.¹²⁵

Bölgenin Eski Doğu'daki bu denli önemli bir yer olması nedeniyle, arkeologlar tarafından yapılan kazılarda önemli kent kalıntıları da bulunmuştur. Bunlar arasında Ebla/Tell Mardikh, Mari/Tell Alhariri, Alalakh/ Tell Açıana, Tell Bırak/ Antik Nagar ve Emar/Tell Meskene kentleri sayılabilir.¹²⁶

Ebla/ Tell Mardikh: Kuzey Suriye'deki Ebla kenti bulunan M.Ö. 2000-1600 yılları arasında inşa edilen Saray tapınağı veya Aştar tapınağı olarak bilinen en eski tapınaklarından biri olan Akropolis'in tepesinde müstahkem şehrin surları içinde bulunmuştur. Tapınak uzun ekseni üzerinde uzanan üç bölümlü bir alandan oluşur 12.4 ×

---

¹²⁴ Mousselmani, 2006: 163.

¹²⁵ Akkermans – Schwartz, 2003: 325.

¹²⁶ Hamoud, 2014: 172.

7.20 m. ölçülerinde, ilk kısım güneyde bir giriş ardından giriş holü ve ana oda bulunur ve bu üç kısmı eksenal ve simetrik olarak yönlendirmiştir.¹²⁷ (Şekil 4)

Mari/Tell el-Hariri:¹²⁸ Modern adı Tell Hariri olan el-Bukemal'ın 10 km. kuzeybatısında Fırat Nehrinin ise batı kenarında yer almaktadır.¹²⁹ Arkeologlar Mari'de altı tapınağın kalıntılarına rastladılar. Bunların arasında Aslanlar tapınağı (bazıları bunun Dagon veya Mukaddes kitapta geçen adıyla Dagon'un tapınağı olduğunu düşünür), bereket tanrıçası Aştar ve güneş tanrısı Şamaş için yapılmış tapınaklar da vardır. Bunların hepsinde, tapınağın tanrısının bir heykeli bulunurdu. Dindar kişiler, kendilerini gülümseyerek dua eder şekilde temsil eden heykelcikleri tapındaki sıralara koyarlar ve bunların tapınmaya devam edeceğine inanırlardı.¹³⁰ Dagon kutsal alanı güneydoğu-kuzey-batı doğrultusunda olup¹³¹ 40 × 20 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır.¹³² Yapı, kuzey-batı tarafında bir avlu ve iki küçük kült odadan oluşuyor.¹³³ (Şekil 5)

Alalakh/Yamahad Krallığı:¹³⁴ Bugünkü Tell Açana, Antakya'nın kuzey-doğusunda Hatay ilinin sınırları içerisinde ve Asi Nehri üzerinde yer alır. Açana höyüğü, 9 m. yüksekliğinde ve 22 hektarlık bir alana yayılmaktadır.¹³⁵ Alalakh antik kentinden kalma saray kalıntıları, aslan heykelleri, insan kabartmaları, çeşitli mimarlık yapıtı

¹²⁷ Mousselmani, 2006: 165.

¹²⁸ Mari: Modern adı Tell Hariri olan el-Bukemal'ın 10 km. kuzeybatısında Fırat Nehrinin ise batı kıyısı kenarında yer almaktadır. İlk kazı çalışmaları 1933 yılının Andre Parrot'un başkanlığında başlamış olup II. Dünya Savaşına kadar bu çalışmalar kesintisiz olarak devam ettirilmiştir. Kazılarda 25 bin kadar çivi yazılı tablet bulunmuştur. Bunu yanı sıra büyük bir saray kral Zimri-lim adıyla anılan, M.Ö. 18.yy.'ına aitti, Mari M.Ö. 1760'te Babil kralı Hammurabi tarafından alınarak yıkılmıştır. Bkz. Mrei, 2001: 67-71; Mousselmani, 2006: 96.

¹²⁹ Lloyd, 1992: 148.

¹³⁰ Margueron, 2013: 527-531.

¹³¹ Mousselmani, 2006: 164.

¹³² Margueron, 2013: 532.

¹³³ Hanoun, 2006: 34.

¹³⁴ Alalakh: Tell Açana, Anadolu'nun güneyinde Hatay ilinin sınırları içerisinde ve Asi Nehri üzerinde yer alır. İlk kazı çalışmaları 1930'lu yıllarda İngiliz arkeolog Leonard Woolley tarafından yapılan ve çok sayıda çivi yazılı tablet yaklaşık 500 adet M.Ö. ikinci bin yılına bunları aittir. Mühür, çanak, çömlek bulunan Alalakh höyüğünde, bunu ek olarak tapınak ve Saray Yarem Lim'in M.Ö. 1700 yılına aittir. Bu yapının boyama tekniği ile genel planının Girit'teki Knossos sarayı çok benzerdir. Bkz. Woolley, 1955: 91-131; Mrei, 2001: 128-129.

¹³⁵ Yener – Murat, 2013: 1.

parçaları bulunmuştur.¹³⁶ Kent kazıları ile kentin Tabaka XVII- Tabaka 0 arasında yerleştirilen 18 yerleşim katına sahip olduğu ortaya çıkarmış olup M.Ö. 4'ncü binyılın ortasından M.Ö. 12. yy.'a kadar uzanmaktadır.¹³⁷ Kentin kuzeydoğu tarafında yer alan bir Tapınak eldeki yazıtlara göre Aştar'a adanmıştır.¹³⁸ Yapının 15 × 15 m. boyutlarında olup kare planlıdır. Tapınağın girişi güneybatı tarafta yer alır ve girişin her bir yanında kare şeklinde bir oda vardır. Tapınağın girişinde bazalttan yapılmış aslan heykelleri bulunmuştur. Kutsal alana giriş tapınağın karşısında merkez ekseninde yer almaktadır. Tapınağın arka duvarında, taş heykellerle süslenmiş üç niş bulunmuştur. Yapının sonraki aşamalarda tapınağa ilave bir oda daha eklenmiş, keşfedilen yazıtlara göre Kral İdrimi'nin cesedi bir rahip tarafından gömülmüştür. Bunu yanı sıra aynı odada bir sunak ve kralın heykeli bulunmaktadır.¹³⁹ Tapınak ise MÖ 13.yy. boyunca kullanılmaya devam edilmiştir.¹⁴⁰ (Şekil 6)

Tell Brak/Antik Nagar: Suriye'nin Al-Hasakah vilayetinde 40. km doğusunda Tell Brak denen yerdedir. Mezopotamya ve Anadolu arasındaki bir nehrin kenarına yerleşmiş şehir büyük bir ticaret yolu üzerine kurulmuştur. Site, yaklaşık 43 hektarlık bir alana sahiptir.¹⁴¹ Tell Brak ilk kez 1937 ve 1938 yılında, yazar Agatha Christie'nin kocası olan İngiliz arkeolog Sir Max Mallowan tarafından kazılmıştır. Şehirde yapılan arkeolojik kazılarda küçük bir yerleşim olarak M.Ö. 6 binlere kadar giden site, Geç Tunç Çağı'nda tepenin üst kısmında anıtsal bir saray ile Mitannilere ait bir tapınağı 6 m. yüksekliğinde bulunuyordu. (Şekil 7) Tapınakta çok sayıda büyük gözlü heykelciklerin bulunmasından dolayı tapınağa "*Göz Tapınağı*" adı verildi.¹⁴² Göz tapınağı 30 × 25 m. boyutlarında dikdörtgen planlı ve giriş güney tarafında 1.5 m. genişliğinde ve her iki tarafta iki kule

---

¹³⁶ Woolley, 1955: 5-32.

¹³⁷ İbid, 399.

¹³⁸ Na'aman, 1980: 214.

¹³⁹ Hamoud, 2014: 203-204.

¹⁴⁰ Yener – Murat, 2013: 8.

¹⁴¹ Akla – Hashemi, 2001: 152.

¹⁴² Lloyd, 1992: 107.

yer almaktadır.¹⁴³ Girişten sonra büyük dikdörtgen şeklinde bir kült odası ve süslenmiş basamaklı bir sunak bulunmaktadır.¹⁴⁴ Göz tapınağı'nda yüzlerce diyebileceğimiz kadar çok Göz İdolü'nün ele geçmesi, ilgili Tanrı/Tanrıça'nın bu merkez ve çevresinde çok güçlü kabul gördüğünün göstergesidir.¹⁴⁵ Göz kavramının Mezopotamya'da güçlülük belirteci olduğu düşüncesi de dikkate alındığında, Göz İdolları'nın, tapınım dünyasındaki yeri ve önemi daha iyi anlaşılmalıdır.¹⁴⁶ Çeşitli görüşler önerilmiş olsa da, henüz hangi tanrıça ya da tanrı'ya ait oldukları kesinleşmiş değildir. Sonunda tanrıça'lardan veya tanrı'dan hangisi olursa olsun önemli olan, onların “*Baş Tanrıça*” veya “*Baş Tanrı*” konumunda olmalarıdır. Mezopotamya ve Anadolu'da güçlü kabul görmeleri, söz konusu inancın etkileşim alanını göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.¹⁴⁷

Emar/Tell Meskene:¹⁴⁸ Bugün Halep'in 90 km. güneydoğusunda bulunan, Fırat Nehri'ne bakan doğal bir tepenin üzerinde görülebilir. Konumu itibari ile Mezopotamya, Suriye-Filistin ve Anadolu için önemli bir karakol görevi üstlenen Emar, Geç Tunç Çağı'nda egemen güçlerin ele geçirebilmek için sürekli bir mücadele verdikleri bölge olmuştur.¹⁴⁹ 1972 ve 1976 yılları arasında Jean Margueron başkanlığında yapılan Emar kazılarında, sayıları 900'ü bulan ve çoğunluğu Akkadca olan, çiviyazılı tabletler, çok sayıda tapınak ve konutlar bulunmuştur. Bu çok sayıdaki tablet ise bir tapınak kütüphanesine ait idi.¹⁵⁰ Emar'ın tapınakları, Geç Tunç Çağı Döneminde bazı Hitit izlerinin etkisiyle birlikte Suriye tapınaklarının özelliklerini vurgulamaktadır. Yine de

---

¹⁴³ İbid, 106.

¹⁴⁴ Hamoud, 2014: 218.

¹⁴⁵ Akkermans – Schwartz, 2003: 199.

¹⁴⁶ Yaylalı, 2014: 3.

¹⁴⁷ Yaylalı, 2014: 4.

¹⁴⁸ Emar (Tell Meskene): Bugün Halep'in 90 km güneydoğu bulunan, Fırat Nehri'ne bakan doğal bir tepenin üzerine görülebilir. Eski Çağlardaki İmar'da önemli bir limana sahipti, diğer alanlardan ticari tekneleri konaklıyordu, kent klasik Çağda "Barbalisos" adı olarak ama İslam Döneminde "Balas" adı olarak biliniyordu, İlk olarak Fransız G. Margueron tarafından 1976-1971 yılları arasında kazılmıştır. Kazılarda kent surları, sarayları, tapınaklar, konut evleri ve çivi yazısı tabletleri ortaya çıkarmıştır. Margueron, 1983: 269-272.

¹⁴⁹ Margueron, 1983: 175-176.

¹⁵⁰ Akrep, 2013: 130.

şehrinin tapınaklarının özellikleri de Mezopotamya tapınakları arasında benzerlikler ve karşılaştırmalar göstermiştir. Bugüne kadar Emar'da Geç Tunç Çağ'ına tarihlenen dört tapınak bulunmuştur. Bulunan tüm tapınakların planı Kuzey Suriye'de çok eskiden beri bilinen *Antis*¹⁵¹ tapınak planındadır. Arazi topografyası güneybatıya doğru takip edildiğinde en tepede iki tapınağa ulaşılır, güney'deki ilk tapınakta bulunan çiviyazılı tabletlerden anlaşıldığı gibi Hava tanrısı Baal'a, kuzey tapınağı ise tanrıça Aştar'a adanmıştır.¹⁵² Güney tapınak 20 × 10 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır ve yapıya doğudan bir kapı ile erişilir. Tapınağın batı tarafında oturmak için taş bankları ve terasları, tapınak girişine doğru takip edildiğinde basamaklı krepis üzerinde yükselen bir sunak ile donatılmıştır. (Şekil 8) Kuzeydeki ikinci tapınakta da çeşitli yapı katları izlenir ve bu yapı tamamen bir yangınla tahrip olmuş temelleri ise el değmeden bırakılmamıştır. İki tapınak arasında, höyüğün batı ucunda bulunan bir platforma giden, kireç sıvalı bir yol bulunmaktadır. Margueron tarafından bu yol, tören alayının geçtiği yol ve platform da dini ayinlerin yapıldığı teras olarak yorumlanmıştır.¹⁵³

M.Ö. 12. yy.'ın ortalarında Arabistan ve Kuzey Suriye çöllerinden hareket eden Aramiler, yaklaşık olarak MÖ. 1150-700 yılları arasında Eski Yakınoğu tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Fırat Nehrinin yukarı ve orta kesimleri boyunca oldukça geniş bir alana yayılan Aramiler, Mezopotamya, Kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu'ya gelerek, kabile devletleri şeklinde, politik ve sosyal olarak örgütlenmeye çalışan yarı göçebe Sami kökenli bir topluluktur. Bu aşamada Eski Yakınoğu bölgesinin mimari, ekonomik, siyasi ve sosyal yapısında büyük değişikliklere neden olmuşlardır.¹⁵⁴ Bunun

---

¹⁵¹ Antis: Tapınak Tunç ve Demir Çağlarında tanrının ev olarak yorumlanıp, içinde tanrı simgesinin korunmasını amaçlayarak inşa edilen bir yapı tipidir. Megaron tapınakların öncüsü olmuştur. Eski Tunç Çağ'ında ortaya çıktığı bilinen, dikdörtgen veya kare olabilen bir iç mekân ile bir ön dehlize sahip, iki sarasında bir kapının yer aldığı, içinde bir ocak bulunan, tavanı bir ahşap çatı ile örtülü yapıya Megaron denir. Suriye'de bu yapıım tarzının bulunduğu sitelerden, Tell Munbaqa, Tell Bazi, Emar, Tell Fray, Tell Tayainat, Tell Tweini ve Tell Kazel gibidir. Majid, 2017: 31-103; Al Tounsi, 2013: 353-376.

¹⁵² Hamoud, 2014: 208-210.

¹⁵³ Margueron, 1985: 16.

¹⁵⁴ Bülbül, 2014: 405-6.

yanı sıra mimari açısından, tapınakların inşası üzerinde yeni bir füzyon ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu tapınağın şekli, gerek Kenan tapınağı¹⁵⁵ gerekse Bit-Hilani¹⁵⁶ tapınağı olmak üzere iki tapınağın özelliklerini taşıyordu.¹⁵⁷ Bu tür tapınakların bugüne kadarki en iyi korunmuş örneklerinden biri Ain Dara ve Tell Halaf tapınağıdır.¹⁵⁸

Ain Dara:¹⁵⁹ Suriye'nin kuzeyinde, Halep'in 65 km. kuzeybatısında yer almaktadır. 1954 yılında bulunan anıtsal bazalt aslan heykeli Ain Dara'da kazıların başlamasına ön ayak olmuştur.¹⁶⁰ Suriyeli Ali Ebu Assaf tarafından yapılan kazı çalışmaları M.Ö.1300 ile 1000 yılları arasında yani Geç Hitit Dönemine tarihlenen bir tapınağın keşfedildiğini ortaya çıkarmıştır.¹⁶¹ Dahası bulunan heykellere göre, Tapınak fırtına tanrısı ve karısı Aştar'a ithaf edilmiştir.¹⁶² Üzerinde bulunduğu ovanın toprak seviyesinden yaklaşık 20 m. yükseklikte bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Yapının her bir köşesi dört ana yöne doğru yönlendirilmiş,¹⁶³ dikdörtgen şeklinde 38 × 32 m. boyutlarında ve *cella* 16.70 × 16.80 m. ölçülerinde olup veranda, orta bölüm ve daha içerideki ana salon olmak üzere üç bölümden oluşur.¹⁶⁴ Tapınağın, ön verandasının zemini siyah bazalt taşı ve oymalı beyaz kireçtaşı döşemelerle kaplanmış ve girişin ön avlusuna büyük ve

---

¹⁵⁵ Kenan Tapınağı: Orta Tunç Çağı'na ait olan Güney Levant ve Akdeniz kıyı şeridinde yaygın olarak bulunur. Yapının dikdörtgen şeklinde ve niş gibi görünen kavisli bir girişe sahipti ve bir merdivenle çıkılıyor. Tapınak girişten sonrada dikdörtgen şeklinde bir ön salonu bulunur, ardından bir ibadet odası karşı duvarda gelerek ve içinde bir sunak vardır. Tapınağın girişi ve sunak aynı ekseninde konumlandırılmıştır. Kenan tapınaklarının örnekleri Ugarit, Tire, Sidon ve Amrit'te bulunmaktadır. Bkz. Asfour,1981: 104; Hamoud, 2014: 221-236;Wright, 1985.

¹⁵⁶ Bit-Hilani yüksek ve kaplı bir yapıdır. Anadolu ve Kuzey Suriye kökenli bir yapı türü olup Demir Çağı'nda Güneydoğu Anadolu, kuzey Suriye, Filistin ve kuzey Mezopotamya bölgelerinde saray veya tapınak mimarlığında yaygın olarak kullanılmıştır. Yapının ön cephesi sütunlu, arkasında uzun bir ana oda dikdörtgen şeklinde ve ana odanın içinde bir ocak bulunur ve üç tarafı küçük odacıklarla çevrilidir. Ancak bu bina türü araştırmacılar tarafından bir tapınak veya saray olup olmadıklarına göre sınıflandırmalarında farklılık gösterir. Böyle bir yapının bulunduğu yerlerden biri, Karkamış, Malatya, Tell Alalakh, Tell Tayainat, Tell Fekherye, Guzana (Tell Halaf) kentleridir. Bkz. Hamoud, 2014: 237-239; Bülbül, 2014: 415; Frankfort, 1952: 120-131.

¹⁵⁷ Hamoud, 2014: 237.

¹⁵⁸ Akkermans – Schwartz, 2003: 273.

¹⁵⁹ Suriye'de sürmekte olan iç çatışmalarda Ocak 2018 tarihinde tapınak alanın yaklaşık olarak yarısı bombalara maruz kalarak tahrip olmuştur.

¹⁶⁰ Ebu Assaf, 1990: 1.

¹⁶¹ Nova'k, 2012: 41.

¹⁶² Hamoud, 2014: 242-244.

¹⁶³ Ebu Assaf, 1983: 45.

¹⁶⁴ Nova'k, 2012: 44; Hamoud, 2014: 243.

geniş bir merdiven ile bağlanmıştır. Tapınak giriş eşiği taşıyan iki sütun ve iki balkon ile dekore edilmiş ayrıca tapınağın iç duvarları ve dış cepheleri tanrıların ve hayvanların anıtsal heykelleri ile kaplanmıştır.¹⁶⁵ Ain Dara Tapınağı'nın girişinde yer alan ve bir insan ayağından üç kat daha büyük olan ayak izleri, arkeologlar tarafından bir tanrı veya tanrıçanın ayak izleri olarak yorumlanmıştır. Buna ek olarak tapınak girişinin önündeki büyük su havuzu, tapınağa girmeden önce bir arınma ritüeline atıfta bulunabilir.¹⁶⁶ (Şekil 9)

Tell Halaf/ Guzana: Suriye'nin kuzeydoğusunda, Hasakah şehrinde Habur Nehrinin batı kıyısında, günümüzde Türkiye-Suriye sınırında yer almaktadır.¹⁶⁷ 1899 yılında Alman diplomat olan Max von Openhiem Bağdat Demir yolunun inşası amacıyla yaptığı arazi çalışmaları esnasında tesadüfen anıtsal buluntuları ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁸ Daha sonra yapılan kazılarda belirtildiği gibi, M.Ö. 6. binyıldan M.Ö. 5. binyıla kadar uzanan önemli bir yerleşim olduğunu anlaşılmıştır. Ayrıca M.Ö. ilk binyıl boyunca yerleşim, Arami başkenti Bit-Bahiyani Krallığı "Guzana" olarak tanınmıştır.¹⁶⁹ Bu döneme ait olan, Akropolis'in tepesinde, dikdörtgen bir surla çevrili, müstahkem bir mahalle olan Kraliyet alanı bulunmaktadır. Kraliyet alanının batı taraftaki, Kapara adında bir kişi tarafından yaptırılan Hadad Hava tanrısına adanmış olup, M.Ö. 9. yy.'a ait olan kentin tapınağı bulunmaktadır.¹⁷⁰ Tapınak 53 × 28 m. boyutlarında olup dikdörtgen şeklindedir. Tapınağın girişi, kuzey tarafta yer alan hayvan formundaki üslere dayanarak üç heykelle süslenmiş 2 m. yüksekliğindeki bir terasta yer almaktadır. Girişten sonra aynı

---

¹⁶⁵ Nova ĩk, 2012: 41.

¹⁶⁶ İbid, 46 ; Bkz. Mazzoni, 2000: 31– 59.

¹⁶⁷ Frankfort, 1952: 27; Akla – Hashemi, 2001: 108.

¹⁶⁸ Openhiem, 1939: 1-2.

¹⁶⁹ Florioti, 2012: 29; Akla – Hashemi, 2001: 109

¹⁷⁰ Mousselmani, 2006: 169; Niehr, 2014: 137-139.

boyutta iki ardışık salon vardır. Bu iki büyük salondaki birkaç iç oda ile çevrilidir.¹⁷¹
(Şekil 10)

Yukardaki değindiğimiz gibi, bu çalışma Eski Doğu Döneminde Kuzey ve Orta Suriye'deki kutsal alan türleri hakkında yüzeysel bir çalışmadır. Ayrıca bu bölgedeki Hellenistik ve Roma Dönemi'ndeki tapınaklar olan ana konuya girmeden önce bu kutsal alanların mimarisinin yapısını kısaca ele almamız gerekmektedir.

4. Hellenistik ve Roma Dönemi Suriye'de Kült Alanları ve Tapınaklar

Bölgenin Hellenistik Döneme girmesiyle birlikte Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin veya Büyük Suriye olarak adlandırılan bölgede yeni bir tarihi aşama başlamıştır. Bunun yanında Seleukos hanedanı Suriye'deki kolonilerini kurmak için, savunma, ticaret ve tarımsal özelliklere sahip yerler seçmişlerdir.¹⁷² Bu kentlerinden bazıları Apamea, Seleukeia Peiria ve Fırat Nehri kıyısındaki Jebel Khalid ve Dura Europos gibi¹⁷³ Makedonya şehirlerine benzer mimari planlarına göre düzenlenmiştir.¹⁷⁴ Öte yandan Büyük İskender'in bölgeye geldiğinde var olan eski şehirler İskender'in generalleri tarafından yeniden tasarlanmış ve yeni isimler verilmiştir. Örneğin Halep şehrine *Beroea*, Hama'ya *Epiphaneia*¹⁷⁵ ve Şam'a da *Demetrias* adı verildi.¹⁷⁶ Ancak, Seleukos hükümdarlığı sonunda, bir yandan Seleukos kralları arasındaki iç çatışmaların, diğer yandan da Parth İmparatorluğu ve Ermeni Krallığı ile dış çatışmaların sonucu olan bölgede bir istikrarsızlık dönemi yaşamıştır.¹⁷⁷ Ayrıca bölge Roma kontrolüne girse bile,

---

¹⁷¹ Mousselmani, 2006: 169.

¹⁷² Kadous, 2000: 7-8; Hetti, 1982: 275.

¹⁷³ Alabed, 2001: 118-119.

¹⁷⁴ Abdülkerim, 2010: 13.

¹⁷⁵ Millar, 1987: 114-116; Hetti, 1982: 277-278.

¹⁷⁶ Alabed, 2001: 127.

¹⁷⁷ Hamoud, 2012: 46; Kadous, 2000: 2-3; Millar, 1987: 110-133.

bu çatışmalar durmamış, bu da bölge üzerinde genel olarak olumsuz etki yaratmıştır. Ancak imparator Augustus'un Roma İmparatorluğun tahtına gelişiyle birlikte bölgede zamanla mimari açısından bir tür istikrar sağlamıştır.¹⁷⁸

Levant'taki tapınaklar genellikle aynı mimari özellikler ile birkaç ortak ana unsurlardan oluşmaktadır. Ancak tüm bu mimari elemanların aynı kutsal alanda buluşması gerekli değildir.¹⁷⁹ Bulunan ana yapı elemanlarından bazıları: Sunaklar, ibadet, sunu ve dini törenlerin gerçekleştirildiği kutsal alanın, en önemli yapısıdır. Sunağın en yalın biçimi topraktan ya da kurban küllerinden küçük bir tepe şeklindedir.¹⁸⁰ Taş sunaklarının yuvarlak ve dikdörtgen biçimleri bulunur, en yaygın olanı dikdörtgen sunaklardır. Bu sunaklar genellikle tapınağın önünde doğuda yer alır. Hellenistik Dönem'de at nalı biçiminde olup artık bir mimari yapı haline gelmiştir.¹⁸¹

Propylon kelime anlamı olarak ön kapı anlamına gelmekte olup kutsal alana ana giriş yerini vurgulayan anıtsal kapı yapısıdır. Propylonun en sade biçimi dikdörtgen formda, "H" şekilli planda ön kısmı ya da her iki tarafı da *in-antis* ya da *prostylos* tarzda sütun düzenlemesine sahip olan ve çatısı olan bir yapıdır.¹⁸² Propylon ayrıca agora, gymnasium ve bouleuterion girişlerinde de kullanılabilir.¹⁸³

Temenos duvarı kutsal alanı sınırlar ve çevreleyerek koruma altına alır. *Temenos* duvarı bazen Palmyra Bel ve Nebo, Baalbek Jupiter ve Şam Hadad kutsal alanında olduğu gibi büyük savunma duvarları ile çevrilidir. Bazı kutsal alanlarda *temenos* duvarına birleştirilmiş stoa bulunur. Dahası bazı kutsal alanlar konum özelliğinden dolayı *temenos*

---

¹⁷⁸ Abdülkerim, 2010: 13-14.

¹⁷⁹ Abdülkerim, 2010: 55.

¹⁸⁰ Wycherley, 1993: 84.

¹⁸¹ Abdülkerim, 2010: 56.

¹⁸² Carpenter, 1970: 1-2.

¹⁸³ Wycherley, 1993: 83.

duvarına ihtiyaç duymaz, sınırları ağaç ve/veya kayalıklar arasındaki doğrusal çizgi belirler.

Stoa ya da *Portiko*; uzun arka duvar, ön kısımda sütun dizisinin yer aldığı üstü örtülü yapıdır.¹⁸⁴ Stoanın kökeni ve ilk gelişimi belirsiz olmakla birlikte Hattuşa Büyük Kale, Minos ve Miken saraylarının avlusunda sütunlu galeriler bulunmaktadır.¹⁸⁵ Stoalar "I, L, III ve □ " şekilli plan da tek nefli, iki nefli, üç nefli, tek katlı, iki katlı, çok katlı olabilmekte ve genellikle Dor düzeninde olup iç kısım ya da ikinci kat sütunları İon düzeninde olabilmektedir.¹⁸⁶

Cella veya *Naos*; Latince oda, hücre anlamına gelir. Yunan ve Roma mimarilerinde tapınak yapısının, içinde kült heykeli bulunan, duvarlarla çevrili, dörtgen planlı en kutsal bölümdür. Genellikle naosla eş anlamlı kabul edilmekle birlikte, bazı Arkeologlar sütun dizisiyle çevrili çekirdek yapıyı Naos, kutsal mekânı cella olarak adlandırmak eğilimindedirler. Ayrıca rahip ve rahibelerin girebildiği kutsal mekân penceresizdir; gerekli ışığı Pronaos'tan alır. Bazı tapınaklarda birden fazla nef ayrılan bu mekânda, Dor tapınaklarında U planda yerleştirilmiş çift katlı bir sütun dizisi bulunabilirdi. Dahası bazı tapınaklarda cella'nın arka kısmında kült heykeli ve öteki kutsal eşyanın saklanması için adyton denen bir mekân bulunur. Böylece, örneğin Jebel Khalid tapınağı, Palmyra'da Bel tapınağı ve Dura Europos'taki Zeus Kryios tapınağında olduğu gibidir.¹⁸⁷ *Theatron*, dikdörtgen şeklinde sunağın yakınındaki avluda veya tapınağın karşısında yer alan dini ritüelleri görmesi amacıyla davet edilenlere ayrılan bir mekândır.¹⁸⁸ Buna ek olarak ziyafet ve dua salonu gibi başka mimari yapıları da bulunur.

---

¹⁸⁴ Abu Abbas – Salhab, 1997: 15.

¹⁸⁵ Coulton, 1976: 1-2.

¹⁸⁶ Wycherley, 1993: 100-101; Coulton, 1976: 84.

¹⁸⁷ Abdülkerim, 2010: 55-56.

¹⁸⁸ Abdülkerim, 2010: 57.

IV: Hellenistik ve Roma Dönem Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgesi'ndeki Kutsal

Alanlar

1. Kuzey Suriye'de Kutsal Alanlar

1.1 Menbij (Hierapolis)

Fırat Nehrinin 30 km. batısında bulunun ve Araplar tarafından Menbij¹⁸⁹ olarak adlandırılan şehir, Halep şehir merkezinin 88 km. kuzey-doğusunda yer almaktadır.¹⁹⁰ (Harita 4) Coğrafi olarak stratejik bir konuma sahip olan Menbij, ayrıca Fırat Nehri'nin kuzeyi ve güneyi arasında bir geçiş noktasıdır.¹⁹¹

Menbij'in tarihi ile ilgili birçok tarihçi ve seyyahın eserlerinden bilgi ediniyoruz. İbn Jubeir el-Andalusi (M.S. 1145-1217), Yahut el-Hamaw (M.S. 1179- 1229), İbn el-Attar (M.S. 1256-1324), Abu el-Fida'nın (M.S. 1273-1331) eserlerinde adı geçen Menbij, tarihi boyunca hem ticaret ve tarım hem de bir dini merkez olarak önemli bir rol oynamıştır.¹⁹² 1934 yılında seyyah Ahmet Wasfi Zakaria'nın kitabında (Jawle Asariye) aktardığına göre, Hititlerin ve Aramilerin bir kasabası olan Menbij, Aramilerin Kuzey Suriye'deki dini başkentiydi. 1343 yılında şehir şiddetli bir deprem yaşadı. 1860 yılında Fransız arkeolog Killiom Ray kenti ziyaret ettiğinde eski bir tepenin yakınlarında bir tanrıçaya ait küçük bir heykel bulmuştur. Ardından kente gelen Fransız subaylar

---

¹⁸⁹ Hititlerinde "*Mabog*", Asurlularında "*Nampige*" (Kaynak Suyu), Aramililerinde "*Nappigu*", Yunanlarında "*Bambyce*" ve Romalılarında "*Hierapolis*" ismi olarak bilinmekteydi. Hetti, 1982: 186; Lightfoot, 2003: 38-39.

¹⁹⁰ Kanjo, 2012: 123

¹⁹¹ Butcher, 2003: 110.

¹⁹² Zakaria, 1984: 217-236; Kanjo, 2012: 123.

tarafından kazı çalışmaları yapılmış ve bulunan eserleri yanlarına alarak bölgeden ayrılmışlardır.¹⁹³

Kent M.Ö. 2. bin yıllarında Asur Yıllıklarındaki "*Nampige*" ismiyle ilk defa tanındı, ardından Kuzey Suriye'deki Arami ve Hitit Beylikleri Dönemi'nde Hadad¹⁹⁴ ve Atargatis kültünün dini merkezi haline gelmiştir. Seleukoslar'ın bölgeyi ele geçirmesinden sonra bulunan sikkeler göz önüne alındığında, kentnin dini önemi korunmuştur.¹⁹⁵ Bunun yansira kent Hellenistik Dönemde Persler karşısında ilk savunma hattı haline gelmiştir.¹⁹⁶ Roma Dönemi'nde büyük ve geniş bir şehirdi, sağlam inşa edilen bir surla çevrili ve "*Hierapolis*" kutsal şehir olarak adlandırılıyordu.¹⁹⁷ Bizans Dönemi'nde ise Sasani saldırılarına karşı önemli bir stratejik nokta haline gelmiştir.¹⁹⁸

Menbij civarındaki kazılar rağbet görmesine karşın Menbij'deki son yıllarda arkeolojik kazı çalışmaları yapılmamış ve yeterli değeri görmemiştir. Buna ek olarak bulunduğu bölge itibariyle kaçak kazı çalışmaları savaş öncesi ve sonrasında artmıştır. 2009/2010 yıllarda kısa bir süre Suriye ve Fransız kazı ekibi tarafından yüzey araştırması yapılmıştır. Fakat yüzey araştırması sonucunda görülen şu ki; Hellenistik ve Roma Dönemi'ne ait olan yapıların yıkılmış olduğu ve bu kalıntıların birçoğunun kentin günümüz evlerinin inşasında kullandıklarıdır.

---

¹⁹³ Zakaria, 1984: 217-236.

¹⁹⁴ Aramiler'in en büyük tanrısı Hadad, diğeri de El'dir. Dinler tarihi bilim adamları Hadad'ı Suriye tanrılarının kralı gibi tasvir ederler. Aramiler'den kalan bir silindir üzerindeki resimde Hadad, uzun sakallı, kıvrıkcık saçlı, başında dantelli taç, elinde kamçı bulunan savaşçı bir Gök tanrısı gibi tasvir edilmiştir. Günaltay, 1987: 157.

¹⁹⁵ Salhab; Kiwan, 2011: 166-172.

¹⁹⁶ Cohen, 2006: 172-175.

¹⁹⁷ Millar, 1993: 241.

¹⁹⁸ Shaath, 1989: 53-54.

1.1.1 Atargatis Kutsal Alanı

Bugüne kadar, bu kutsal alan hakkında tam olarak herhangi bir arkeolojik belgeye rastlanmamış olmakla birlikte elimizdeki Samsatlı Lukianos¹⁹⁹ "*On the Syrian Goddess*" (Suriye Tanrıları) kitabından edindiğimiz bilgilere göre, tapınağın yapım hikâyesinden ve kutsal alanında yapılan dini ritüellerden bahsederken oldukça detaylı bir tasvir yapılmıştır.²⁰⁰ Atargatis²⁰¹ tapınağı hakkında Lukianos'un kitabından aktardığına göre:²⁰²

" Bu kitabı yazan kişi benim, Asurluyum, anlattıklarımın bir kısmını gözlerimle gördüm ve diğer kısmı da önceden var olan yerler rahiplerin bana söylediği gibi aktarırım;

Şehrin geçmişte başka bir ismi vardır ve zamanla dini bir merkez -Hierapolis haline geldiğinde yeni ismini almıştır. Kabaca inşa edilmiş olan tapınak şehir merkezinde yer alır ve bir yayla üzerine inşa edilmiştir. İki duvarla çevrilen tapınağın bir duvarı diğerinden daha eskidir. Tapınak propylon'un kuzeyine doğru eğilmekte ve sütunları yaklaşık 55 m. yüksekliğindedir, senede iki kere bir kişi sütunun tepesine tırmanıp bir haftayı orada geçirir.

Tapınağın düzeni ve planı açısından, İonia'da inşa edilen tapınaklara benzemektedir yüksek bir kaide üzere yaklaşık 3,7 m. yüksekliğinde inşa edilmiştir. Tapınağın avlusuna dar bir merdivenden çıkılmaktadır. Tapınağın tüm kapıları ve çatıları altınla

---

¹⁹⁹ Samsatlı Lukianos: hiciv yazarı, retorikçi ve felsefeci bir kişidir. M.S. 2. yy.'ın ortalarında yaşamış olan Lukianos, Anadolu'nun Kommagene ilinin başkenti Samosata'da doğmuştur. Samosata, bugün Malatya ilinin küçük bir kasabasıdır, ona ait olduğu düşünülen günümüze kadar gelmiş seksen kadar eser bulunur, edebiyat tarihindeki ilk bilimkurgu eserin de yaratıcısı olduğu söylenebilir. Bin-Drzil, 1965: 56-57; Ataç, 2016: 1-4; Lightfoot, 2003: 351-352.

²⁰⁰ Bin-Drzil, 1964: 141.

²⁰¹ Atargatis: Kuzey ve Güney Suriye'nin Bereket ve Büyük tanrıçası eşi Hadad ile birlikte kendisine tapınılan en önemli kült merkezi Halep'in kuzeydoğusundaki Menbij-Hierapolis'teydi. Atargatis, başında bir taç ve elinde başak demeti ile betimlenir, tahtını taşıyan aslanlar ise doğa üzerindeki gücünü ve etkisini simgelerdi. Fenikelilerin tanrıçası Aštarte ile benzerlikler gösteren Atargatis'in, Anadolu tanrıçası Kybele ile denk tutulmuştur. Ayrıca Yunanlarca genellikle Aphrodite'nin bir biçimi olarak görülmektedir. Bkz. Rostovtzeff, 1933: ss. 58-63; Drijvers, 1980: 105-106.

²⁰² *Lucian's De dea Syria*, English Translation (1913) by. Herbert A. Strong, M.A. L.L. D. Edited by. E. Hayes; S. Nimis (2013), *Lucian's On the Syrian Goddess*, OUP, Oxford: 35-93.

süslenmiştir. Tapınaktan yükselen tanrı şurubu kokusu her yerden duyuluyordu. Tapınağın içinde merdivenle erişilebilen küçük kapısız bir oda bulunmaktadır ve bu odaya sadece tapınağın kâhinlerinin girmesine izin verilirdi ancak tüm insanlar tapınak avlusuna girebilirlerdi. Küçük odada iki heykel vardır. Birisini Suriyelilerde farklı bir isimle anılan Hera için, diğeri ise Zeus içindir ve ikisi de altından yapılmış olup oturma pozisyonunda bulunmaktadır, Hera aslanlar tarafından çevrelenirken, Zeus öküzler tarafından çevrelenmektedir. Hera sağ elinde topuz ve sol elinde mızrak tutar pozisyonunda savaş giysileri ile tasvir edilmiştir. Odada bulunan bir diğer heykelin adı ise "Mabut" olarak bilinir, heykel başının üzerinde bir güvercin taşınır ve büyük olasılıkla bu heykel Semiramis'e²⁰³ adanmıştır. Tapınağa girerken sol tarafta güneş tahtı bulunmaktadır. Ardından Apollon heykeli görülmekte ancak buradaki Apollon heykeli diğer kültürlerde tasvir edilen, sakalsız bir genç tasviri gibi değil Suriye'deki gibi sakallı bir tasvirle yontulmuştur.

Tapınakta büyük bir metal sunak ve çok sayıda da metal heykeller; krallara ve rahiplere ve diğer tanrılara sunulmak için konulmuştur. Bunun yanı sıra tapınak avlusunda çeşitli hayvanlar da tanrılara adanmıştır. Tapınakta üç yüzden fazla rahip vardı, beyaz elbiseler giyerler ve başlarına kaput şeklinde bir şapka koyarlardı. Tapınağın başrahibi her sene değişirdi. Tapınağın yanında büyük bir göl ve gölün ortasında mermerden yapılmış bir sunak bulunmaktaydı".

Lukianos'un, kitabında Hierapolis kutsal alanı ilgili ne kadar doğru bilgi verdiği bilemiyoruz, dolayısıyla arkeologların kazı çalışmalarıyla birlikte net bilgilere ulaşabiliriz.

---

²⁰³ Semiramis: Arami kökenli bir kraliçe, Yunan kaynaklarında Sammuramat (güvercin) adı olarak bilinen Asurlu Shamshi-Adad'ın karısı, kocasının ölümünden sonra iktidara geldi, M.Ö. 805 yılında Semiramis'in ile oğlunu Asurlu kralı Adad Nairari, Kummuh Krallığı'na karşı bir askeri kampanya yürütmüştür. Semiramis'in güzelliği, zekâsı, savaş liderliği ve şehirlerin inşasıyla tanınıyordu ve onu efsanesine göre, kraliçe küçükken Tufan kurtulan nehir kıyısında bulduğunu bir güvercin yetiştiriciliği ile hikâyesi ilişkiliydi. Hornblower – Spawforth, 2012: 1343; Baqer, 2012: 557.

Yukarıda Lukianos'un bahsettiği gibi tapınağın yanında büyük bir kutsal su havuzunun varlığı, 2010 yılında Suriye-Fransız kazı ekibi tarafından yürütülen bir yüzey araştırmasına göre, şu anda kutsal kentin stadyumun alanındaydı, (Şekil 11) bu alanın zemin seviyesinden daha düşük olması bu düşünceyi desteklemiş, bunu yanı sıra stadyumun içinde antik duvar kalıntılarını bulunmuştur.²⁰⁴ (Şekil 12) Lukianos'un Hierapolis tapınağı hakkında anlattıkları ışığında, tapınağın düzeninin, Autocad programı kullanarak çizilen plandaki gibi olması mümkündür. (Şekil 13)

Ayrıca kentte, son zamanlarda hem tesadüfen bulunan hem de müsadere usulüyle alınmış olan birkaç heykel, kabartmalar ve sikke bulunmaktadır.²⁰⁵ (Şekil 15) Bulunan sikkeler ve heykellerden Atargatis karakteri ayakta duran veya oturur vaziyetinde ve yanında iki aslan ile betimlenmiştir.²⁰⁶ (Şekil 14)

1.2 Jebel Khalid (Halid Dağı)

Jebel Khalid, Fırat'ın batı kıyısında Karkamış'tan 60 km. ve Hierapolis-Menbij'in 30 km. güneydoğusuna uzanan eğimli bir yamaç üzerinde yaklaşık 100 m. yükseklikte yer almaktadır.²⁰⁷ (Harita 4)

Kentin eski adıyla ilgili antik kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Elimizdeki arkeolojik kalıntılar ve sikke buluntuları aracılığıyla antik bir yerleşim olduğunu biliyoruz.²⁰⁸ 1980'lerin başlarında Fırat Barajı'nın inşaatı sırasında site'nin kalıntıları

---

²⁰⁴ 2010 yılında yüzey araştırma sonuçları Menbij'deki yapılan J.Gaborit ve H. Saad tarafından henüz yayınlanmamıştır.

²⁰⁵ Shaath, 1989: 55.

²⁰⁶ Zihdi, 1972: 87-88.

²⁰⁷ Kanjou – Tsuneki, 2016: 335.

²⁰⁸ Cohen, 2006: 178.

ortaya çıkarılmış ardından 1986 yılında G. Clark ve B.J. Connor liderliğindeki Avustralya ekibi tarafından kazı kurtarma çalışmalarına devam edilmiştir.²⁰⁹

Kazı çalışmalarıyla birlikte bir Seleukos hanedanlığı kolonisinin varlığını ve yaklaşık iki hektarlık bir alana yayıldığı görülmüştür. Kent, içinde bir kale de dâhil olmak üzere gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu alanı 3,4 km. uzunluğunda büyük bir duvarla çevrilmiş ve 30 adet kuleye sahipti.²¹⁰ Sur içinde bir akropolis, saray ve çok sayıda ev bulunmaktaydı.²¹¹ Aynı zamanda bir tapınak ve mezarlık da keşfedildi. Yerleşim, M.Ö. 300'den kısa bir süre önce I. Seleukos Nikator veya generallerinden biri tarafından bu bakir topraklar üzerine kurulmuştur.²¹² Kent Hellenistik Dönem öncesi herhangi bir kanıt göstermemiştir. Yerleşimindeki kazı çalışmalarıyla kentin üç ana evresi görülmüştür.²¹³ En erken evre M.Ö. 4.yy.'ın sonuna ve M.Ö. 3.yy.'ın başlarına kadar, ikinci evre M.Ö. 3. yy.'ın sonlarından itibaren, M.Ö. 2. yy.'ın başlarına kadar uzanır, son evre olarak Roma Dönemi'nin başlangıcında kent, önemini giderek kaybedip daha sonra terk edilmiştir.²¹⁴ Kent planlaması ve yüksekliği bakımından Fırat Nehri'nin doğu sınırını korumak amacıyla kurulmuş, Seleukeia kolonisiydi. (Şekil 16)

1.2.1 Jebel Khalid Kutsal Alanı

Kutsal alan, akropolisteki saray ve yerleşim alanları arasındaki yer almaktadır. Tapınak *amphiprostylos* planda olup ön ve arka cephede altı adet sütunu ve iç kısımda dört adet sütunu bulunmaktadır. Tapınak bir platform üzerine inşa edilmiştir. *Dor*

²⁰⁹ Clarke – Connor, 1996/97: 166.

²¹⁰ Clarke – Connor, 2002: 1.

²¹¹ Clarke – Connor, 1996/97: 167-168.

²¹² Clarke, 2006: 133; Clarke – Thornley – Wright, 2005: 128.

²¹³ Wright, 2011: 117; Clarke – Thornley – Wright, 2005: 133.

²¹⁴ Abdulkarim,2010: 29-30; Wright, 2011: 120.

düzeninde²¹⁵ ve 17 x 13 m. boyutlarında olup *cella* ise 11 x 13 m. ölçülerindedir.²¹⁶ Tapınağın duvarı *pronaos*'un batı tarafında üçlü bir *adyton* sağlamak için üç odaya ayrılmıştır. Tapınağın girişi doğu tarafındadır ve tapınağa bir merdivenden çıkılmaktadır.²¹⁷

Tapınak, yapım tarihi ile ilgili olarak, kazı çalışmalarına göre üç evre geçirmiştir. Birinci yapı evresi M.Ö. 300-145 yılları arasında *temenosun* yapısı ile sadece ön ve arka sütunları bulunmaktadır. (Şekil 17-a) İkinci evre M.Ö. 145-75 yılları arasında *temenos*'un içerisindeki yapıları yeniden düzenlenmiş olup ve kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde yeni yapılar inşa edilmiştir.²¹⁸ Dahası kuzeydoğu tarafında yer alan tapınak depolama alanı olarak kullanılmıştır. (Şekil 17-b) Üçüncü yapı evresi M.Ö. 70/69 yıllardan M.S. 1 yy.'ına kadar uzanır. Kutsal alan kuzey, batı ve güney tarafındaki duvarlarla çevrilmiş ve kutsal alanın son evresinde kaba taşlar kullanılmıştır.²¹⁹ (Şekil 17-c ve d)

Tapınağın sunak kalıntıları, *temenos*'un ortasındaki *cella*'nın doğusunda bulunmuştur.²²⁰ Bununla birlikte tapınağın bir diğer özelliği, tapınağın etrafındaki, kuzey, batı ve güney yönlerinde ele geçen düzenli ve aralıklı yivli sütunlar şeklinde ortaya çıkarılan yaklaşık 23 sunaktır. Kutsal alandan yaklaşık 2,8 m. uzaklıkta düzenli bir kaldırım blok hattı döşenmiştir. Bu dikey sunaklar 20 cm. çapında ve 98 cm. yüksekliğindeki kireçtaşlarından yapılmıştır. Ele geçen sunaklar büyük olasılıkla yemekler, çiçekler, hububat ve tütsü yakmak vb. gibi küçük hediyeler için kullanılmaktaydı ama hayvan kurbanı gibi büyük hediyeler için pek kullanışlı değildir.²²¹ Dahası tapınak sunağının, su drenajına yakın yerde bulunması ve onun üzerinde herhangi bir kül ya da kemik izleri

²¹⁵ Clarke; Thornley, Wright, 2005: 128.

²¹⁶ Clarke, 2006: 135-136; Clarke – Thornley – Wright, 2005: 130.

²¹⁷ Wright, 2011: 122; Clarke, 2006: 136.

²¹⁸ Clarke – Thornley – Wright, 2005: 131-132.

²¹⁹ Wright, 2011: 122-124.

²²⁰ Clarke – Thornley – Wright, 2005: 131.

²²¹ Clarke, 2006: 138.

bulunmaması, sunak hediyelerin sulu bir şekilde sunulduğuna işaret etmektedir.²²² (Şekil 18) Söz konusu bu ayınlar Lucianus'un bize aktardığı gibi, Hierapolis'in sunak yerini ve ritüelini hatırlatmakta, suyun kutsallığını ve sel hikâyesini bize çağrıştırmaktadır.²²³

Tapınağın genel oranları mimari ve dini ritüelleri açısından tamamen Yunan geleneklerine uymuyor, çünkü aynı tapınakta birden fazla *adytona* sahip olunması kutsal alandaki birden fazla tanrıya tapınımı işaret eder. Böyle bir ibadet genelde Levant bölgelerindeki çok yaygındır. Örneğin Palmyra'daki Baal Şamin tapınağı, Şam'daki Slem tapınağı ve Ürdün'de Artemis tapınağında gibi benzemektedir. Bunun dışında tapınakta dekoratif unsurlara rastlanmamaktadır.²²⁴

Jebel Khalid tapınağı aslında Kuzey ve Orta Suriye'deki Hellenistik Dönem tapınaklarının en eski tarzını yansıtır. Yine de bu kutsal alan yukarıda belirtilen kendine özgü özellikler ortaya koymaktadır.²²⁵ (Şekil 19) Bölgede bulunan *Dor* düzeninde Hellenistik Dönem'e ait olan diğer tapınaklar; Filistin'de Tell Dor tapınağı, Ürdün'de Pella tapınağı ve doğu-güney Suriye'de yer alan Tell Nebi-Mando tapınağı olarak bilinmektedir.

1.3 Seleukeia Pieria

Seleukos Krallığının başkenti Antiokheia'nın Liman Kenti olan Seleukeia Pieria Hatay ili Samandağ İlçesi, Kapısuyu Köyü sınırları içerisinde yer alır.²²⁶ Kent, İpsos Savaşı'ndan sonra I. Seleukos Nikator tarafından M. Ö. 3. yy. başında²²⁷ hem başkent

---

²²² Shash Hamdan'da Jebel Khalid sitesine 2 km. mesafede bulunan Jebel Khalid'in sunağında aynı su drenaj sistemine sahip bir sunak bulundu. Şubat 2010'da Halep Müzesi tarafından gerçekleştirilen bir restorasyon projesi sırasında bu mezar tabanı bulunmuştur.

²²³ Wright, 2011: 128.

²²⁴ Clarke, 2006: 139.

²²⁵ İbid, 136.

²²⁶ McNicoll, 1978: 405.

²²⁷ Pamir – Brands, 2006: 400.

olarak, hem de Suriye bölgesindeki malların dağıtımını amacıyla liman kenti olarak kurulmuştur.²²⁸ (Harita 3)

Bugünkü ilçe merkezinin kuzeybatısına düşen antik kent, Roma Döneminde de askeri açıdan önemli bir liman olma özelliğini korumaktaydı. Zamanla Asi Nehri'nin taşıdığı alüvyonlarla dolup da deniz yolu yerine karayolu tercih edilmeye başlanınca önemini yitirmiş ve Bizans Döneminde Seleukeia Pieria terk edilmiştir. Seleukeia Pieria şehri aşağı ve yukarı olmak üzere iki bölüm olarak kurulmuştur.²²⁹ Yukarı şehir deniz seviyesinden 300 m. yüksekliktedir. Orada büyük malikâneler, mabetler ve resmi binalar bulunmaktadır. Aşağı Şehir, liman ve çevresinde kurulmuştur. Aynı zamanda orada büyük bir hamam ve küçük bir tiyatro, Dor mabedi ve mezar kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca şehrin El-Mina Çarşısı adını taşıyan iki kapısı bulunmaktaydı.²³⁰

1.3.1 Zeus Kutsal Alanı

Yukarı kentte yer alan dikdörtgen planlı ve *Dor* düzeninde yapılmış olan ²³¹ Zeus kutsal alanı kentin kuruluşundan hemen sonraya yani M.Ö. 3. yy.'a tarihlenir. Ama yapının hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Bunu dışında kent planlaması ve yerleşim içindeki Zeus-Baal kültünün oluşumuna işaret eden antik kaynaklar dikkate alındığında tapınağın en geç M.Ö. 3. yy.'ın ilk yarısında inşa edilmeye başlandığı kabul edilebilir.²³²

Tamamen beyaz mermerden inşa edilmiş olan Zeus kutsal alanı denizden ve kente geliş güzergâhlarından fark edilebilmesi için yerleşimin en önemli noktasına

---

²²⁸ Spawforth, 2006: 224.

²²⁹ Akkurnaz, 2007:108; Pamir – Brands, 2006: 400.

²³⁰ Alabed, 2001: 120.

²³¹ Stillwell, 1941: 5; Wright, 2018: 89.

²³² Şahin, 2001: 72.

konumlandırılmıştır.²³³ Dolayısı ile yapıyı anıtsallaştırmak ve sağlam bir temel üzerine oturtmak amacıyla bloklar çok düzgün şekilde örülerek podyum oluşturulmuştur. *Anteleri* arasında iki sütun bulunan tapınağın cephesi doğuya bakmaktadır.²³⁴ Yapı derin bir *pronaosa* ve *cella*'nın arka tarafı yaklaşık 4,5 m. ölçülerinde kare şeklinde bir yeraltı mezarının üzerine inşa edilen bir *adytona* sahipti, 6 x 12 sütun sayısı ile peripteros bir plan sergileyen tapınağın ölçüleri 18.6 x 36.9 metredir.²³⁵ Ayrıca tapınağın genel oranları mimari açısından Yunan mimari geleneğine tam olarak uyuyordur. (Şekil 20) Çünkü yapının daha önce yapılmış herhangi bir evresi ve uygulanan herhangi bir dini ritüelin bulunmaması nedeniyle, mimari özellikler tamamen klasik olarak değerlendirilmektedir.

Tapınak bölgede yaygın olarak tapınılan Zeus'a adanmış²³⁶ bir yapı olmalıdır. Konu üzerinde çalışan araştırmacıların belirttiği gibi kentin hemen yanı başında yükselen Cassius ziyaret dağında Zeus Kasios'un kült alanı vardır. Ayrıca Kent içinde de Zeus Kasios için bir kült alanı oluşturulduğu bilinmekte ve kent sikkeleri üzerinde yıldırım demeti, Zeus tasviri ve Zeus Casius²³⁷ monogramı görülmektedir. Alanda, Isis- Aphrodite tipine benzeyen bir tanrıça heykeli bulunmuş olması nedeniyle, bazı araştırmacılar tarafından, buranın Isis kutsal alanı olabileceği de belirtilmiştir.²³⁸

---

²³³ Serdaroğlu, 2004: 148.

²³⁴ Stillwell, 1941: 33.

²³⁵ Spawforth, 2006: 224; Wright, 2018: 90-91.

²³⁶ Ayrıca Zeus kentin kuruluş efsanesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. I. Seleukos Nikator kenti kuracağı yer konusunda Zeus'a danışmıştır. Daha sonra aldığı cevapla Seleukeia Pieria'yı kurar ve kent içinde tanrıya bir tapınak alanı ayırır. Alabed, 2001: 119-120.

²³⁷ Zeus Casius= Zeus Kasios Sami kökenli bir tanrı adı olmalıdır. Bkz. Sayar, 1997: 338; Şahin 2001: 71.

²³⁸ Akkurnaz, 2007: 109; Wright, 2018: 91-92.

2. Orta Suriye'de Kutsal Alanlar

2.1 Palmyra (Tadmür)

Palmyra ya da Tadmür, bugün Humus'un Tadmür ilçesinde bulunuyor. Halep'in 350 km. güneydoğusunda Suriye'nin çölün ortasında yer almaktadır. Bu şehrin önemi zengin kaynaklara sahip olmasından ileri gelmektedir. Mezopotamya'dan Suriye'ye gitmekte olan kervanların çok eski zamanlardan beri Tadmür'den geçen yolu tercih etmelerinin başlıca sebebi yine bu zengin kaynaklar idi.²³⁹ Özellikle Palmyra İmparatorluğu Dönemi'nde yıldızı parlayan; Mısır, Akdeniz, Anadolu ve Doğu arasındaki ticaret yollarının en önemli kavşak noktalarından biriydi. Tadmür o zamanlarda önemli bir hurma üretim merkeziydi ve su kaynakları ile ünlüydü. Bu nedenle ticaret kafilelerinin en önemli uğrak yeriydi.²⁴⁰ (Harita 5)

Tadmür şehrin isminden ilk olarak, M.Ö. 2. binyıl Kültepe²⁴¹ ve Mari'de bulunan çivi tabletlerindeki bahsedilmiştir.²⁴² Çivi tabletlerden anlaşıldığına göre, M.Ö. 18.yy.'dan beri Tadmür kenti önemli ticaret kervanlarının uğrak alanı olmuştur.²⁴³ Yunanlar ve Romalılar Tadmür'e gelmeleriyle beraber ismi "*Palmyra*"²⁴⁴ olarak değiştirilmiştir. Palmyra kentine, Yunan ve Roma kaynaklarında ise M.Ö. 1.yy.'dan itibaren rastlanılmıştır. Oysa M.Ö. 217 yılında Seleukoslar ve Ptolemaioslar arasındaki

---

²³⁹ Artuç, 2012: 118.

²⁴⁰ Drijvers, 1976: 3.

²⁴¹ Alasad, 2012: 75; İsmail,1997: 62.

²⁴² Seyrig, 1951: 58.

²⁴³ Bounni,1978: 63.

²⁴⁴ Palmyra kelimenin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır; fakat en yaygın görüşü, Semitik sözlüğünü bakımından Tadmür sözcüğünü Hurma ağacından anlama geliyor ve Palmyra ismi Latin kelimesinden "*Palma*" Hurma ağacı ya da Palmiye ağacı manası gelmektedir. Abboudie, 1991: 268-269.

Raphia Savaşı, Palmyralı askerlerin komutanı Zibde-Yabul liderliğindeki Seleukos askerleriyle yapılmıştır.²⁴⁵

Palmyra kenti ile ilgili bulunan yazıtlar kentin süresini M.Ö. 44- MS. 273 yılları arasında uzatmaktadır.²⁴⁶ Keşfedilen yaklaşık üç bin yazıt iki dilde Yunanca ve Palmyra'nın Aramice alfabesinde yazılmıştır.²⁴⁷

M.Ö. 64 yılında şehir Roma İmparatorluğunun hâkimiyetine girmiştir fakat bu hakimiyet tam manasıyla gerçekleşmemiştir. Tarihçi Appianus'nu aktardığına göre, M.Ö. 41 yılda Marcus Antonius yönetimindeki Romalı ordusu şehri almak için saldırdı ancak sonucu başarısız oldu.²⁴⁸ Metin şu şekilde okunuyor:

ἀποπλευσάσης δὲ τῆς Κλεοπάτρας ἐς τὰ
οἰκεῖα, ὁ Ἀντώνιος ἔπεμπε τοὺς ἰππέας
Πάλμυρα πόλιν, οὐ μακρὰν οὖσαν ἀπὸ
Εὐφράτου, διαρπάσαι, μικρὰ μὲν ἐπικαλῶν
αὐτοῖς, ὅτι Ῥωμαίων καὶ Παρθυαίων ὄντες
ἐφόριοι ἐς ἑκατέρους ἐπιδεξίως εἶχον
ἔμποροι γὰρ ὄντες κομίζουσι μὲν ἐκ
Περσῶν τὰ Ἰνδικὰ ἢ Ἀράβια, διατίθενται δ'
ἐν τῇ Ῥωμαίων, ἔργω δ' ἐπινοῶν τοὺς
ἰππέας περιουσιάσαι. Παλμυρηνῶν δὲ
προμαθόντων καὶ τὰ ἀναγκαῖα ἐς τὸ πέραν
τοῦ ποταμοῦ μετενεγκάντων τε καὶ ἐπὶ τῆς
ὄχθης, εἴ τις ἐπιχειροίη σκευασαμένων
τόξοις, πρὸς ἃ πεφύκασιν ἐξαιρέτως, οἱ

When Cleopatra returned home, Antony sent a cavalry force to Palmyra, situated not far from the Euphrates, to plunder it, bringing the trifling accusation against its inhabitants that being on the frontier between the Romans and the Parthians, they had avoided taking sides between them; for, being merchants, they bring the products of India and Arabia from Persia and dispose of them in the Roman territory; but in fact, Antony's intention was to enrich his horsemen. However, the Palmyrenes were forewarned and they transported their property across the river, and, stationing themselves on the bank, prepared to shoot anybody who should attack them, for they are expert bowmen.

²⁴⁵ Alasad, 2012: 75.

²⁴⁶ Dirven, 1999: 19; İsmail, 1997: 62.

²⁴⁷ Saqr, 2009: 34.

²⁴⁸ Elton, 1996: 90.

ἰπέεες τὴν πόλιν κενὴν καταλαβόντες
ὑπέστρεψαν, οὔτε ἐς χεῖρας ἐλθόντες οὔτε
τι λαβόντες.

*They found nothing in the city. They turned
round and came back, having met no foe, and
empty-handed.*²⁴⁹

Bu olay Palmyra'ya Roma tehdidinin ilk göstergesiydi. Bu arada Palmyra kenti bağımsız olarak bırakılmıştı, bunun sebebi ise hem şehrin ticari önemini korumaya devam etmek hem de Perslerin doğudan Roma İmparatorluğu üzerindeki tehlikesini önlemektir.²⁵⁰ Roma Erken İmparatorluk Dönemi'nde, Palmyra kentine özerklik verilmiştir. Ardından Roma hükümeti tarafından Palmyra askerlerinin şehirde kalmalarına izin verilmiştir, gerekçesi ise ticaret kervanlarının korunması ve Roma askeri yolunun güvenliğinin sağlanmasıydı.²⁵¹

İmparator Trajan Dönemi'nde (M.S. 98-117) Roma İmparatorluğu sınırlarını genişletmek amacıyla Palmyra'da ilk Roma askeri birliğini kurmuştur. Suriye Eyaletinde, imparator Hadrianus Dönemi'nde (M.S. 117-138) de birçok yerel reformlar yapmıştı. M.S. 129/130 yılında Palmyra kentine ziyaret eden imparator, kente "Özgür Şehir" ünvanı vermiş, bunun yanı kente siyasi ve askeri bağımsızlık tanıyarak, ismini "*Hadriane Palmyra*" olarak değiştirmiştir.²⁵²

İmparator Septimius Severus hükümdarlığı sırasında (M.S. 193-211) Palmyra kenti genişlemiş ve şehrin tarihinde önemli bir dönüm noktası yaşamış ardından İmparator Caracalla tarafından M.S. 211 yılında koloni rütbesini almıştır.²⁵³

Palmyra kentinde M.S. 235-273 yılları arasındaki dönem "*Kralların Dönemi*" olarak adlandırılmıştır. Palmyra'nın Arap soylularından iktidara gelen, Odena Kralı en ünlü prenslerden biriydi ve aynı zamanda Roma Senatosu üyesiydi. Odena kralı kendine

²⁴⁹ Appian, BC V, I.9.

²⁵⁰ Bryce, 2014: 278.

²⁵¹ Edwell, 2008: 31-32.

²⁵² Dirven, 1999: 21; Edwell, 2008: 46-47.

²⁵³ Sartre, 2005: 512.

Autocrator (imparator) unvanı verdi.²⁵⁴ Odena Kralı ve karısını kraliçe Zenobia hükümdarlığı zamanında Palmyra kenti altın çağını yaşıyordu. Odena'nın gizemli koşullarda öldürülmeden sonra şehrin yönetimi karısına Zenobia ve oğluna Vah-Bulatu geçti. Palmyra İmparatorluğunu kraliçe Zenobia döneminde kademeli olarak büyük bir genişleme başlamıştır. Güneydeki Busra kentini egemenliği altına almış ve zamanla doğundaki Dura-Europos ve kuzeyde Ancyra sınırlarına kadar ulaşarak bölgede egemenliği ele geçirmiştir.²⁵⁵ M.S. 268-270 yılları arasında da kraliçe Zenobia Mısır'a kadar geniş bir coğrafyaya hükmetmiş ve kendine "*Yeni Kleopatra*" unvanı verilmiştir.²⁵⁶ Söz konusu bölge üzerinde çıkarları çatışan Romalılarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Palmyra kenti bu ayaklanmayı yerle bir edilerek ağır bir şekilde ödemiştir. M.S. 272-273 yılları arasında imparator Aurelianus'un askerleri tarafından şehir yakılmış ve çok sayıda bina harap edilmiştir.²⁵⁷ Bu tarihten sonra artık Tedmür bir daha kendini toparlayamamış ve bir daha eski görkemine kavuşamamıştır.²⁵⁸

Palmyra, Roma Dönemi'nde büyük ölçüde gelişen bir şehirdir. Bu dönemden kalan en önemli mimari eserler; kutsal alanlar, büyük sütunlu yol,²⁵⁹ anıtsal kemer (Hadrian Kapısı), *tetrapylon*, tiyatro, Agora gibi yapılardır. (Şekil 21)

2.1.1 Bel Kutsal Alanı

Palmyra'da en eski ve en büyük tapınaklardan biri Bel Kutsal Alanıdır. Yapı kentin güneydoğusunda yer almaktadır. (Şekil 21) Bu yapı Bel ana tanrısıyla birlikte ilahi

---

²⁵⁴ Southern, 2008: 67.

²⁵⁵ Ball, 2002: 80.

²⁵⁶ Southern, 2008: 1.

²⁵⁷ Pollard, 2000: 298-299; Millar, 2004: 184

²⁵⁸ Artuç, 2012: 118.

²⁵⁹ Sütunlu yol 1135 m. uzunluğundaydı ve yaklaşık 975 sütun sayısı idi. Sütunların yüksekliği 9,5 m. çapları ise 95 cm'dir. Kadous, 2000: 23.

üçlü olarak bilinen tanrılara ithaf edilmiş olup bu tanrılar; Bel tanrı, Yarhabul (Güneş tanrısı) ve Acibul (Ay tanrısı) idi.²⁶⁰

Kazı çalışmalarına göre Bel kutsal alanı eski bir tapınak kalıntılarını üzerinde inşa edilmiştir. Eski tapınak kalıntılarında bulunan bir taş üzerine Palmyra harfleriyle kazınmış M.Ö. 44 yılına tarihlenen²⁶¹ metin şu şekilde okunuyor: ²⁶² (Şekil 22)

1. <i>byrh tšry šnt 269</i>	<i>In the month of Tishri (October, 44 BC), the priests of Bel have raised this statue of Goraimai, son of Nabuzabad, who is of the tribe of the Bene Kohennabu</i> ²⁶³
2. <i>'qym[w] kmry'</i>	
3. <i>dy bl šlm' dnh lgrymy br nbwzbd dy mn pħd</i>	
4. <i>bny khnbw</i>	

Cella'nın yapım tarihi ile ilgili olarak, bulunan yazıtlara göre M.S. 32-33 yılları arasında tarihlendirildi.²⁶⁴ Ayrıca bu yazıtlardan anlaşıldığı gibi Palmyra kenti bu aşamada dini hayatında önemli bir merkezi haline gelmiştir.²⁶⁵

Tapınak yapay bir kaide üzerine inşa edilmiş olup *korinth* düzeninde,²⁶⁶ dikdörtgen planlı 205 x 210 m. ölçülerindedir.²⁶⁷ Kutsal alanı çevreleyen dört tarafta bir sur içindedir ve üç yönde iki sıra olarak sütunlu revak *korinth* başlıklı taşıyarak ve batı tarafında ise tek bir sıra olarak uzanır. Dış duvarları ve sütunları birbirleri ile sıkışmıştır.²⁶⁸ Tapınağa ana erişim batı taraftan geniş bir merdiven ile üç girişli ve sekiz sütunla desteklenmiş şekildedir. Bu giriş kapısının her köşesinde bir kule mevcuttur ve girişin duvarları değerli bir süslemeyle kaplıdır.

²⁶⁰ Bounni,1962: 73.

²⁶¹ Teixidor,1979: 1-4; Kaizer, 2008: 17.

²⁶² Albüni, Alasad, 1984: 63.

²⁶³ Cussini, 2005, PAT. 1524, XI. 100: 85

²⁶⁴ Saqr, 2009, PAT. 1067: 123-126; Cussini, 2005, PAT. 1347: 84-85.

²⁶⁵ Kaizer, 2002: 67.

²⁶⁶ Kadous, 2000: 24.

²⁶⁷ Zihdi, 1972: 40.

²⁶⁸ Bounni, 1962: 73-75.

Bel tapınağı kurban edilecek hayvanlar için batı tarafında merdivensiz rampa şeklinde bir giriş daha bulunuyor ve bu girişi tapınağın avlusuna direkt açılıp sunak doğrultusuna ulaşmaktadır.²⁶⁹ (Şekil 23)

Cella da yüksek bir kaide üzere inşa edilmiş olup dikdörtgen şeklinde 54,6 x 29,52 m. ölçülerindedir. *Cellayı* çevreleyen sütunlu revak yivli *korinth* düzeninde²⁷⁰ 8 x 13 sütunlu olup 18 m. yüksekliğinde ve hâlâ bazı sütunları ayakta durabilmektedir. (Şekil 24+25) *Cella* içinde iki niş bulunur ve bu nişleri içinde tanrı heykellerini koymak amacıyla, güney niş Bel tanrıya (Şekil 26) kuzey niş ise diğer tanrılara adanmıştır.²⁷¹ (Şekil 27) *Cella*'nın duvarları çeşitli dekoratif unsurlar içerir ve önündeki iki sunaktan biri diğerinden daha eski döneme aittir. Ayrıca su havuzu, ziyafet ve yemek salonu bulunuyordu.²⁷²

Bel tapınağının diğer mimari özelliklerine baktığımızda hem Doğu hem de Yunan ve Roma mimari unsurlarını içermekte olduğunu görmekteyiz. Yerel mimari unsurlarından biri Bel tapınağında, balkonları tırtıklı bir şekle sahipti yani sütun başlıklarında *arşitrav* üzerinde pürüzlü üçgen bir şekil yer alıyordu. (Şekil 28) Bunlar Doğulu bir dekorasyon olarak söylenebilir çünkü Yunan ve Roma tapınaklarında böylesine bir dekorasyonu görülmemiştir.²⁷³ Buna ek olarak tapınak birkaç ardışık katman üzerinde inşa edilmiştir. Bu katmanlara bakarsak tapınak girişinden başlayarak yüksek iki kule ile inşa edilmiştir, böyle bir giriş kapısı Mısır tarzı mimari yapısını yansıtmaktadır.

Ardından *cella* da bir kaç kaide üzerinde inşa edilmiştir, bu da Asur ve Babil tapınakların mimari tarzını özellikle Ziggurat şeklinde birkaç ardışık katmanda inşa

---

²⁶⁹ Abdulkerim, 2010: 68.

²⁷⁰ Klinge, 1985: 112.

²⁷¹ Bounni, 1962: 77.

²⁷² Klinge, 1985: 112.

²⁷³ Kadous, 2000: 93.

edilmesini bizi hatırlatıyor, fakat Romalılar tapınaklarını bir podium üzerinde inşa etmişlerdir.²⁷⁴ Öte yandan Bel tapınağında, *cella* içinde iki niş mevcuttur ve tanrı heykellerini bu nişlerin içinde koymak amaçlanmaktadır. Ama Yunan ve Roma tapınaklarında *cella* içindeki bir kaide üzerinde tanrı heykelleri yerleştirmiştir. Ayrıca Bel tapınağı revak sütunlarının üzerinde, heykel koymak için delikler bulunmaktadır. (Şekil 29)

Bel tapınağında, dini ritüelleri ve törenleri ilgili az sayıda yazıtın ve kabartmanın keşfedilmiş olmasına rağmen, Palmyralılarda her yıl 6 Nisan, şehrin yıllık bayramı olarak kutlanmaktadır. Bu kutsal gün aynı zamanda Bel tapınağının kuruluş günüydü. Tapanlar, farklı yer ve kabilelerinden erkekler ve kadınlar güzel kıyafetler giyerek, buhur, güzel parfüm ve hediyeleri tapınağa taşıyarak gelirler. Tapınağın kâhinleri, kentin üst düzey yetkilileri ve Roma temsilcileri de törenlere katılırlar, ardından tapanlar Bel tapınağı çevresini tavaf edip tanrı heykellerini deve üzerinde taşırlardı, kutlamalar ve törenler sırasında hayvanları kurban ederler ve kutlamalar üç gün boyunca sürerdi.²⁷⁵

Cella'da bulunan bazı kabartmaları dini ritüel sahneleri içerir, birisi bir deve üzerinde tanrı heykeli veya kutsal taş taşıyor ve deve arkasında da örtülü kadınlar hediyelerini getiriyorlar, erkekler ise ellerini yukarı kaldırarak yürüyorlar. (Şekil 30 a ve b)

Diğer kabartmalar ve rölyefler dini sahneleri ve çeşitli konuları tasvir etmektedir. (Şekil 31, 32 ve 33) Bunlardan biri, Bel tapınağı *cella* girişinde bir rölyef M.S. 1.yy.'a tarihlenen sahneden sol tarafta bir araba üzerinde savaşçı ile efsanevi bir hayvan çatışmayı tasvir edilmiş, savaşçının arkasında birkaç tanrı durup çatışmayı izliyorlar. Sahnede yer alan tanrıları, Tanrıça Shadrafa ve Atargates (yayıyla ve bacağına yanında balık bulunmakta), Poseidon (bacaklarını arkasında bir balık bulunmakta), Arsu

---

²⁷⁴ İbid. 94.

²⁷⁵ Bounni, 1978: 199-200.

(yuvarlak kalkan tutuyor) ve Herakles, bu sahne'de muhtemelen Palmyra kenti ile ilgili bir efsane tasvir edilmektedir.²⁷⁶ (Şekil 34) Diğer rölyef Bel tapınağında bulunan, sağ tarafta Aglibol ve sol tarafta Malkbel, sadece bacak ve kolu kalmış, eksik bir üst parçası var. İki tanrı ayakta duruyorlar ve her birinin önünde bir sunak üzerinde meyveler, çevrelerinde ağaçlar tasvir edilmiş olup M.S. 32 yılına aittir. (Şekil 35)

2.1.2 Baal-Şamin Kutsal Alanı

Baal-Şamin kutsal alanı, kentin kuzey tarafında bulunup ana caddeye kuzey doğrultusunda yaklaşık 200 m. mesafede yer almaktadır. (Şekil 21) Baal-Şamin Palmyra'daki gökyüzü, yağmur ve bereket tanrısı idi.²⁷⁷

Baal-Şamin kutsal alanı eski bir mabet üzerine inşa edilmiştir.²⁷⁸ Bu mabedin tarihi M.S. 1 yy.'a kadar uzanmaktadır. Günümüzde eski mabedini kalıntılarından, mezar odası, bazı revakları ve yemek salonu kalmıştır. Baal-Şamin kutsal alanında, 1956 yılda İsviçre kazı ekibi tarafından bir toplu mezar keşfedilmiştir. Bu mezar M.Ö. 2. yy.'a tarihlenir ve aynı zamanda Palmyra'daki en eski mezar yapılarından biri teşkil etmektedir.²⁷⁹ Baal-Şamin kutsal alanının tarihi ile ilgili olarak kuzey avlusunda bulunan bir yazıta göre M.S. 23 yılına kadar uzanır.²⁸⁰ Metin şu şekilde okunuyor:

1. byrh knwn šnt 335

2. qrbw 'ty wšbhty bnt šhr'

3. w't' brt prdš 'mwdy' 'In

4. tryhwn lb 'lšmn 'th' tb'

5. 'l hyyhn whtyy bnyhn w'htyhn

In the month Kanun, the year 335(23 AD),

Attai and Shabhai daughters of Shahra

and Atta daughter of Firdush, have offered these two columns

to Baal Shamin, the good god,

for their lives and the lives of their children and brothers.²⁸¹

²⁷⁶ Butcher, 2003: 312.

²⁷⁷ Bounni – Alasad, 1984: 72.

²⁷⁸ Wiegand, 1932: 126.

²⁷⁹ Teixidor, 1979: 22-23.

²⁸⁰ Alasad – Dahman, 1963: 104.

²⁸¹ PAT. 167, 117 cm. yüksekliği ve 68 cm genişliği. Saqr, 2009: 172-173; Teixidor, 1979: 18-19.

M.S. 51 yılına tarihlenen başka Diğler bir yazıtta Ocak ayında bir kadın Baal-Şamin'e benzer bir atıfta bulundu. Bu yazıt bir sütun üzerinde yazılmış olup metin şu şekilde okunuyor:²⁸²

1. byrh tbt šnt 363	<i>In the month Tebet, the year 363,</i>
2. 'mwd' dnh qrbt 'mlt b[r]t	<i>Amtallat daughter of Baraa son of 'Attenatan,</i>
3. br' ' br 'tntn dy mn bnt myt'	<i>from the tribe of the Bene Mitha</i>
4. 'tt tym' br blhzy br zbdbl dy	<i>wife of Taima son of Belhazai son of Zabdibel,</i>
5. mn phd bny m'zyn lb'Išmn 'th'	<i>from the tribe of the Bene Maazin dedicated this</i>
	<i>column to Baal Shamin</i>
6. tb' wškr' 'l htyyh whyy bnyh	<i>the good and bountiful god, for her life and the lives of</i>
	<i>her sons</i>
7. w'hyh	<i>and brothers</i>

Baal-Şamin sunağının tarihi ile ilgili olarak, bulunan bir yazıt sunak üzerine yazılmış olup M.S. 62 yılına aittir.²⁸³ Diğler yazıtlara göre M.S. 66, 72, hatta 103, 104 ve 115 yılları arasında tarihlenen²⁸⁴ Baal-Şamin tapınağının bağışçıları ve hayırseverleri özellikle bu aşamasındaki mimari faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir.²⁸⁵

Kuzey avlusunu sütunlarının tarihi ile ilgili olarak ise bulunan bir yazıt *arşitrav* üzerine yazılmış olup M.S. 66/67 yılına tarihlenen Zebdi adlı bir hayırsever tarafından beş tane sütun kuzey avlusunansa bağışlanmıştır²⁸⁶ Kuzey avlusu yanında dikine olarak başka bir revak bulunuyor, bu alanda sadece 17 adet sütun kalmıştır. Bu sütunları M.S. 66/67 yılında Yerheyi Ben-Lişmes adlı bir kişi bağışlamıştır.²⁸⁷ Güney avlusunun da tarihi ile ilgili olarak, M.S. 131/2 yılına tarihlenen bir hayırsever Mali-Bin Yarhayi adlı

²⁸² PAT. 168, 67 x 68 cm. boyutlarındadır. Saqr, 2009: 174-176; Teixidor, 1979: 19.

²⁸³ PAT. 197, 56 x 40 cm. boyutlarındadır. Saqr, 2009: 77.

²⁸⁴ PAT. 158,1130 ve 180. Saqr, 2009: 178-182; Teixidor, 1979: 19-21.

²⁸⁵ Collart, 1957: 227-236.

²⁸⁶ PAT. 329. Saqr, 2009: 187.

²⁸⁷ PAT. 158. Collart, 1957: 231.

biri tarafından inşa edilip Baal-Şamin tapınağına ithaf edilmiştir. Metin şu şekilde okunuyor:²⁸⁸

1. mn twhyt bwl' wdmws [šlm' dnh dy ml']	1. [Η βουλή και] ὁ δή[μος]
2. br yrhy l[sms] r'y dy hw' grmtws dy trty'	2. Μαλην τον χαί , Αγρίππα[ν]
3. wkdy 't['mr]n hdrynws 'lh' yhb msh'	3. Ιαραιου τού Ρααιου γραμμ[α]-
4. lbny md[ynt' wl]'str[twm'] wl'ksny'dy 't'	4. τέα γενόμενον τό δεύτε-
5. 'mh [wprns ms]ryth b[k]l md'n wbn' hykl	5. ρον ἐπόημία θεου Ἀδρ[ι]
6. wprn'[yn wtsb]yth k[l]h mn kysh lb'Ismn	6. ανού, ἀλίμμα παρασχό[ν]
7. wldrh[lwn wlgd]h d[hw] mn bny ydy'bl	7. τα ξένους τε και πολείτα[ις]
8. byr[h]n snt [4]42	8. ἐν πάσιν ὑπηρετήσαντα
	9. τή τ[ων] στρατευμάτων
	10. ὑπο[δοχ]η χαί τόν ναόν
	11. τόν [του] Διός σ[ύ]ν τώ π[ρο]-
	12. ναίω [και σύν τ] αἰς ἄλλα [ις..]τ[...ἐκ τών]
	ιδ[ίων]

İmparator Hadrian'in Palmyra kentine şerefi ziyaretinden sonra, bağışçılar yardımıyla M.S. 131 yılda Baal-Şamin tapınağının inşaatı tamamlanmıştır.²⁹⁰ Bağışçının adını "Male Agrippa" bir sütun üzerinde yazılmış ve büst heykeli Palmyra Senatosu tarafından bağışçının onuruna yaptırılmıştır. Bu yazıt Yunanca- Palmyraca harflerle yazılmış olup metin şu şekilde okunuyor:²⁹¹

(Palmyrene) By decree of the Senate and People, this is the statue of Male (Agrippa) son of Yarhai (son of) Lishamsh Raai, who was Secretary for a second time and, when our lord the divine Hadrian came, gave oil to the citizens, to the troops, and to the strangers that came with him, taking care of the encampment in everything. And he built the temple and the pronaos, and the entire decoration at his own expense, to Baal Shamin and Dural).lun and to the [Fortune] of the Bene Yedi'ebel. In the month., the year 442 (130/131). ²⁸⁹	(Greek) The Senate and the people have made this statue to Male Agrippa, son of Yarhai, son of Lishamsh Raai, who, being secretary for a second time when the divine Hadrian came here, gave oil to the citizens, and to the troops and the strangers that came with him, taking care of their encampment. And he built the temple, the vestibule, and the entire decoration, at his own expense, to Baal Shamin and Durahlun".
--	---

²⁸⁸ Alasad – Dahman, 1963: 103.

²⁸⁹ Teixidor, 1979: 20-21.

²⁹⁰ Wiegand, 1932: 122; Collart – Vicari, 1969: 89.

²⁹¹ Teixidor, 2015: 132.

Baal-Şamin kutsal alanı üç avlunun birleşmesinden ibaret olup kuzey salonu, güney salonu ve merkezde kutsal alandan oluşur.²⁹² (Şekil 36) Baal-Şamin kutsal alanının *korinth* düzeninde dikdörtgen planlı 15,5 x 9 m. ölçülerinde (Şekil 37) ve yapının uzun eksenine üzere her tarafta bir pencere semerdam biçiminde görünür.²⁹³ Kutsal alan girişin ikinci ekseninde bulunur ve giriş önünde *korinth* başlıklarına sahip altı sütun bulunmuştur.²⁹⁴ (Şekil 38) Bu sütunların üzerine öne belirgin bir konsol yerleştirilmiş ve yapıyı inşa edenler bağışçıları ve şehirdeki önemli kişilerin heykellerini bu konsolların üzerine yerleştirmişlerdir.²⁹⁵ Tapınağın giriş cephesi üçgen şekli alıyordu. (Şekil 39) Ancak kutsal alanın arka duvarında kare formda ve *korinth* başlıklarına sahip olan sütunları birbirlerine ve duvara yapışmıştır. (Şekil 40)

Kutsal alanın içeriden bakarsak, üç niş ve sekiz sütuna sahiptir.²⁹⁶ Ortada ana büyük nişi kavisli bir şekil almış ve bu yay ortadaki bir *arşitrav*, iki sütuna ve ön tarafta dört sütuna dayanıyor. (Şekil 41) Nişler sütunlara destek olan *korinth* başlıklar ile çeşitli geometrik ve bitkisel motifli unsurlara sahiptir. Dahası nişini her tarafında bir oda vardı ve her küçük odanın önünde bir küçük kapısı ve kapının üstünde küçük bir niş vardır. Her iki niş de üstten semerdam şeklindedir.²⁹⁷ (Şekil 42 ve 43)

Güney salonun avlusu yamuk şekli almaktadır ve dört tarafında sütunlarla çevrilidir. Avlunun güney-batısına bir giriş vardır, güney avlusunda 29 *korinth* sütun başlıkları iyi durumda bulunmuştur.²⁹⁸

---

²⁹² Abdulkerim, 2010: 67.

²⁹³ Wiegand, 1932: 126.

²⁹⁴ İbid, 123.

²⁹⁵ Klinge, 1985: 114- 230. Bu yazıtlardan bazıları, PAT. 174, 171, 172, 161 ve 176. Bkz. Saqr, 2009: 192-193, 193-194, 195, 197, 204.

²⁹⁶ Wiegand, 1932: 122.

²⁹⁷ Alasad – Dahman, 1963: 105-106.

²⁹⁸ Collart, 1957: 233.

Baal-Şamin kutsal alanı düz zeminde inşa edilmiştir ve Bel tapınağı gibi kademeli bir kaide olarak inşa edilmemiştir. Yapının her tarafında taş döşeme tabanları vardır.²⁹⁹ Tapınağın ölçüleri ve kolon başlıkları tamamen Roma tarzı ayrıca antik Suriye mimari ve Roma mimari tarzı bir füzyonu temsil etmektedir. M.S. 5 yy.'da Baal-Şamin tapınağı kilise haline getirilmiştir.³⁰⁰ Baal-Şamin kutsal alanı yapısı 1969 yıldan itibaren Suriye-İsviçre arkeoloji ekibi tarafından Baal-Şamin kutsal alanı niş yapısı daha öncesi olduğu gibi gerçek şeklini alarak tamamen yeniden restore edilmiştir.³⁰¹ Restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları sırasında kutsal alanın mimarisine ve işlevleri iyi bir çalışma ile analiz edilmiştir³⁰². Restorasyon çalışmalarında, Baal-Şamin nişinin gerçek şekliyle beraber hayali bir şekli de çizilmiştir. (Şekil 44) Ayrıca üçlü tanrı ile birlikte aynı zamanda Baal-Şamin kutsal alanda da ibadet olup ve kült heykeller de bulunmaktadır. (Şekil 45)

Baal-Şamin kutsal alanının Güney Suriye'deki örneklerinde de benzer niş planı ile karşılaşılmıştır. Bu benzerliklere Kanawat'ta C kutsal alanı ve Slem kutsal alanı niş planlarında rastlamaktayız. (Şekil 46 ve 47)

Baal-Şamin kutsal alanında yaklaşık 80'den fazla yazıt keşfedilmiştir ve bu Bel tapınağında ortaya çıkan yazıtların sayısından iki kat daha fazladır.³⁰³ Ancak bu yazıtların büyük kısmı, bağışçılar ve hayırseverler tarafından Baal-Şamin tapınağına ithaf edilenleri anlatıyor, oysa bu kutsal alanında yapılan dini ritüelleri ve törenleri anlatan yazıtların sayısı oldukça azdır.

---

²⁹⁹ Wiegand, 1932: 123.

³⁰⁰ İbid, 229.

³⁰¹ Bounni – Alasad, 1984: 74.

³⁰² Restorasyonu ve rekonstrüksiyonu çalışmaları ilgili yapılan, P. Collart ve J. Vicari tarafından kazı raporlarının 1969-1971 yılları arasında yayınlandı. Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 421.

³⁰³ Collart, 1957: 233.

Öte yanında kutsal alanda bulunan diğer yazıtlar ve heykeller sadece Baal-Şamin'e ithaf edilmemiş onun yanında bulunan Aglibol ve Yarhabul'a gibi iki tanrıya da ithaf edilmiştir. Temsil edilen bu ritüellerle ilgili kutsal alan girişinde bulunan iyi durumda bir kabartma M.S. 1.yy.'a tarihlendirilmektedir. Kabartmada bulunan tasvirde ortada kanatları açık vaziyette bir kartal ve kartalın sağ ve sol kanatlarının altında küçük iki kartal bulunmaktadır, bu kartalların yanlarında iki tanrı betimi resmedilmiştir. Sağda Aglibol (Ay tanrısı) solda Yarhabul (Güneş-tanrısı), açık kanatlı olan kartalı Baal-Şamin'i işaret ediyor. Yukarıda anlatılan kabartma son olarak süslü bir çerçeve ile çevrelenmiştir.³⁰⁴ (Şekil 48) Aynı konuyu ele alan başka bir kabartma Baal-Şamin tapınağına yakın bir yerde kazı çalışmaları sırasında bulundu. Bu tasvirde ilkinen benzer bir şekilde ortada büyük bir kartal kanatları açık vaziyette ve onu yanında her iki tarafta daha küçük boyutta iki kartal görünür ayrıca alt bölümde başka bir kartal daha tasvir etmektedir.³⁰⁵ (Şekil 49) Söz konusu bulunan bu kabartmaların ve rölyeflerin incelenmesiyle üzerindeki, Baal-Şamin'in en önemli sembollerinden birinin kartal olduğunu görmekteyiz.

Baal-Şamin tapınağına bir kişi tarafından ithaf amacıyla yapılmış olan diğer bir yazıtlı rölyefte ise askeri elbiseler giymiş olan Baal-Şamin ayakta duruyor ve onun yanında iki tanrı da sağda Aglibol (Ay tanrısı) solda Yarhabul (Güneş tanrısı) tasvir ediliyor.³⁰⁶ (Şekil 50) Bulunan diğer bir rölyef, kireç taşından yapılmış, üzerine bir yazıt yazılmış olup M.S. 120/21 yılında bir hayırsever tarafından tanrılara ithaf edilmiştir. Sağda Bel ve solda Baal-Şamin tahtta oturuyorlar ve her birinin yanında bir hayvanı var, ortada Aglibol ve Yarhabul ayak üzerinde duran pozisyonda oyulmuşlardır. (Şekil 51)

---

³⁰⁴ Dantez – Gawlikowski, 1997: 73-74.

³⁰⁵ Gawlikowski, 1998: 248.

³⁰⁶ PAT. 2798. Saqr, 2009: 188; Teixidor, 1979, lev. VIII: 147.

Böylelikle bir rölyefte üç ana tanrı beraber tasvir edildiği gibi, Palmyra kentinde yaygın bir ibadettir.³⁰⁷

Güney Suriye'deki diğer kutsal alan örnekleriyle karşılaştırıldığında, Baal-Şamin kutsal alanına mimari açısından benzer planı bulunan tapınaklar mevcuttur. Bu tapınaklara Kanawat (Suweida şehri) Zeus tapınağı ve Sanameen'de (Daraa şehri) Tekh tapınağını örnek gösterebiliriz. (Şekil 52)

2.1.3 Nebo Kutsal Alanı

Nebo kutsal alanı, Palmyra'nın caddeye yolunun üzerinde, Zafer takı ve tiyatronun yanında yer alan Bel tapınağın yaklaşık 100 m. kuzeybatısında. ve Baal-Şamin tapınağın 500 m. güneybatısına bir mesafede bulunmaktadır. (Şekil 53) Bu kutsal alan Nebo edebiyat, şiir ve bilgelik tanrısına (Yunanlar ve Romalılarda ise Apollon tanrısına karşılık gelir) ithaf edilmiştir.³⁰⁸

1917'de başlangıçta bir Alman ekibi tarafından kutsal alan kazılmış, orada bulunan alanın ilk olarak Atargatis'e atfedildiği tahmin edilmiştir.³⁰⁹ Ardından 1963-1964 yıllar arasındaki kazı çalışmaları sırasında Suriyeli Adnan Al-Bounni başkanlığında Nebo kutsal alan kalıntıları ortaya çıkartılmıştır.³¹⁰ Ayrıca keşfedilen yazıtların yanı sıra *Vitruvius* kitabında, tiyatronun yanında bir Apollon tapınağı'nın varlığına işaret ettiğinden, bu kaynak da tapınağın adına bir diğer kanıt da oluşmuştur.³¹¹

³⁰⁷ Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 448.

³⁰⁸ Klinge, 1985: 114; Khiyata, 1994: 217.

³⁰⁹ Wiegand, 1932: 115.

³¹⁰ Bounni – Alasad, 1984: 69.

³¹¹ Vitruvius, I. VII: 31.

Nebo kutsal alan inşaatı tarihi ile ilgili olarak, kazı çalışmalarına göre M.S. 1.yy.'ın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır ve yapının inşası M.S. 2.yy.'da tamamlanmıştır.³¹² M.S. 272/3 İmparator Aurelianus dönemi Palmyra kentinin ele geçirilmesi sırasında Nebo kutsal alanı tahrip edilmiştir.³¹³

Kutsal alanda bulunan yazıtlara göre tapınağın inşası M.S. 99 yılından itibaren, hatta 258-259 yılları arasındaki bir dönemi kapsar.³¹⁴ Ayrıca kazı çalışmalarda bulunan yazıtların çok azı kutsal alanın tarihi ile ilgilidir. Bunlardan birisi, 1963 yılında keşfedilen bir heykel kaidesi üzerinde yazılmış olup M.S. 145/46 yılına tarihlenir.³¹⁵ Bu yazıtta Palmyra kentinin liderlerinden birisi Nebo kutsal alanına bağışlar yapmış ve tapınağının inşasına katkıda bulunmuştur, kişi şerefine oğulları tarafından bir heykel yaptırılmış ve heykeli Nebo tapınağı içine koyulmuştur. Metin şu şekilde okunuyor:

1. slml dnh dy mq ymw brnbwzbd
2. br bryky absh y bylqymw lh
3. bnwhy lyqrh wabd mqymw...
4. amwdy dnh wshr yth wttlylh
5. d nbu elhey tba wshkra al hywh
6. whyy bnwhy byrh nysn shnt
7. 457

Bu heykeli yapan Nebuzbdoğlu, Bryki'nin oğlu tarafından Abshi'na için yapıldı, Onu evlatlarını seviyesini yükseltmek için yapılmış, Bu Kolon, köprü ve tavan. Nebu iyi Tanrıya ithaf edildi, uzun hayatının için teşekkürler ve onu oğullarının hayatını da için teşekkür eder, Nisan ayında, 457 yılda.³¹⁶

Nebo kutsal alanı yüksek bir kaide üzerinde inşa edilmiş olup *korinth* düzeninde dikdörtgen planlı 20,6 x 9,15 m. ölçülerindedir. Kutsal alan girişine güneyde geniş bir merdivenden çıkılmaktadır, merdiven 16,5 m. genişliğinde Propylon *korinth* düzeninde altı sütundan oluşuyor, ancak günümüze sadece bir sütun kalmıştır.³¹⁷ Tapınağı'nın harici duvara çevrilip ikizkenar yamuk (44 x 60 x 78 x 85 m.) şeklin almaktadır. Yapının içinde

³¹² Teixidor, 1979: 107; Bounni – Saliby – Seigne, 1992; 359-360.

³¹³ Khyata, 1994: 207.

³¹⁴ Drijvers, 1980: 205; Teixidor, 1979: 107.

³¹⁵ Bounni – Salibi, 1965: 41-43.

³¹⁶ Saqr, 2009, PAT. 9: 37-38; Bounni – Salibi; 1965: 41-43.

³¹⁷ Bounni – Salibi, 1965: 45.

bir avlu ve merkezinde bir *cella* da bulunmaktadır.³¹⁸ *Cella* yüksek bir podyum üzerinde yerden 2,15 m. yüksekliğinde inşa edilmiştir. *Cella*'nın yapısı eksenli kuzey-güney doğrultusunda yönlendirilmiştir.³¹⁹ Nebo kutsal alanın çevresini *korinth* düzeninde bir sütunlu revak süslemektedir. *Cella* önünde yer alan bir sunak kireç taşından yapılmış³²⁰ ve temizlenmek için bir su havuzu bulunuyordu. *Cella* içinde bir niş sahibi ve Nebo'nun heykeli nişin içine yerleştiriliyordu. Nişin yanında merdiven kalıntıları bulunmaktadır. Bu merdiven *Cella*'nın çatısına bağlanıyordu ve *Cella*'nın süslü çatısının *Dor* sütunlarla destekleniyordu. Ön ve arka tarafta altı sütun ve diğer taraflarında on sütun olmak üzere toplam 32 adet sütun bulunuyordu.³²¹ (Şekil 54 ve 55)

Cella önünde de sütunlarla süslü kireç taşından yapılmış bir sunak bulunmuştur. Sunak küçük bir tapınağı 12 sütunla destekler şekilde yapılmış ve sunağın üzerinde yedi tanrının tasvir edildiği bir kabartma bulunmaktadır.³²² (Şekil 56)

1966 yılında Nebu tapınağı içinde zengin süslü bir rölyef ortaya çıkarılmıştır. Rölyefin üzerine iki kadın oyulmuş, birisi orta kısmında bir tahtta oturan Aştar tanrıçayı temsil eder, zengin kıyafetler giymiş ve bir polos takmıştır, tanrıçanın tahtta üzerinde oturduğu yer bir bina gibi tasvir edilmiş, muhtemelen bu sahnede temsil edilen Aştar Tanrıçası Palmyra şehrinin korunmasını ifade etmektedir. Tahtın arkasında bir sütun üzerinde bir kartal ayakta duruyor, tanrıçanın sağ tarafında bir köpek görünüyor ve tanrıça bir genç figürün üzerine ayağını dayamıştır. Tanrıçanın yanında bulunan kadın Tekh tanrıça olarak adlandırılabilir. Bu kadın elinde bir zeytin dalı tutmaktadır ve uzun *khiton* giymiş ve başının üzerinde bir taç kale şeklini almaktadır. Rölyefin alt kısmında eksik bir yazıt bulunmaktadır. Bazı görüşlere göre Tekh tanrıça değil, kraliçe Zenobia'dır. Fakat

³¹⁸ Bounni – Alasad, 1984: 71.

³¹⁹ Teixidor, 1979: 107.

³²⁰ Kadous, 2000: 100.

³²¹ Abdulkarim, 2010: 69-70; Bounni – Salibi, 1965: 48.

³²² Kadous, 2000: 100; Bounni – Salibi, 1965: 47.

Adnan Al-Bounni'na göre rölyefin tarihi hem rölyefin yazıt karakter şekli hem de kabartmanın stilistiği açısından M.S. 1. yy.'ın sonuna kadar uzanıyor dolayısıyla kraliçe Zenobia'nın dönemine ait olduğunu söylenemez. Böyle bir kabartma Palmyra'daki Aştaret ve Tekh kültünü de vurgulanmaktadır.³²³ (Şekil 57)

Günümüze kadar Kutsal alanda bulunan yazıtların çok azı Nebo'nun bir ibadet alanı olduğunu göstermektedir.³²⁴ Burada bulunan tesseralar üzerinde Nebo'nun ismi ve ibadet şekli belirtilmiş, Nebo kültürüyle ilgili ritüel şehrin diğer önemli tanrılarıyla birlikte Nisan ayında kutlanır.³²⁵ Tapınak Nebo'ya ithaf edilmiş olmasa bile, Nebo kültü Palmyra'da yerel inançlar arasında önemli bir yere sahiptir.³²⁶

Nebo kutsal alan planı ve mimarisi açısından benzer kutsal alan örneklerine Suriye'nin batı bölgesinde bulunan Baalbek'teki Jüpiter tapınağında rastlamaktayız. Özellikle tapınağın önündeki bir sunağın varlığı ayrıca tapınağın giriş şekli ve *Cella*'nın planı baktığımızda oldukça benzerdir.

Yukarıdaki bu benzerlikler Suriye'nin Fenike kıyıları ile iç bölgesi Semitik halkları arasındaki dini ve sosyal etkileşimi göstermektedir.³²⁷ Buna ek olarak genelde Nebo kutsal alan düzeni aynı zamanda Roma ve Levanten'e ait mimari öğelerini de içermektedir.

³²³ Bounni, 1965: 3-15; Saqr, 2009, PAT. 8: 29-30; Teixidor, 1979, lev. XVIII: 157; Klinge, 1985, lev. 16: 247; Colledge, 1976, lev. 38.

³²⁴ Klinge, 1985: 114.

³²⁵ Milik, 1972, Tessera 687 ve 688: 59-62.

³²⁶ Teixidor, 1979: 107-108.

³²⁷ Butcher, 2003: 356.

2.1.4 Al-Lat Kutsal Alanı

Allat kutsal alanı kentin kuzeybatısında yer almaktadır. (Şekil 21) Arapların annesi olarak da bilinen Bereket ve Savaş tanrıçasına adanmıştır. Allat'ın en ünlü sembollerinden biri aslan sembolüdür. Allat, Yunanlarda Athena ve Romalılarda Minerva ile denk tutulmuştur.³²⁸

Allat kutsal alanı daha önce Diocletian'ın kampı olarak biliniyordu. 1974-1980 yılları arasında Polonyalı kazı ekibinin Michal Gawlikowski başkanlığında yürüttüğü kazılarda Allat kutsal alanı ortaya çıkarıldı.³²⁹ Ardından kutsal alanın kapsamını belirlemek amacıyla 2005 ve 2006 yıllarındaki iki kısa kazı yapılmıştır.³³⁰

Tapınağın tarihi ile ilgili kazılarda beş evre tespit edilmiştir.³³¹ Buna göre M.Ö. 1.yy.'ın sonundan M.S. 4.yy.'ın sonlarına kadar uzanmaktadır.³³² Birinci evresinde, kutsal alanda en eski yazıt M.Ö. 6. yy.'a ait iki dilli Yunanca- Palmyraca ile yazılmış olup Allat'a ithaf edilmiştir.³³³ Dahası bu aşamaya ait olan kutsal alanın ana sunağı M.Ö. 1. yy.'ın sonlarına kadar uzanır ve bu sunak sadece tütsü yakmak için kullanılmıştır. İlâveten 1977 yılında kutsal alanın avlu girişinde anıtsal bir aslan heykeli bulunmuştur.³³⁴ Bu heykel mermerden yapılmış 1,6 m. genişliğinde ve 3,5 m. yüksekliğinde, aslanın sol bacağı üzerine bir yazıt "*Kutsal alanında kan dökmeyen, Allat tanrıçayı onu kutsasın*" şeklinde ifadesi yer alıyor.³³⁵ (Şekil 58) Bu aşamada kutsal alan duvarlarının tuğla temelleri inşa

---

³²⁸ Arapların üç baş tanrıçasından (Allat, Menat ve Uzza) biridir. Bu üç tanrıça Arapların inancına göre Tanrı'nın kızlarıydı. En büyük tapınağı Mekke-Medine arasında yer alan Taif'te bulunuyordu. Allat dört köşeli düz bir kaya parçası ile temsil ediliyordu ve etrafında bir ev inşa edilmiştir. Abdulkarim, 2010: 71; Teixidor, 1979: 62. Bkz. E.S. Anthony, "*Allat*", Encyclopedia Mythica, 2007.

³²⁹ Gawlikowski, 1983: 209.

³³⁰ Gawlikowski, 2008: 531; Gawlikowski, 2010: 517.

³³¹ Gawlikowski, 1983: 210.

³³² Segal, 2013: 90-91.

³³³ Teixidor, 1979: 62.

³³⁴ Gawlikowski, 1983: 209.

³³⁵ Gawlikowski, 1977: 274; Hendrik – Drijvers, 1978: 61.

edilmiştir.³³⁶ *Cella* küçük boyutlarla 7,35 × 5,5 m. dikdörtgen şeklindedir.³³⁷ (Şekil 59) İkinci evresi M.S. 54-144 yılları arasında tarihlenmektedir.³³⁸ Kutsal alan kademeli olarak frizler olmadan stoalarla süslenmiş olup 1975 yılında bu *korinth* düzenindeki sütunlardan altı adet bulunmuştur. Kutsal alanın batı tarafında ise arka kısmında bulunan *Dor* düzeninde sütunların birinde M.S. 114 yılına tarihlenen iki dilli Yunaca- Palmyraca bir yazıt yazılmıştır.

Kutsal alanın kuzey-doğu köşesinde M.S. 64 yılına tarihlenen 11 m. yüksekliğinde bir anıt sütunu, bir hayırsever tarafından Allat kutsal alanına ithaf edildi.³³⁹ Üçüncü evresi M.S. 2. yy.'a tarihlenen, tapınağın merkezinde eski kutsal alanın bulunduğu yerde bir *cella* inşa edilmiş ve girişinde de büyük bir *propylon* inşa edilmiştir. Kutsal alandaki tadilatlar da iki aşamalıdır. Bu evreye ait, tapınak içinde, Arsu adında bir kişi tarafından bağışlanmış, 2,14 m. yüksekliğinde M.S. 1.yy.'ın ortasına tarihlenen, mermerden yapılmış olan³⁴⁰ Athena heykeli 1975 yılında Polonyalı kazı grubu tarafından keşfedilmiştir. (Şekil 60)

Dördüncü evresinde M.S. 2. yy'ın son çeyreğinden M.S. 3.yy. başlarına kadar tarihlenmektedir. Bu aşamadaki M.S.272/273 yıllarda imparator Aurelianus kutsal alana saldırıp yıkmıştır.³⁴¹ Ardından imparator Diocletianus tarafından eski mimari unsurları kullanılarak tapınak yeniden tamir ettirilmiştir.³⁴² Fakat tapınağın yanında yapılan Diocletianus kampı kutsal alanının bazı mimari özelliklerini değiştirmiştir. Son evre olan imparator Theodosius döneminde ise Al-Lat kutsal alanı M.S. 4. yy.'ın sonlarında tamamen yıkılmıştır.³⁴³

---

³³⁶ Gawlikowski, 1983: 210.

³³⁷ Gawlikowski, 2014: 80.

³³⁸ PAT. 1608, M.S. 143/44. Cussini, 2005: 19; Saqr, 2009: 230.

³³⁹ Gawlikowski, 2008: 533; Teixidor, 1979: 62.

³⁴⁰ Gawlikowski, 1977: 267.

³⁴¹ Gawlikowski, 2008: 536.

³⁴² Gawlikowski, 2010: 519.

³⁴³ Gawlikowski, 2014: 81; Gawlikowski, 1977: 258; Hendrik – Drijvers, 1978: 60.

Allat kutsal alanının teknik tanımları hakkında; kutsal alan doğudan ana girişi, altı sütunu ve anıtsal bir *propylondan* oluşuyordu³⁴⁴ (Şekil 61) ve dışı avlu 29 x 46 m. boyutlarında olup avlu ortasındaki *cella* 9,2 x 18,2 m. ölçülerinde dikdörtgen şeklindedir. Ayrıca kutsal alan *korinth* düzenindedir. (Şekil 62) *Pronaos* ve *cella* orta kısmında, çatıyı destekleyen altı sütun girişinde, dört adet sütun ise arka kısmında bulunmaktadır.³⁴⁵ (Şekil 63) İlaveten sunak kutsal alan içinde bulundu, sunak tarihi ilgili olarak daha erken bir dönemi gösteriyor, sunak M.Ö. 6.yy.'a tarihlenmiş ve Allat'a ithaf edilmiştir.³⁴⁶ Dahası anıtsal kapının üst katında bulunan Palmyra-Yunanca olan iki dilli bir yazıtta ve iki tanrıçanın isimleri sırasıyla Athena ve Allat olarak belirtilmiştir.³⁴⁷

Yukarıda belirttiğimiz gibi kutsal alanın sunağının *cella* içinde bulunduğu kazı çalışmalarıyla tespit edilmiştir. Yunanlarda ve Doğu'daki Semitik halkların tapınaklarındaki ise sunak *cella* önünde yer almaktadır. Tasarımdaki bu farklılık, belki de tapınağın genişleme aşamasıyla bağlantılıydı yine tasarımcılar dini geleneklerine bakılmaksızın kutsal alanı genişlettiğinde yaklaşık olarak M.S. 145/150 yılları arasında sunağın yeri değiştirilmemiştir. (Şekil 64) Tapınakta çok sayıda heykel ve kabartmalar bulunmakla birlikte mimari dekorasyonları açısından Palmyra'daki diğer tapınaklarla kıyaslandığında oldukça zengindir. (Şekil 65) Bununla birlikte Bel tapınağında bulunan kabartmalar ile Allat kutsal alanındaki kabartmalarda aynı temanın tasvir edilmesi bu tapınaklarda aynı rahibelerin bulunduğunu bizlere düşündürülebilir.³⁴⁸ (Şekil 66) Buna ek olarak Allat'ın heykelleri ve kabartmalarındaki karakteristik özellikleri, örneğin aslanlar gibi, Palmyra, Dura-Europos ve Hatra gibi kentlerde de görmekteyiz. (Şekil 67).

³⁴⁴ Gawlikowski, 2008: 533; Hendrik – Drijvers, 1978: 60.

³⁴⁵ Gawlikowski, 1977: 258.

³⁴⁶ Hendrik – Drijvers, 1978: 61.

³⁴⁷ İbid, 60.

³⁴⁸ Smith, 2013: 209-210.

2.2 Dura Europos

Dura Europos,³⁴⁹ bugün Suriye'nin Deyrizor vilayetindeki Salhiya köyünde Fırat Nehri kıyısında, Palmyra'nın 200 km. doğusunda yer almaktadır. Kent yaklaşık 75 hektarlık alana sahip olup 40 m. yüksekliğindeki bir yayla üzerine kurulmuştur.³⁵⁰ Kentteki 1922-1923 yılları arasında ilk kazı çalışmaları Belçikalı arkeolog ve tarihçi Franz Cumont tarafından başlatılmıştır. Ardından 1928-1937 yılları arasında Yale Üniversitesi tarafından Michael Rostovtzeff önderliğinde sürdürülen kazı çalışmaları daha sonra 1980'lerde kentteki ortak Fransız-Suriye kazı ekibi tarafından Pierre Leriche başkanlığında devam ettirilmiştir.³⁵¹

M.Ö. 4. yy.'ın sonu ve 3. yy.'ın başlarında kent I. Seleukos Nikator tarafından askeri bir yerleşim olarak kurulmuştur.³⁵² M.Ö. 113 yılında kent Parth kontrolünün bir parçası olmuştur. M.S. 168 yılında Roma hâkimiyeti altına girmesiyle kent Roma İmparatorluğunun Fırat Nehri üzerindeki doğu sınırlarını koruyan bir savunma hattı haline gelmiştir.³⁵³ Kent M.S. 256 yılından sonra özellikle Sasanililer tarafından yıkılmasıyla önemini kaybedip terk edilmiştir.³⁵⁴ Dura Europos tarih boyunca doğu ve batı arasındaki Fırat Nehri boyunca uzanan ana ticaret yolunun üzerindeydi.³⁵⁵ Bunu ek olarak Dura Europos medeniyetlerin birleşimine ve çok kültürlü bir nüfusa ev sahipliği yapıyordu.

---

³⁴⁹ "Dura" Asur sözcüğü kale anlamına gelir ve "Europos" kelimesi Seleukos'un doğum yeridir. Judaallah, 1999: 493; Saleh, 1983: 216.

³⁵⁰ Klingle, 1985: 70.

³⁵¹ Edwell, 2008: 96-97.

³⁵² Dirven, 1999: 2; Saleh, 1983: 218.

³⁵³ Kadous, 2000: 62.

³⁵⁴ Butcher, 2003: 55; Klingle, 1985: 72-73.

³⁵⁵ Kadous, 2000: 62.

Bu kentte dikkat çeken şey bugüne kadar yapılan kazılarda farklı dönemlerde yapılmış 14 kutsal alanın³⁵⁶ yanında bir kilise ve sinagogu ortaya çıkarılmasıdır. Dahası agora, büyük bir saray, hamamlar, pazarlar ve farklı dillerle yazıtlar bulunmuştur.³⁵⁷ Kent 9 m. yüksekliğinde ve 3 m. kalınlığında bir duvarla çevrilmiş ve *hippodamik-ızgara* şeklinde bir plana sahiptir.³⁵⁸ Duvarın kulelerinden 26 tanesi kalmış ve bulunan üç ana kapıdan birisi Nehrin kuzey tarafında,³⁵⁹ biri güneyde ve "*Palmyra Kapısı*" olarak bilinen diğeri ise batıda bulunmaktadır.³⁶⁰ (Şekil 68)

2.2.1 Artemis Kutsal Alanı

Kentin merkezindeki ana cadde üzerinde yer alan kutsal alan, Apollon ve Artemis'e adanmıştır.³⁶¹ (Şekil 68) Tapınak, Frank E. Brown'un yaptığı incelemeler ışığında iki evre geçirmiştir. Eldeki kazı çalışmalarına göre Artemis tapınağının ilk temeli M.Ö. 3.yy.'ın başlarında kentin ilk yerlileri tarafından inşa edilmiştir. (Şekil 69) İkinci evresinde ise M.Ö. 40-32 yılları arasında yeniden inşa edilmiştir.³⁶² (Şekil 70) M.Ö. 1.yy.'ın sonlarından M.S. 2. yy.'ın ortalarına kadar bu tapınaktan çok sayıda yazıt bulunmuş ve bunların neredeyse çoğu Yunanca isimleri olan kişiler tarafından kullanılmıştır.³⁶³

Kutsal alan *adyton* kült odasında yarı yuvarlak şekle sahip üç niş bulunmaktadır. Bunlar *cella*, sunak ve *bir de cella* ve sunağa eşit mesafede yer alan uzun koridordan oluşmaktadır. Yapı dikdörtgen şeklinde olup 15 x 20 m. boyutlarında doğu-batı

³⁵⁶ El-Mahmoud, 1996: 201.

³⁵⁷ Judaallah, 1999: 495.

³⁵⁸ Abdulkerim, 2010: 29.

³⁵⁹ Klinge, 1985: 73.

³⁶⁰ Edwell, 2008: 99.

³⁶¹ Downey, 1988: 90.

³⁶² Rostovtzeff, 1949: 408; Downey, 1988: 78; Edwell, 2008: 33.

³⁶³ Gumont, 1926, inscription no: 85, 121: 427- 443.

doğrultusunda uzanmıştır.³⁶⁴ Tapınağın arka kısmındaki bir odaya *cella* gibi *peristyl* yoluyla erişilebilir. Tapınağın girişi, birinci ve ikinci dönemlerde açık bir koridordan oluşuyordu fakat ilk aşamasında yapının hiçbir platformu yoktur. Kutsal alan ikinci evresinde *peribolosta* (çevre duvarı) çevrilmiş bir naiskos şeklinde ve giriş kuzeyde gösterişli bir *propylon* ile sağlanmıştır.³⁶⁵ Tapınaktaki iki sunağın varlığı ve bulunan bazı yazıtlar, bu kutsal alanı Artemis ve Apollon'a adanmış olduğuna işaret ediyor.³⁶⁶

2.2.2 Atargatis Kutsal Alanı

Kutsal alan kentin orta merkezinde ana kapıya 400 m. mesafede yer alıp, Artemis tapınağından küçük bir sokakla ayrılmıştır.³⁶⁷ (Şekil 71) Atargatis'e adanmış olup bir yazıtta göre M.S. 30/31 yılında inşa edilmiştir.³⁶⁸

Kutsal alan kare planlı 32,5 x 35 m. boyutlarında olup üç nişe sahipti ve nişin içinde bulunan yazıtlı bir kabartmaya göre Hadad ve Atargatis'e adanmıştır.³⁶⁹ (Şekil 72) Kutsal alana girişi basamak ile donatılmıştır. Sunak, avlu ortasında yer alır ve *cella*'nın karşısındaki aynı giriş ekseninde konumlandırılmıştır. Avlu bir dizi odayla ve bazı ziyafet salonları ile çevrilidir. Tapınağın girişi payandalarla çevrilmiştir buna ek olarak girişte bir merdiven tarafından sağlanan yükseltilmiş bir teras olmalıydı. Eldeki verilere göre tapınağın ana girişi M.S. 1. yy.'ın sonunda tamamlanmıştır.³⁷⁰ (Şekil 73)

---

³⁶⁴ Downey, 1988: 78-79.

³⁶⁵ Rostovtzeff, 1949: 409; Downey, 1988: 78.

³⁶⁶ Abdulkerim, 2010: 62.

³⁶⁷ Lightfoot, 2003: 55; Abdulkerim, 2010: 62.

³⁶⁸ Downey, 1988: 102; Lightfoot, 2003: 55.

³⁶⁹ Teixidor, 1979: 159.

³⁷⁰ Downey, 1976: 29-30.

Bu tapınakta Atargatis ve Hadad'ın kült figürlerinin Hierapolis Atargatis tapınağındaki heykeline nispeten benzediğine dair bir öneri düşünebilir. Ayrıca kutsal alanda, diğer bilinmeyen semitik tanrıların isimleri de bulunmuştur.³⁷¹

2.2.3 Zeus Kryios/Baal Şamin Kutsal Alanı

Kutsal alan kentin sur duvarının batı ucunda kule karşısında yer almaktadır.³⁷² (Şekil 68) Kutsal alanda ele geçen iki dilli Yunanca- Palmyra M.S. 30/31 yılına tarihlenen bir yazıttan anlaşıldığı üzere Zeus Kryios³⁷³ ve Baal-Şamin'e adanmıştır.(Şekil 74) Aynı zamanda bu yazıtı Dura-Europos'taki Palmyra halkların varlığının en erken delili olarak tanımlamıştır.³⁷⁴ Ayrıca kutsal alan içinde bulunan küçük sunağı üzerindeki Yunanca bir kitabeğe göre M.S. 28/29 yılına tarihlenip Zeus Kryios/Baal Şamin'a adanmıştır.³⁷⁵

Kutsal alanda yapılan kazı çalışmalarına göre yapı üç evre geçirmiştir. Ayrıca Kutsal alanın tüm aşamaları açık bir avlu, sunak ve bir kült kabartmasından oluşuyordu.³⁷⁶ En erken evrede sunak kulenin karşısında inşa edilmiş ve kulenin içine kült heykeli yerleştirilmiştir. (Şekil 75-a) İkinci dönemde sunak genişletilmiş ve *temenos*'un kuzeyindeki bir ziyafet salonu ve ön avlusu eklenmiştir. (Şekil 75-b) Son aşamada ise M.S. 160/61 yılında bir deprem meydana gelmiş ve depremin yarattığı yıkımdan sonra, kutsal alanın seviyesinin yükseltilmiş ve kule kapısının merdiven

³⁷¹ Downey, 1988: 104.

³⁷² Downey, 1976: 27.

³⁷³ Zeus Kryios = Baal-Şamin, Parth kökenli bir tanrı adı olmalıdır. Dirven, 1999: 191.

³⁷⁴ Rostovtzeff ve diğ., 1936, PAT. 1089: 308-309. Bugüne kadar Dura Europos kentinde bulunan Palmyra yazıtlarının sayısı yaklaşık 56'dır. Edwell, 2008: 111.

³⁷⁵ Abdülkerim, 2010: 62; Rostovtzeff ve diğ., 1936: 307.

³⁷⁶ Downey, 1976: 27.

seviyesine eşitlenmiştir. (Şekil 75-c) Kutsal alan 28,5 x 12 m. ebatlarında olup dikdörtgen planlı bir yapıdır.

Öyleyse, Zeus Kryios /Baal Şamin kutsal alanı, Bel ve Aflad tapınaklarından planlarda farklılık gösteriyor özellikle bir naosun bulunmaması daha ziyade ibadetlerin sunak ve bir heykel ile açık avluda gerçekleştirildiğini bizlere sunmaktadır. Ayrıca kulenin içinden kutsal alana erişim mümkün değildir.³⁷⁷ Bu sebeple kutsal alanın orada neden inşa edildiği tam olarak belirtilmemiştir. Zeus Kryios kutsal alanı, Dura Europos'un dini mimarisinde kulelerin önemine bir model olarak sunulmaktadır.

2.2.4 Zeus Megistos -Baal Şamin Kutsal Alanı

Kutsal alan kentin doğu bölümünde yer almaktadır.³⁷⁸ (Şekil 68) Kutsal alanda S. Downey tarafından yapılan ilk kazı çalışmalarına göre yapının ilk evresi M.Ö. 2. yy.'ın ilk çeyreğine uzanmaktadır.³⁷⁹ Bu aşamada kutsal alan bir sunak, *propylon* ve üç *adyton* kült odalarından oluşmaktadır.³⁸⁰ (Şekil 76)

Tapınak yapısının ikinci yapım evresi ise M.Ö. 1. yy.'a tarihlenir bu aşamada kronolojik olarak Artemis tapınağı da benzer bir dönüşümle ilişkilendirilmiştir.³⁸¹ Dahası yapının iç avlu yapısı, *pronaos* ve *cella* alanı yeniden değiştirilerek ve genişletilerek daha büyük ölçüde yapılmıştır. Ayrıca eski tapınağın duvarları kullanılarak yeniden inşa edilmiştir.³⁸² (Şekil 77)

³⁷⁷ İbid, 27.

³⁷⁸ Abdulkerim, 2010: 63.

³⁷⁹ Downey, 1993: 168.

³⁸⁰ Abdulkerim, 2010: 63; Downey, 1976: 32.

³⁸¹ Downey, 1993: 174; Edwell, 2008: 103.

³⁸² Downey, 1997: 108-111; Downey, 1976: 33.

Kutsal alanda bulunan bir yazıta göre M.S. 169/70 yılına tarihlenen Zeus Megistos'un³⁸³ hâlâ kült figürü olarak tapıldığını göstermekle birlikte aynı döneme tarihlenen kült heykelin kalıntılarında anlaşıldığı üzere Zeus Meistos'un, Baal-Şamin'e ibadet etmeye eşdeğerdur.³⁸⁴

Tapınak bir platform üzerine kuzey-doğu doğrultusunda olup doğuya daha yakın konumlandırılmıştır.³⁸⁵ Kutsal alan 22.90 x 24.65 m. ebatlarında olup kare planlı bir yapıdır.³⁸⁶ *Propylon Dorik* düzeninde altı sütundan oluşur. Avlunun ortasında basamaklı bir sunak yer almaktadır.³⁸⁷

Brown tarafından yapılan yeniden yapılanma çizimleri, yapının batı tarafındaki üç *adytona* ait girişlerin tamamen kemerli ve açık olduğunu göstermektedir.³⁸⁸ Ayrıca, bu tapındaki bulunan merdivenler Asur ve Babillerin Mezopotamya tapınaklarının karakteristik özelliğidir.

2.2.5 Palmyra'nın Tanrıları -Bel Kutsal Alanı

Kentin kuzey-batı köşesinde yer alan³⁸⁹ tapınak Palmyra'nın tanrıları veya Bel kutsal alanı olarak da biliniyor.³⁹⁰ (Şekil 68) 1930'larda Yale Üniversitesi tarafından yapılan kazılarda küçük bir tapınağın kalıntıları ortaya çıkartılmıştır.³⁹¹ Kutsal alanın

³⁸³ Zeus Megistos = Baal-Şamin, Parth kökenli bir tanrı adı olmalıdır. Dirven, 1999: 114.

³⁸⁴ Edwell, 2008: 103; Downey, 1998: 93.

³⁸⁵ Downey, 1995: 242.

³⁸⁶ Downey, 1988: 78-79.

³⁸⁷ Downey, 1993: 168.

³⁸⁸ İbid, 187.

³⁸⁹ Downey, 1976: 23.

³⁹⁰ Hopkins, 1931: 119.

³⁹¹ Rostovtzeff ve diğ., 1936: 311; Edwell, 2008: 107-108.

bulunduğu yer Dura Europos'taki Palmyra toplumunun mevcudiyeti için ilk yerleşim yeri olduğu söylenebilir.³⁹² Son yıllarında kentin bu alanı nekropolis haline getirmiştir.³⁹³

Kutsal alanın ilk yapım evresi bir yazıt göre M.Ö. 32/33 yılında inşa edilmiş ve iki Palmyralı kabilenin üyeleri tarafından Palmyra'nın tanrılarına adanmıştır.³⁹⁴ İkinci yapı evresi M.S. 2.yy.'ın 3'üncü çeyreğinde bu aşama kentin Roma hâkimiyetine girmesiyle aynı zamana denk gelmiş ayrıca yapı büyük ölçüde genişletilerek ve ikiye katlanarak yeniden inşa edilmiştir.³⁹⁵ (Şekil 78)

Bu kutsal alan Palmyra'nın üç tanrısına adanmış olup³⁹⁶ (Bel ana tanrı, Yarhabul-Güneş tanrısı ve Acibul-Ay tanrısı Palmyra'nın üç ana tanrıdır) dikdörtgen planlı 46 x 26 m. boyutlarında ve birkaç oda ile çevrilidir. Kutsal alanın önünde yer alan bir stoa yapısından sadece dört sütun kalmıştır.³⁹⁷ Naos, sur duvarındaki kulenin yanında bir terasın üzere inşa edilmiştir. Bir sunak naosun giriş ekseninde yerleştirilirken daha büyük olan bir diğer sunak tapınağın giriş ekseninde bulunmaktadır.³⁹⁸

Kutsal alanın avlusu farklı dönemlerde inşa edilmiş olup birkaç oda ile çevrilidir. *Cella* içinde bir yuvarlak niş bulunmuş olup bu niş tanrıların heykellerinin yerleştirildiği yerdir.³⁹⁹ (Şekil 79) 1922'de kutsal alanın keşfedilmesiyle birçok fresk bulunmuştur, bunlardan bazıları Palmyra askerlerinin ve tanrılarının sembollerine işaret eder.⁴⁰⁰ Ayrıca, kutsal alan güney duvar resimlerinde yer alan bir kurban sahnesi içeriyor, Kuno Ben-

³⁹² Downey, 1988: 222.

³⁹³ Rostovtzeff ve diğ., 1936: 314; Klinge, 1985: 73.

³⁹⁴ PAT. 1067, 40 × 22 cm. boyutlarındadır. Dirven, 1999, 199-02; Saqr, 2009: 123-126.

³⁹⁵ Downey, 1988: 222-225; Rostovtzeff ve diğ., 1936, inscription no. 918: 321; Dirven, 1999: 42; 203-207; Saqr, 2009: 122-23.

³⁹⁶ Rostovtzeff ve diğ., 1936: 318.

³⁹⁷ Akla – Hashemi, 2001: 292; Klinge, 1985: 73.

³⁹⁸ Downey, 1976: 23-24.

³⁹⁹ Kadous, 2000: 67.

⁴⁰⁰ Edwell, 2008: 110.

Nicostratos adlı bir kişi ve onu yanında iki kişinin bulunduğu bir kurban sahnesi gösteriliyor.⁴⁰¹ (Şekil 80)

Dura Europos'taki sur duvarları içinde Palmyra kutsal alanlarının varlığı hakkında bu görüş araştırmacılar tarafından hâlâ bir tartışma konusudur. Bu kutsal alan S. Downey'e göre, kentin sur duvarlarında inşa edilen Palmyralı tüccarları ve gezginleri tarafından kullanılmak üzere ve ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmış gibi görünüyor.⁴⁰²

2.2.6 Azzanathkona Kutsal Alanı

Kentin kuzey duvar arkasında ve Bel tapınağı yakınlarında yer alan, (Şekil 68) kutsal alan tanrıça Azzanathkona'ya⁴⁰³ adanmıştır. (Şekil 81)

Kutsal alanda bulunan eski bir yazıtta göre bu yapı M.S. 12/13 yılında inşa edilmiştir.⁴⁰⁴ Yine kentin Roma hâkimiyeti altına girmesinden birkaç yıl öncesine kadar yaklaşık M.S. 2.yy.'ın ortasında kutsal alan bir dizi genişlemeye ve değişikliğe tanıklık etmiştir.⁴⁰⁵

Kutsal alanda bulunan grafiti ve yazıtlar Yunanca-Semitik isimleri olan tapanların bir karışımını göstermektedir.⁴⁰⁶ Bunu yanında kutsal alanda bulunan bir yazıtta göre M.S. 161/62 yılına ait olan Azzanathkona tanrıçası Artemis ile özdeşleştirilmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰¹ Kingle, 1985: 75; Kadous,2000: 68.

⁴⁰² Downey, 1988: 98.

⁴⁰³ Azzanathkona = Artemis, Parth kökenli bir tanrı adı olmalıdır. Andrade, 2013: 231. Fakat Azzanathkona'nın, adının ikinci bölümünü ve kutsal alandaki keşfedilen yazıtların Yunanca-Semitik isimleri olan tapanların bir karışımını gösterdiği için, Anatha'dan (Anatha kenti ilgili, Aflad kutsal alanı dipnotunda bakınız) bir tanrıça olduğu düşünülmektedir. Bkz. Edwell, 2008: 107.

⁴⁰⁴ Downey, 1988: 24.

⁴⁰⁵ Downey, 1988: 99; Edwell, 2008: 72.

⁴⁰⁶ Downey, 1988: 110.

⁴⁰⁷ Edwell, 2008: 107.

Kutsal alan, farklı dönemlerde inşa edilmiş olup 35×30 m. boyutlarda birkaç odalar ile çevrili kabaca kare bir alandan ve iki kutsal birimlerden oluşur. (Şekil 82) Her ikisi de eldeki verilere göre M.S. 1.yy.'da inşa edilmiştir.⁴⁰⁸ M.S. 256/257 yılında kutsal alan, kentin Sasaniler kuşatması sırasında yıkılmıştır.⁴⁰⁹

Büyük olasılıkla Bel tapınağın ve Aflad tapınağının bulunduğu gibi Azzanathkona tapınağı da kült amaçlı olarak sur duvarının kulesini kullanılmış olabilir.⁴¹⁰

2.2.7 Aflad Kutsal Alanı

Kentin güney-batı bölümünde kutsal alan yer almaktadır.⁴¹¹ (Şekil 67) Kutsal alanda bulunan bir yazıta göre M.S. 54/55 yılında Anatha'dan⁴¹² gelen tüccarlar tarafından kutsal alan inşa edilen Hava tanrısının oğlu Aflad'a adanmıştır.⁴¹³

Kutsal alan, açık bir avlu etrafında bir dizi rastgele düzenlenmiş odalardan oluşmaktadır. Bu yapıyı özel kılan şey *temenos* duvarlarının bulunmamasıdır.⁴¹⁴ Büyük olasılıkla bu kule şehrin surlarının bir parçası olarak işlev görülmekte ve aynı zamanda dini ritüeller açısından tapanların hayatlarında da bir rol oynamıştır. (Şekil 83)

Kutsal alanda ziyafet salonu olarak adlandırılan⁴¹⁵ bu odada bulunan Aflad'ın kültüne ait bir rölyef bulunmaktadır. Bu rölyefte önden tanrı arkasında ayakta duran askeri giyimleriyle iki *grifon* ve tanrının yanında, bir sunağın ve önünde durmakta olan bir rahibi

---

⁴⁰⁸ Downey, 1976: 24.

⁴⁰⁹ Edwell, 2008: 242.

⁴¹⁰ İbid, 27.

⁴¹¹ Kadous, 2000: 68; Downey, 1976: 24.

⁴¹² Anatha: Antik yazıtlarda Anah veya Ana ve Yunanca'da Anathō (Ἀναθή) ismiyle olarak bilinen Fırat Nehri'nin kıyısında yer alan Anbar ilinde bir Irak şehridir. Bkz. Edwell, 2008: 283-288; Kennedy, 1986: 103-104.

⁴¹³ Downey, 1988: 110; Edwell, 2008: 72.

⁴¹⁴ Downey, 1976: 24.

⁴¹⁵ Perkins, 1973: 77-79.

tasvir etmektedir. Rölyefin üzerinde Yunanca bir yazıt ⁴¹⁶ Zabdibol oğlu Hadad-Yabus tarafından adanan Aflad'a ithaf edilmiştir.⁴¹⁷ (Şekil 84)

2.2.8 Zeus Theos Kutsal Alanı

Kentin güney-batı ucunda kutsal alan yer almaktadır. Kutsal alanın batı kısmı sur duvarları ile sınırlandırılmıştır.⁴¹⁸ Kutsal alan bir yazıtta göre M.S. 120/121 yıllarında bir grup bağışçı tarafından inşa edilmiş olup Zeus Theos'a⁴¹⁹ adanmıştır.⁴²⁰ Kutsal alanın *propylonu* ise aynı bağışçılar tarafından M.S. 114 yılında kutsal alana adanmıştır.

Kutsal alan geniş bir odadan oluşur, odanın sedirinde boyalı freskli duvar ortada ayakta duran tanrı askeri giysilerle, at arabasıyla ve onu yanında kâhinlerle betimlenmiştir. (Şekil 85) Freskin kenarlarında ise kurban sahneleri tasvir edilmiş olup freskin önünde bir sunak bulunmaktadır. (Şekil 86)

2.2.9 Gadde Kutsal Alanı

Kutsal alan kent merkezinde yer alan Palmyra'nın tanrıları Gadde ve Malakbel'e adanmış bir yapıdır.⁴²¹ Kutsal alanda bulunan yazıtlar ve rölyefler göz önüne alındığında, tapınağın Palmyralı halkı tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır.⁴²²

⁴¹⁶ Teixidor, 1979, inscription no. 416, lev. XXXIII: 136-137.

⁴¹⁷ Rölyefin 51 × 31 cm. boyutlarda olup M.S. 1. yy. 'a tarihlenir. Şam Müzesinde sergilenmektedir. Klinge, 1998: 176.

⁴¹⁸ Abdülkerim, 2010: 63.

⁴¹⁹ Theos (Savaş tanrısı) = Zeus, Parth kökenli bir tanrı adı olmalıdır. Edwell, 2008: 104.

⁴²⁰ Rostovtzeff ve diğ., 1936, inscription no. 888: 214.

⁴²¹ Rostovtzeff ve diğ., 1936: 257.

⁴²² Dirven, 1999, PAT. 1110,1111 ve 1112: 223-226.

Kutsal alana fresklerle kaplı bir girişten çıkılmaktadır. Yapının 42 x 22 m. boyutlarında olup iki bölümden oluşur ve her bölümünde ayrı bir avlu ve *cella* içeriyordu, (Şekil 87) bölümlerden biri diğerinden daha eski bir döneme ait M.S. 2.yy.'ın ortalarına tarihlenir.⁴²³

Gadde kutsal alanında bulunan kireçtaşından yapılmış yazıtlı bir kabartma M.S. 108 yılına tarihlenir. Kabartmanın sol tarafı, Palmyralı şapka giyen bir ve elinde Palmiye dalı tutan rahip ve Gadde tanrı ortada oturma pozisyonu ve onun yanında iki kartal ve önündeki bir sunak üzere bir rahip tarafından bir teklifte bulunuyor.⁴²⁴ (Şekil 88) Bu kabartmadan, tanrı Gadde'nin, elinde bir kral asası, bir demet buğday taşıdığı ve iki kartal arasında oturduğu tasviriyle Zeus'a benzemesi dikkat çekicidir.

2.2.10 Mithraeum Kutsal Alanı

Kentin kuzeybatı ucunda yer alan kutsal alan, batı kısım sur duvarlarıyla sınırlandırılmıştır. (Şekil 68) Yapının inşa tarihi ilgili olarak yapılan kutsal alanda kazı çalışmalarına göre M.S. 2.yy.'ın 2'nci yarısına tarihlenir ve M.S. 240 yılında yeniden inşa edilmiştir.⁴²⁵

Yapı dikdörtgen planlı 15 x 5,6 m. boyutlarında olup bir ana salondan oluşuyor ve ana salonda ibadet edenlerin ayinlerde oturduğu iki uzun kenarda geniş taş oturma yerleri bulunmaktadır. (Şekil 89) Dahası arka duvarın orta kısmında tonozlu ve renkli bir kubbe bulunup çeşitli süslemelerle dekore edilmiş ve orta kısmı ise renkli bir sıva ile örtülmüş ve taş yazıtlarla süslenmiştir. Bu yapının Doğu'daki kazılan ilk bölümü

⁴²³ Edwell, 2008: 103; Rostovtzeff ve diğ, 1936: 256; Rostovtzeff, 1938: 72.

⁴²⁴ Butcher, 2003: 238; Saqr, 2009, PAT. 1094: 221

⁴²⁵ Abdülkerim, 2010: 65.

"*Mithraeum*"'dur ve Mithra'nın ibadet edenlerinin hayatının canlı bir resmini sunan güzelce korunmuş freskleri ve metinleri hâlâ korunmaktadır.⁴²⁶ (Şekil 90)

2.3 Süleyman Kalesi (Husn-Süleyman)

Tartus İli'nin 56 km. doğusunda yer alan Husn Süleyman (Harita. 4) deniz yüzeyinden 790 m. yüksekte ve etrafı dağ tepeleriyle çevrili alçak bir arazi üzerinde yer almaktadır.⁴²⁷ Bu alan Baal ve Aştart tapınağı olarak biliniyordu ve böyle bir ibadeti Fenike kıyı bölgelerinde çok yaygındı. Bu siteye ek olarak, kıyı şehirleri ve doğu dağ köyleri arasındaki dini bir hac merkezi ve ticari alışveriş bir merkezidir.

Kutsal alanı, Seleukoslar egemenliğinden önce "*Bathiossi*" olarak adlandırılıyordu ardından Seleukos Krallığı döneminde "*Ahikhi Zeus Evi*" olarak Roma Dönemi'nde ise "*Sisi Zeus Evi*" olarak biliniyordu. Bugün, Arap tarihçileri "*Husn Süleyman*" olarak adlandırmaktadır.⁴²⁸

2.3.1 Baal - Zeus Kutsal Alanı

Kutsal alanda yapılan kazı çalışmalarına göre arka duvarlarında gösterildiği gibi eski bir kutsal alanın üstüne inşa edilmiş gibi görünüyor bölgenin Seleukosların egemenliğine girmesiyle birlikte bu kutsal alanı Baal'a adanmış Yunanlarda ise Zeus'a karşılık gelir.⁴²⁹ Kutsal alan Roma Dönemi'nde M.S. 1.yy.'da yenilenmiş bir süre sonra Severuslar döneminde tekrar bir değişiklik olmuştur. Kutsal alanda kült M.S. 3.yy.'ın

---

⁴²⁶ Orlandos, 1935: 4-5.

⁴²⁷ Judaallah, 1999: 315.

⁴²⁸ Yunus, 2012: 83.

⁴²⁹ Abdulkerim, 2010: 80.

sonuna kadar orada kalmıştır.⁴³⁰ Dahası M.Ö. 2.yy.'a ait olan bu kutsal alanın sahip olduğu özellikler göz önüne alındığında orta Suriye'deki en önemli tapınaklardan biridir.

Kutsal alan, *İon* düzeninde dikdörtgen planlı 88×137 m. boyutlarda,⁴³¹ 10 m. uzunluğunda ve 2,5 m. genişliğinde büyük bir surla çevrilmiş ve dört kapılıdır.⁴³² Yapının kuzey tarafındaki *propylon* ana giriş ve diğer girişleri yer alıyor ve her kapının girişinde kartallarla süslenmiş bir *arşitrav* bulunmaktadır.⁴³³

Propylon iki bölüme ayrılmış ön ve arka tarafta bulunan küçük avludur. Her bir kısmı sekiz adet sütun ile destekleniyor. Ana girişin ortasında ana kapı ve iki yan kapı vardır buna ek olarak kapıda bir niş ve bir kemer bulunmaktadır. (Şekil 91) Doğu ve batı girişlerinde iki süslü nişe sahip olup⁴³⁴ her kapı 5 m. yüksekliğinde, 3 m. genişliğinde ve 2 m. kalınlığındadır. Ayrıca doğu girişinde bir süslü yazıt yerel halk tarafından kutsal alana ithaf edilmiş, yazıt M.S. 170/1 yılına tarihlenir. Buna ek olarak kuzey duvarındaki bir yazıtta göre M.S. 255/56 yılına tarihlenen iki aslan kabartması bulunmuştur.⁴³⁵ Yapı, M.S. 3. yy.'da inşa edilen *temenos* duvarı ile çevrilmiş olup⁴³⁶ masif kireçtaşından inşa edilmiştir.

Kutsal alan, yüksek bir podyum üzerinde masif kireçtaşından inşa edilmiştir. Avlusunun ortasında bir *cella* yer alır ve *cella*'nın dikdörtgen planlı 50×14 m. boyutlarda kuzey-güney doğrultusunda yönlendirilmiş olup üç ana bölümden oluşur, bir giriş salonu, ibadet salonu ve arka merdiven, ön kısmı altı sütun ve arka kısmında dört sütun bulunmaktadır.⁴³⁷ *Cella*'ya 25 m. uzunluğunda 39 derece eğimle konuşlandırılmış iki

⁴³⁰ Judaallah, 1999: 315-18.

⁴³¹ Segal, 2013: 78; Yunus, 2012: 84.

⁴³² Yunus, 2012: 84-85

⁴³³ Judaallah, 1999: 316.

⁴³⁴ Yunus, 2012: 85.

⁴³⁵ Judaallah, 1999: 316-317.

⁴³⁶ Abdulkerim, 2010: 80.

⁴³⁷ Yunus, 2012: 85.

bölüme bölünmüş büyük bir merdivenden çıkılmaktadır.⁴³⁸ *Cella*'nın önünde iki sunak bir diğerrinin üzerine inşa edilmiştir, alt sunak üst sunaktan daha eskidir ve eski sunak yeni sunağın temeli gibi görünmektedir, avlunun yapı zemini ile aynı seviyede inşa edilmiştir. Eski sunak M.Ö. 1.yy.'na tarihlenmesine rağmen diğerr sunağı M.S. 2.yy.'a tarihlenir. *Cella*'nın içinde doğu arka duvarında, Suriye'deki Sami tapınakların bazılarında olduğu gibi üst çatısına ulaşan bir merdiven vardır.⁴³⁹ (Şekil 92) Öte yandan tapınağın cephesi üçgen şekilli Hellenistik modele göre oluşturulmuştur.⁴⁴⁰

---

⁴³⁸ Hamoud, 2014: 233-234; Yunus, 2012: 85.

⁴³⁹ Judaallah, 1999: 316.

⁴⁴⁰ Yunus, 2012: 85.

V: DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1. Kutsal Alanların Kuzey ve Orta Suriye'deki Analizi ve Farklılıkları

Tez konusu kapsamında Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgelerindeki Hellenistik ve Roma Dönemlerine tarihlendirilmiş altı kentte bulunan on sekiz kutsal alan bu çalışmada ele alınarak incelenmiştir.

Suriye'nin kuzeyinden başlayarak üç önemli kentin dahil olduğu bölgede, seçilen kentlerin ilki, Yunanlar gelmeden önce en önemli kutsal alana sahip olan Menbij-Hierapolis kentidir. Lukianos'un Atargatis tapınağının bazı mimari unsurlarını tanımlamasının ışığında, yapının hem Doğu hem de Yunan mimari unsurlarının özelliklerini içerdiğini öğrenebiliyoruz. Ayrıca Yunanların kente gelmeden önce alanda daha önceden eski bir tapınak olduğu için, tüm klasik mimari unsurları ya da kültüsel öğelerinin söz konusu kutsal alana dikte edilmesi zor olmuştur. Bu nedenle, yerel halkın inanç veya ritüellerine aykırı olan herhangi bir şeyi dikte etmek yerine, tapınağın yapısında zaman geçtikçe artan, Yunan tarzı mimari eklemeleri görmek mümkündür. Yunanların kente gelmesiyle birlikte, yerel halk ve Yunanlar arasında dini inanca bir tür entegrasyon olduğu açıkça söylenebilir. Genelde bu bölgeyi yöneten Seleukos krallarının politikası entegrasyon içerirken, kendi kentlerinde inşa ettikleri tapınaklar, Jebel Khalid ve Seleukeia Pieria'daki gibi tamamen Yunan tarzına sahiptir.

Seçilen ikinci kent, yapılan arkeolojik kazılara göre, Seleukos hanedanlığının kolonisi olan Jebel Khalid'dir. Bu kent ilk etapta bir Yunan kolonisi olmasına rağmen, eldeki arkeolojik veriler üzerinden yapılan değerlendirmelere göre bazı doğu dini inançlarının yanı sıra doğu mimari özelliklerini de barındırmaktadır. Günümüze kadar kentin eski

adıyla ilgili antik kaynaklarda hiçbir kanıt bulunamamıştır. Aynı zamanda Hellenistik Dönem öncesi kutsal alanla ilgili herhangi bir kanıt da bulunmamaktadır.

Bununla birlikte tapınağın bir diğer özelliği, kuzey, batı ve güney yönlerinde ele geçen düzenli ve aralıklı yivli sütunlar olarak ortaya çıkarılan yaklaşık 23 sunaktır. Kutsal alanından yaklaşık 2,8 m. uzaklıkta düzenli bir kaldırım blok hattı döşenmiştir. Bu dikey sunaklar 20 cm. çapında ve 98 cm. yüksekliğindeki kireçtaşından yapılmıştır. Ele geçen sunaklar büyük olasılıkla yemekler, çiçekler, hububat ve tütsü yakmak vb. gibi küçük hediyeler için kullanılırdı ama hayvan kurbanı gibi büyük hediyeler için pek kullanışlı değildir. Bunun gibi bazı ritüeller aynı zamanda Arkaik Dönemde Kuzey Suriye’de yer alan Emar/Tell Meskene kenti Baal-Aştar tapınağında da görülmüştür. Dahası tapınak sunağının, su drenajına yakın yerde bulunması ve onun üzerinde herhangi bir kül ya da kemik izleri bulunmaması sunak hediyelerin sulu bir şekilde sunulduğuna işaret edebilir. Söz konusu bu ayinler Lucianus'un bize aktardığı gibi, Hierapolis'in sunak yerini ve ritüelini hatırlatıyor, suyun kutsallığını ve sel hikâyesini bize çağrıştırıyordu. Tapınağın genel oranları mimari açısından tamamen Yunan mimari geleneklerine uymuyor, çünkü aynı tapınakta birden fazla *adytona* sahip olunması kutsal alandaki bir fazla tanrıya tapınmayı işaret eder.

Seçilen üçüncü kent, mimari özellikleri bakımından tamamıyla Yunan tarzı bir kent olan Seleukeia Pieria'dır. Ayrıca tapınağın genel oranları mimari açısından Yunan mimari geleneğine tam olarak uymaktadır. Çünkü yapının daha önce yapılmış olan herhangi bir evresi ve uygulanan herhangi bir dini ritüelinin bulunmaması nedeniyle, tamamen klasik olarak değerlendirilmektedir. Aynı özellik Jebel Khalid tapınağı için geçerlidir. Öte yandan Kuzey Suriye’de bahsedilen son iki kentin arkeolojik verilerine sahipken, bahsedilen ilk kentin arkeolojik verileri çok sınırlıdır.

Orta Suriye'ye baktığımızda üç önemli kent gözümüze çarpmaktadır ve bu kentlerin kutsal alanları iyi muhafaza edilmiş ve bu kentlerde önemli kazılar yapılmıştır. Bunlardan ilki, Suriye'de çölün ortasında yer alan en önemli dini ve ticari kentlerden biri olan Palmyra -Tadmür kenttir. Bu kenti diğerlerinden ayıran özellik, mimari unsurlarının çoğunlukla Roma Dönemine ait olmasıdır. Doğu tarzı ile büyük ölçüde karakterize edilmiş olmasına rağmen, klasik mimari etkileri biraz sınırlıdır. Çünkü Palmyra kentinde, bölgedeki diğer kentlere ve kutsal alanlara göre kendine has bir özelliğine sahiptir. Hem mimari unsurlar hem de dini ritüeller üzerindeki klasik etkiler sınırlı kalırken, yerel nüfuz büyük oranda egemen olmuştur. Dahası kendine özgü heykeltıraşlık ekolü oluşmuştur. Belki de sebebi, bu kentin Roma İmparatorları tarafından neredeyse tamamen bağımsız bir şekilde yerel halka verilmiş olmasıdır ve kentin zamanla mimari, dini ve ticari açıdan etkisinin artması ile birlikte Roma İmparatorluğu için bir tehdit haline gelmiştir. Başka bir deyişle, Palmyra kenti, Doğu Semitik kültürünü diğer kentlerden daha fazla korumaya çalışmıştı ve kendi kültürünü bölgedeki diğer kentlere yaymaya çalışıyordu ve sonunda bölgedeki Roma etkisine karşı tutumundan dolayı kentin yıkılmasına neden olmuştur.

Seçilen ikinci kent olan Dura Europos Fırat Nehri'nin kıyısında, I. Seleukos Nikator tarafından askeri bir yerleşim yeri olarak kurulmuştur. Bu kentle ilgili en dikkat çekici şey bugüne kadar yapılan kazılarda yaklaşık 14 kutsal alanın, ayrıca bir kilise ve bir de sinagogun ortaya çıkarılmasıdır. Kent aynı zamanda *synkretik* anlamda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Dura Europos kentini Palmyra kentinden ayıran şey olan, kuruluşundan bu yana bir Yunan kolonisi olduğu ve ayrıca bulunduğu dini yapıları ve gerçekleştirdiği dini ritüeller açısından bir çeşitlilik ifade etmektedir.

Bu alandaki seçilen son kent, Yunanların bölgeye gelmeden önce Baal ve Aştart'a ibadet için önemli bir dini merkez olan Süleyman Kalesi-Husn-Süleyman'dır. Ayrıca Romalıların bölgeye gelmesiyle de önemini artırmış ve aynı zamanda birkaç ortak dini

ve mimari unsurlara sahip olmuştur. Dahası M.Ö. 2.yy.'a ait olan bu kutsal alanın sahip olduğu özellikler göz önüne alındığında orta Suriye'deki en önemli tapınaklardan biridir.

Buna göre, yukarıda seçilen kentlere egemen olan kültürlerin bir tablosunu oluşturduk. (Tab. 1)

Tab. 1. Seçilen kentlerden elde edilen kültürlere göre etkiler

<i>Kent</i>	<i>Doğu-Semitik</i>	<i>Hellenistik</i>	<i>Roma</i>	<i>Pers</i>
<i>Menbij (Hierapolis)</i>	+ ?	+?	-	-
<i>Jebel Khalid (Halid Dağı)</i>	+	+	-	-
<i>Seleukeia Pieria</i>	-	+	-	-
<i>Palmyra (Tadmür)</i>	+	-	+	-
<i>Dura Europos</i>	+	+	+	+
<i>Süleyman Kalesi (Husn-Süleyman)</i>	+	+	+	-

Yukarıda belirtilen analize dayanılarak, araştırmanın başında karşılaştığımız bazı esas soruların cevabı ortaya koymuştur.

Menbij kenti kutsal alanından başlayarak, kutsal alan neden tamamen bir Yunan tarzına ve klasik dini törenlerine sahip değildi?

Çünkü Yunanlar kente gelmeden önce, eski bir tapınak ve yerel halkın varlığı nedeniyle, tapınağı tamamen Yunan tarzı bir yapıya dönüştürmek ve yerel halk tarafından uygulanan tüm dini törenleri kaldırmak zordu.

Jebel Khalid şehrinin tapınağına baktığımızda, tapınak mimarisi neden Yunan tarzıydı? Ayrıca neden tapınakta bazı Yunan ve Doğu dinlerine ait ritüeller birlikte uygulanmıştır?

Kentin kuruluşundan bu yana, bir Seleukos hanedanlığı kolonisi olduğu düşünülürse bu kutsal alan, yerel halkın etkisi olmadan doğrudan Yunan mimarlar tarafından inşa

edilmiştir. Ancak tapınağın inşasının ardından, Klasik ritüellerle birlikte bazı Doğu dini ritüelleri de uygulanmıştır. Böylece hem Doğu hem de Yunan dini ritüelleri birbirleriyle uzlaştırılmıştır.

Fakat Seleukeia Pieria kentine gelince, neden Doğulu etkiyi göremiyoruz?

Belki de kentte yaşayanlar, esas olarak Yunanlar ve Romalıları ve bu nedenle bu kentte sadece Yunan ve Roma kültürüne ait kültürel öğeler bulunmaktadır.

Suriye'nin Orta bölgesine de bakarsak oradaki durum biraz farklıydı. Palmyra kentinden başlarsak, kentteki kutsal alanlar neden tamamen Yunan veya Roma tarzına ait değildi?

İlk olarak şunu söyleyebiliriz; bu şehir, özerkliği, yerel halkı ve kendine özgü ticari konumu bakımından diğer şehirler için özel öneme sahipti. Ayrıca şehrin mimari elemanlarının büyük bir kısmı Roma İmparatorluk tarihine kadar uzanmaktadır. Ancak bu kent tamamen Roma tarzı bir şehir değildi. Söz konusu bu şehir üzerinde, semitik dini inançların etkisi bu konuda büyük bir paya sahiptir ve günümüze kadar kentte Roma tanrılarında birine adanmış bir tapınak bulunamamıştır.

Bunun dışında Dura Europos'taki, dini ritüellerin ve inançların çeşitliliği ile birlikte keşfedilen birçok tapınak ve kutsal alanın bu kadar çok olmasının nedenini sorduğumuzda;

Dura Europos'un, coğrafi ve stratejik konumu diğer şehirler ile karşılaştırıldığında biraz farklıydı. Çünkü kent, kuruluşundan bu yana Seleukos hanedanlığının askeri bir kolonisi olması, kentin Semitik, Yunan ve Pers kökenli askerler ve farklı etnik gruplardan oluşması ve aynı zamanda Hellenistik ve Roma dönemi boyunca farklı imparatorluklar arasındaki bir sınır bölgesi olması, hem Semitik hem Klasik hem de Pers tanrılarında ait çok sayıda kutsal alan ve çeşitli dini ritüellere de yansımıştır.

2. Bölgesel ve Yerel Özellikler

Araştırma sırasında gözlemlenen bu kutsal alanların bazı mimari özelliklerine gelince, Suriye'deki tapınakların iç mimari elemanlarındaki klasik tarzdan ayrılışın daha belirgin olduğu görülmektedir. Ama dış mimari unsurları açısından Yunan mimari unsurlarına daha yakındır. Buna Süleyman Kalesinde Baal-Zeus tapınağı bir örnektir.

Yere mimari ve kültürel özellikleri de göz önüne alındığında, Suriye, Kuzey ve Orta bölgesinde tapınakların çoğunluğu *adyton* kült odasında birden fazla bir niş içermekteydi, bu kutsal alanlarda bir tanrıdan daha fazla tanrıya tapınmayı ifade etmektedir. Böyle bir ibadet hem Levant'ta hem Eski Doğu'da hem de Roma dönemi Kuzey ve Orta Suriye'de çok yaygındır. Uruk'ta Eanna-Aştar, Mari-Tell Al-Hariri'nde Dagon, Tell Açana Aştar, Palmyra'da Baal-Şamin, Dura Europos'ta Artemis ve Zeus Megistos-Baal Şamin ve Jebel Khalid Tapınaklarındaki birden fazla bir *adyton* kült odasına sahip bazı örnekleri görülmektedir. Ayrıca Bu tapınaklarda nişler içine tanrıların heykelleri yerleştirilmiştir. Dura Europos'ta Atargatis ve Palmyra'daki Bel tapınağına bir örnek gösterilebilir. Yunan ve Roma tapınaklarında ise bir kaide üzerine bir adet tanrı heykeli yerleştirilmiştir. Buna Assos Athena, Olimpos'ta Zeus ve Priene Demeter-Kore Tapınağı örnek olarak gösterilebilir. Dahası bazı tapınak sütunların üzerine öne belirgin bir konsol yerleştirilmiş ve yapıyı inşa edenler başlıcaları ve şehirdeki önemli kişilerin heykellerini bu konsolların üzerine yerleştirmişlerdir. Buna Dura Europos'ta Palmyra'nın Tanrıları-Bel ve Palmyra'da Bel ve Baal-Şamin tapınağı bir örnektir.

Öte yandan tapınakların inşaatına bakıldığında, kule şeklinde inşa edilen basamaklı girişler ve bazen kulelerin önüne dikilen direklerden başlayarak, daha sonra kademeli bir kaide üzerine inşa edilmiş olan *cella* yapısı, Mısır ve Mezopotamya tapınaklarının mimari

özelliklerindedir. Buna Eridu'da Enki ve Büyük Ur Ziggurat, Dura Europos'ta Zeus Megistos -Baal Şamin ve Palmyra'daki Bel tapınağı örnek olarak gösterilebilir. Hâlbuki Yunanlar ve Romalılar tapınaklarını kademeli olmayan bir podium üzerinde inşa etmişlerdir.

Yerel dini mimarinin bir özelliğı de, tapınakların bazı duvarlarının kült amaçlı olarak kullanılmasıydı, Dura Europos'ta Zeus Kryios, Aflad ve Azzanathkona tapınağına bir örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca bu kutsal alan S. Downey'e göre, kentin sur duvarlarında inşa edilen Palmyralı tüccarları ve gezginleri tarafından kullanılmak üzere ve ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanmış gibi görünüyor. Söz konusu bu kulelerin, Dura Europos'un dini mimarisinde önemine bir model olarak sunulmaktadır.

3. Düzenler ve Süslemeler

Suriye'deki kutsal alanlar, plan açısından iki temel tarzda sınıflandırılır. Bunlardan birinci tür düzensiz kutsal alanlardır. Bu tür kutsal alanlarda, tapınak yan yana rastgele bir plana göre inşa edilmiş olup birkaç odadan oluşmakta ve basit bir şekle sahiptir. Bu tapınaklardan bazıları planlı konut birimleri açısından birbirlerine oldukça çok benzerdir. Bu tapınakların bir diğere özelliğı de kent içinde önemli bir konumda inşa edilmemiş olabilmüş olmaları ve bazen kentteki konut yapılarının yanında bulunabilmeleridir. Bu tür kutsal alanların yaygın örnekleri Dura Europos'ta görülmektedir.⁴⁴¹ Dura Europos'ta bulunan tapınakları konut alanlarından ayıran özellikleri, kutsal alanların doğuya doğru yönlendirilmiş olup ana sunağın *cella*'nın önünde bulunmasıdır. Buna ek olarak

---

⁴⁴¹ Abdulkerim, 2010: 57.

tapınakların girişi, sunak ve *cella* ile aynı eksen üzerine yerleştirilmiştir. Ancak bu tapınak planı kesin bir geometrik yapıya ulaşamamıştır.⁴⁴²

İkinci tür ise düzenli kutsal alanlardır, bu tür kutsal alanlar, yüksek makamdaki kişiler tarafından yapımı yönlendirilmiş ve düzenli bir plana göre inşa edilenlerdir. Bu kutsal alan formu Suriye'de bulunan en yaygın formdur.⁴⁴³ Söz konusu kutsal alan formunda yaygın olarak bulunan yapılar; *cella*, sunak, *propylon* ve *temenos* duvarıdır. Bu tür kutsal alanlara örnek olarak Palmyra'daki, Bel, Baal Şamin, Nebo ve Allat, Süleyman Kalesi-Husn-Süleyman, Jebel Khalid ve Seleukeia Pieria'da Zeus-Baal kutsal alanları gösterilebilir.⁴⁴⁴

Kutsal alan düzenleriyle ilgili olarak hazırladığımız aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi bu bölgenin tapınaklarında *İon*, *Dor* ve *Korinth* olmak üzere üç ayrı düzen kullanılmıştır.

(Tab. 2)

Tab. 2. Kuzey ve Orta Suriye Hellenistik ve Roma Dönem kutsal alanlardaki kutsal alanların özellikleri

<i>Mevki</i>	<i>Tarihleme</i>		<i>Tapınak</i>		<i>Boyutlar</i>		<i>Sütun Sayısı</i>
	<i>İnşa edilen</i>	<i>Kullanılmış</i>	<i>Düzeni</i>	<i>Plan</i>	<i>Tapına k</i>	<i>Temenos</i>	
<i>Kutsal Alan</i>							
<i>Menbij (Hierapolis)</i>							
Atargatis ve Hadad	M.Ö. 2. yy. ?	M.S. 2.yy. ?	<i>Ionia ?</i>	-	-	-	6x12?
<i>Jebel Khalid (Halid Dağı)</i>							
Jebel Khalid	M.Ö. 3. yy.	M.S. 1. yy.	<i>Dor</i>	Düzenli- <i>amphiprostylos</i>	17 x 13 m.	11 x13 m.	11x13
<i>Seleukeia Pieria</i>							
Zeus-Baal	M.Ö. 3. yy. ?	-	<i>Dor</i>	Düzenli- <i>peripteros</i>	36.9 x 18.6 m.	-	6x12
<i>Palmyra (Tadmür)</i>							
Bel	M.Ö. 44	M.S. 273	<i>Korinth</i>	Düzenli	205 x 210 m.	54,6x29,52 m.	6x12
Baal Şamin	M.S. 23	M.S. 2. yy.	<i>Korinth</i>	Düzenli	15,5 x 9 m.	-	2x2
Nebo	M.S. 1. yy.'ın ikinci yarısı	M.S. 273	<i>Korinth</i>	Düzenli	44 x 60 x 78 x 85 m.	20,6x9,15 m.	6x10

⁴⁴² İbid, 57-58; Zihdi, 1972: 38-40.

⁴⁴³ Abdulkerim, 2010: 58.

⁴⁴⁴ Zihdi, 1972: 39.

Allat	M.Ö. 1 . yy.'in sonu	M.S. 4. yy.'in sonu	<i>Korinth- Dor</i>	Düzenli	46 x 29 m.	9,2x18,2 m.	6x4
Dura Europos							
Artemis	M.Ö. 3. yy.'in başları	M.S. 2. yy.'in ortaları	-	Düzenli	20 x 15 m.	-	-
Atargatis	M.S. 30/31	M.S. 1. yy.'in sonu	-	Düzensiz	35 x 32,5 m.	-	-
Zeus Kryios- Baal Şamin	M.S. 28-31	M.S. 2. yy.	-	Düzensiz	28,5 x 12 m.	-	-
Zeus Megistos- Baal Şamin	M.Ö. 2. yy.'in ilk çeyreği	M.S. 2. yy.	<i>Dor</i>	1'inci evresi Düzenli- 2'inci evresi Düzensiz	24,65 x 22,90 m.	-	-
Palmyra'nı n Tanrıları- Bel	M.Ö. 32/33	M.S. 2. yy.'in üçüncü çeyreği	-	Düzensiz	46 x 26 m.	-	-
Azzanathk ona	M.S. 12/13	M.S. yy.'in ortası	-	Düzensiz	35 x 30 m.	-	-
Aflad	M.S. 54/55	M.S. 2. yy.	-	Düzensiz	-	-	-
Zeus Theos	M.S. 120/121	M.S. 2 yy.	-	Düzensiz	40 x 35 m.	-	-
Gadde	M.S. 50- 150	M.S. 2. yy.'in ortası	-	Düzensiz	42 x 22 m.	-	-
Mithraeum	M.S. 2. yy.	M.S. 2. yy.'in yarısı	-	Düzensiz	15 x 5,6 m.	-	-
Süleyman Kalesi (Husn-Süleyman)							
Baal - Zeus	M.Ö. 2. yy.	M.S. 2. yy.	<i>İon</i>	Düzenli	137 x 88 m.	50x14 m.	8x4

Suriye'de Hellenistik Dönemden beri ortaya çıkan kutsal alanlar büyük ölçüde klasik mimari etkilerini yerel özelliklere taşımışlardır ancak bu kutsal alanlar Roma Döneminde daha yaygın hale gelmişlerdir.⁴⁴⁵ Dolayısıyla tarihsel süreç ve teknik etkiler bakımından iki tür kutsal alan ayırt edilebilir. İlk kutsal alan türü, Hellenistik etkileri taşıyan tür olarak ve M.Ö. III ve I yüzyılları arasında tarihlenebilir ve aynı zamanda bu tapınakların süslemeleri ikinci tür tapınaktaki kadar zengin değildir. Buna Jebel Khalid (Halid Dağı) ve Süleyman Kalesi (Husn-Süleyman) tapınağı bir örnek olarak gösterilebilir. İkinci tür ise M.S. I ve II yüzyıllara tarihlenen ve zengin dekoratif unsurlar içeren ve çeşitli etkilere sahiptir.⁴⁴⁶ Buna Palmyra ve Dura Europos kutsal alanları bir örnek olarak gösterilebilir.

⁴⁴⁵ Abdulkerim, 2010: 55.

⁴⁴⁶ Zihdi, 1972: 39-40.

Bazı dekoratif öğeler göz önüne alındığında, Palmyra'daki Bel ve Baal Şamin tapınaklarının dekorasyonları bazı Doğulu dekoratif unsurları da içermektedir. Örneğin Bel tapınağında, balkonları tırtıklı bir şekle sahipti yani sütun başlıklarında arşitrav üzerinde bir pürüzlü üçgen şekli alıyordu. Bunları Doğulu bir dekorasyon söylenebilir çünkü Yunanlı ve Romalı tapınaklarındaki böylesine bir dekorasyonu görülmemiştir. (Şekil 28)

Buna ek olarak hem Palmyra'da hem de Dura Europos'taki keşfedilen bazı kabartma ve rölyefler Doğu ve Klasik sanat arasındaki bir karışımı temsil etmektedir. Dahası kutsal alanlarda bulunan yazıtlara göre, aynı ibadet yerinde Yunan ve Doğu halklarının ve ibadet mekanlarını yaptıran kişilerin isimleri birlikte bulunmaktadır.

4. Kronolojik Gelişim ve Etki Faktörleri

Yukarıdaki tapınakların özellikleri tablosu (Tab. 2) göz önüne alındığında, *Dor* ve *İon* tarzı ve düzenli tapınakların tasarımlarının çoğunun Hellenistik Dönem'den Roma Erken İmparatorluk Dönemi'ne kadar olduğu belirtilebilir. Menbij (Hierapolis) Atargatis ve Hadad, Jebel Khalid (Halid Dağı), Seleukeia Pieria Zeus-Baal, Dura Europos Artemis, Palmyra (tapınakların düzeni hariç), Süleyman Kalesi Baal-Zeus tapınakları *Dor* ve *İon* düzene sahip düzenli plan örnekleri oluşturmaktadır.

Bölge'deki Roma gelişimiyle birlikte ise kutsal alanın tasarımlarında daha özgürleşmeye, *Korinth* tarzına ve tapınakların tasarımları düzensizleşmeye yönelmiştir. Dura Europos Atargatis, Zeus Kryios- Baal Şamin, Zeus Megistos-Baal Şamin, Palmyra'nın Tanrıları-Bel, Azzanathkona, Aflad, Zeus Theos, Gadde, Mithraeum kutsal alanları ve Palmyra (tapınakların planı hariç) Bel, Baal Şamin, Nebo ve Allat kutsal alanlarına bir örnek gösterilebilir. Dahası bu aşamada, kule sistemi bir kült amaç

düşünülerek, tapınakların yapımında ortaya çıkmasıyla birlikte Dura Europos'un bazı kutsal alanlarından tekil bir örnek oluşturmaktadır.

Buna ek olarak Suriye'nin Kuzey ve Orta Bölgeleri arasında, büyük ölçüde dini yerlerin mimari bakış açısıyla ve dini ritüeller ve kutsal alanların isimleri açısından bariz bir fark olmadığı da belirtilmiştir. Bunun dışında tabloda gösterilen tapınakların boyutları (Tab. 2) göz önüne alındığında, hem kentler arasında yer alan kutsal alanların boyutlarının hem de kentlerdeki kutsal alanların birbiriyle de uyumsuzluk olduğu göstermektedir.

Öte yandan yukarıdaki tabloda (Tab. 2) gösterilen tapınakların boyutları ile, aşağıdaki tabloda (Tab. 3) Kuzey ve Orta Suriye Bölgelerinde ve Kuzey Mezopotamya'daki bulunan Eski Doğu Dönemine ait tapınakların boyutları ile karşılaştırıldığında, her iki tabloda da görüldüğü gibi, boyutlar da birbirleriyle uyumlu olmadığını göstermektedir.

Tab. 3. Kuzey ve Orta Suriye Bölgelerinde ve Kuzey Mezopotamya'daki bulunan Eski Doğu Dönemine ait tapınakların boyutları

<i>Mevki</i>	<i>Boyutlar</i>		<i>Yerleşim Türü</i>
<i>Tapınak</i>	<i>Ana Yapı</i>	<i>Kutsal alan</i>	
Uruk			
Eanna-Aştar	76 x 30 m.	62 x 11,5 m.	bir podyum
Eridu			
Enki	41 x 23 m.	-	bir podyum
Hafajah			
Oval tapınağı	56 x 38 m.	30 x 25 m.	bir kaide
Büyük Ur Zigguratı			
Nanna	64 x 45 x 30 m.	-	Ziggurat sistemi
Ebla/ Tell Mardikh			
Aştar	12,4 x 7,20 m.	-	Akropolis
Mari/Tell el-Hariri			
Dagon	40 x 20 m.	-	Akropolis
Alalakh/ Tell Açana			
Aştar	15 x 15 m.	-	Akropolis
Tell Brak/Antik Nagar			
Göz	30 x 25 m.	-	Akropolis
Emar/Tell Meskene			
Baal ve Aştar	20 x 10 m.	-	Akropolis
Ain Dara			
Hadad ve Aştar	38 x 32 m.	16,17 x 16,8 m.	Tepe
Tell Halaf/ Guzana			
Hadad	53 x 28 m.	-	Akropolis

5. Tapınım Gören Tanrı ve Tanrıçalar

Suriye'yi yöneten hem Hellenistik Dönem hem de Roma Dönemi yöneticiler dini hoşgörüyü önem vererek, yerel halka özgürce ibadet etme hakkı tanımışlardır. Başka bir deyişle, Seleukos kralları ve Roma imparatorları, yönetimleri altındaki Levant tanrılarına saygılarını göstermiş ve onlara resmi bir din dikte etmemişlerdir. Ayrıca bazı Doğulu tanrıları benimsemişlerdir, örneğin Yunan tanrısı Zeus ile Suriye tanrısı Baal eşanlamlı kullanılmıştır.⁴⁴⁷

Bu nedenle Yunan ve Doğulu kültürler arasında hem tapınak mimari formlarında hem de tanrı isimlerinde ortak unsurlar görülmektedir. Ayrıca, Yunanlar bölgede yaşayan yerel halklardan etkilenmişlerdir. *Dea Suriye* olarak bilinen Suriye Bereket tanrıçası Atargatis'in kültü, Levant'ın tüm bölgelerine ve hatta İtalya'daki bazı Yunan kolonilerine kadar yayılmıştır.⁴⁴⁸

Roma Döneminde de bazı dini etki örnekleri de görülmüştür. Roma imparatorları Suriye'deki Homsî'nin Güneş tanrısı ibadetini Roma'ya kadar getirmişlerdir. Bu tanrı, yuvarlak bir kaide üzerine yerleştirilmiş konik ve süslü bir kutsal taşla temsil edilmiştir. Dahası bu tanrıya özgü dini törenleri düzenlenmiş ve bu kutsal taşı korumak için kendisine Homs şehrinde büyük bir tapınak inşa edilmiştir.⁴⁴⁹

Ayrıca Doğu tanrılarının bazı özellikleri ile Yunan ve Roma tanrılarının özellikleri birbirine benzemektedir. Fakat tam olarak tanrıların özellikleri birbirleriyle özdeş değildir. Ancak bunlar benzer niteliklerdir. Buna bir örnek Palmyra'daki tanrıça Allat'ın niteliklerinin Yunan tanrıçası Athena ile tüm nitelikleriyle eşdeğer olduğu düşünülemez

⁴⁴⁷ Hamoud, 2012: 43-44-46; Hetti, 1982: 278-279.

⁴⁴⁸ Pollitt, 2005: 8; Kadous, 2000: 109; Lightfoot, 2003: 28-31.

⁴⁴⁹ Bkz. Herodian, Book. V; Chapter. 5.

ancak Allat'ın kentin koruyucusu ve barışın sembolü ikonografileri birbirlerine benzemektedir.

Hem Hellenistik Dönem hem de Roma Döneminde bölgenin bazı dini uygulamalarına ilaveler yapıp bazı düzenlemelerle yeni dini ritüeller uygulanmıştır. Buna ek olarak Suriye'de bulunan çoğu yazıtın ve kabartmanın üzerine iki dil, yani Yunanca ve Aramice metinler kazınmıştır.⁴⁵⁰ Bunların hepsi, bir kültür alışverişi olduğu anlamına gelen, hem Doğu hem de Yunan inançlarının arasında eşsiz bir karışımını ortaya koymaktadır.⁴⁵¹

Öte yandan Pers kültürüyle Yunan ve Roma kültürlerinin Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgelerine olan etkisi karşılaştırıldığında, Pers kültürünün önemli bir etki bırakmadığı görülür.

Diğer taraftan Suriye Roma Erken İmparatorluk Dönemi'nde imparatora ibadet etmek için kutsal alanlar görmemiş olsak da Küçük Asya'daki diğer bölgelerde olduğu gibi ancak bunun daha sonra aşamalı olarak Roma İmparatorluk Evlatlık Döneminden başlayarak bu tür bir ibadetin yanı sıra yerel kültürün yolu açılmıştır.⁴⁵²

---

⁴⁵⁰ Hetti, 1982: 281; Millar, 1987: 132.

⁴⁵¹ Akla – Hashemi, 2001: 289; Kadous, 2000: 3.

⁴⁵² Price, 2004: 32.

6. Sonsöz

Yunanlar ve Romalılar bölgeye gelmeden önce var olan eski kültürler nedeniyle, Yunan ve Roma kültürü kendilerini Antik Doğu şehirlerine ve kültürlerine tam olarak dikte edemediler. Çünkü bölge halklarına yeni bir kültür dikte etmek zordu, ancak öte yandan dini inançlar açısından, Yunan ve Doğu kültürleri arasında tapınak mimarisi veya yeniden yapılandırılan kutsal alanlar açısından ortak bir kültür oluşmuştur.

Son olarak toparlarsak; Bölge Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi'nde, var olan yerel kültürel öğeler ve yeni kültürel öğelerin etkileşimine sahne olmuştur. Bu etkileşim özellikle kendisini kültürel alanın yanısıra, kutsal alan mimarisi, yontma sanatı ve dini uygulamalarda da göstermektedir.

Bu çalışmanın kapsamını, amacını ve sürecini bir adım daha ileri bir noktaya götürecek olan, daha detaylı bir çalışma neticesinde, kültü belirlenemeyen kutsal alanların, yeni kazılarla elde edilecek veriler ışığında da incelenmesi sonucunda bu kutsal alanlardaki kültürel uygulamalar daha net belirlenebilecek ve Yunan-Doğu kültürleri etkileşimi ilişkisi kapsamında daha sağlıklı veriler elde edilebilecektir.

KAYNAKÇA

- **Antik Kaynakları**
- Appian, *Bellum Civile*, Trans. White, H. (1913, reprinted 1964), vol. III, LCL, Heinemann, London.
- Diodorus, *The Library of History of Diodorus of Sicily*, with an English Translation by Charles L. Sherman, Vol. VII, Books XV. 20- XVI.65, Harvard University Press, London, (1948).
- Herodian, *History of the Empire*, Books. V-VIII, Translated by C. R. Whittaker, Harvard University Press, (1989).
- Homer, *The First Six Books of Homer's Iliad*, with English notes, critical and explanatory, a metrical index and Homeric glossary by Charles Anthon, Harper & Brothers Publishers, New York, (1851).
- Juvenal, *The Satires of Juvenal, Persius, Sulpicia, and Lucilius*, Literally Translated into English Prose, with Notes, Chronological Tables, Arguments, & C., by Lewis Evans– William Gifford, Harper & Brothers Publishers, New York, (1881).
- Lucian's *De dea Syria*, English Translation by. Herbert A. Strong, M.A. LL.D. Edited by. E. Hayes & S. Nimis (2013), *Lucian's On the Syrian Goddess*, OUP, Oxford, (1913).
- Plutarch, *The Age of Alexander: Nine Greek Lives By Plutarch*, with an English Translation I. Scott-Kilvert, Penguin Books, Harmondsworth, (1973).
- Strabo, *The Geography of Strabo*, Books. 15-16, Translated by H.L. Jones, Harvard University Press, Cambridge, (1930).
- Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, with an English Translation, M.H. Morgan, Cambridge, Harvard University Press, Cambridge, (1914).

- **Modern Kaynakları:**

- Abboudie 1991 H. Abboudie, *Semitik medeniyetler sözlüğü*, 2 baskı, Lübnan, (1991). (*Magam el-Hadarat Al-Samiye*).
- Abdulkerim 2010 M. Abdulkerim, *Şam Bölgesi'ndeki Klasik Antik Eserler*, Şam Üniversitesi Yayınları, (2010). (*Essâr el-Ausur el-klasikiye fi Bilaad el-Şam*).
- Abu Abbas – Salhab 1997 Z. Abu Abbas – R. Salhab, *Klasik-Yunan Çağının Eserler*, Şam Üniversitesi Yayınları, (1997).
- Akkermans – Schwartz 2003 P. Akkermans – G. Schwartz, *The Archaeology of Syria*, From Complex Hunter, Cambridge, (2003).
- Akkurnaz 2007 S. Akkurnaz, *Anadolu'daki Dor Düzenli Tapınaklar*, Adnan Menderes Üniversitesi, S.B.E, Aydın 2001. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Akla – Hashemi 2001 T. Hashemi – H. Akla, *Mezopotamya ve Suriye Fıratlarının tarihi ve uygarlığı*, Şam, (2001). (*Tarih va Hadarit Bilad el-Rafideen va el-Jazera el-Suriye*).
- Akrep 2013 M. Y. Akrep, "Emar şehrinin tarihi kaynakları hakkında bir değerlendirme", Gümüşhane Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, (2013), say. 8, ss. 129-136.
- Al Tounsi 2013 O. M. Tounsi, "Les bâtiments allongés à antes en Syrie aux âges du Bronze récent et du Fer: réflexions et hypothèses", *Syria Archéologie*, art et histoire, (2013), say. 90, ss. 353-376.

- Alabed 1993 M.R. Alabed, *Suriye'nin Seleukoslar Döneminde, Büyük İskender'den Pompeius'a M.Ö. 333-64*, Şam, (1993). (*Suriye khelal Ahed Al-Solokein, Mn İskender hatta Pompeius*).
- Alabed 2001 M.R. Alabed, *Klasik Eserler*, 1.baskı, Şam Üniversitesi, (2001). (*el-Usur Al-klasikiye*).
- Alasad – Dahman 1963 K. Alasad – R. Dahman, " Palmyra'da Baal-Şamin Tapınağı kutsal alanının restorasyonu", *SAY*. (1963), say. 19, ss. 103-117. (*Tarmeim Meherab el-Haram fi-Mabed Baalshamin fi Tadmur*).
- Alasad 2012 K. Alasad, " Tadmür'ün tarihin sayfaları ", *MBD-S*. (2012) say. 15-16, ss. 75-88. (*Safahat mn Tarik Tadmur*).
- Al-kateb 2010 S.A. Alkateb, *Atlas Antik Tarihi*, Arap Doğu yayınevi, Halep, (2010). (*Atlas el-Tarik el-Kadiem*).
- Al-Makdesi –Yadawi 2000 M. Al-Makdesi – M. Yadawi, "Kutna Al-Meşrefh Sitesi Milli arama çalışmaları- Altıncı sezonu, Ön rapor" , Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Şam, (2000). (*Taqrere Aualei An el-Müsim 6 li-Ameliyat el-Tenqeb el-Watani fi-Müka el-Müşrife*).
- Alparslan 2009 M. Alparslan, *Hititoloji'ye Giriş*, I. Basım, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, (2009).
- Alqeyim 1989 Ali. Alqeyim, *Ebla İmparatorluğu*, Alfabe Yayınevi, Şam (1989). (*Elimparatoryet Ebla*).

- Andrade 2013 N. J. Andrade, *Syrian Identity in the Greco-Roman world*, Cambridge, (2013).
- Artuç 2012 N. Artuç, Suriye, *Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, (2012).
- Asfour 1981 M.A. Asfour, Fenike şehirleri, Arap Rönesans yayınevi, Beyrut, (1981). (*el-Müdüin al-Feneqiye*).
- Ataç 2016 N. Ataç, *Samsatlı Lukianos Tanrıların Konuşmaları*, Everest yayınları, İstanbul, (2016).
- Bahnasi 1985 A. Bahnasi, Suriye'nin Eserleri, Tarihi, Arkeolojik ve Araştırma koleksiyonu, Viyana- Avusturya, (1985). (*el-Assar el-Suriye- Mejmuyet Abhaas Asariye tarihiyi*).
- Ball 2000 W. Ball, *Rome in the East, The transformation of an Empire*, London, (2000).
- Baqer 2012 T. Baqer, *Eski medeniyetlerin tarihine girişi*, II. baskı, Alwarrak yayınevi, Beyrut, (2012).
- Bellinger 1949 A. R. Bellinger, "The end of the Seleucids", *Transactions of the Connecticut Academy of arts and sciences*, Vol. 38, (1949), New Haven, Connecticut, ss.51-102.
- Bienkowski – Millar 2000 P. Bienkowski – A. Millar, *Dictionary of the Ancient Near East*, British Museum, London, (2000).
- Bin-Drzil 1964 A. Bin-Drzil, "Suriye'nin tanrılarında- fıkıhçı ve yazar Lucianus Samisati hakkında", *SAY*. (1964), say. 14, ss. 139-164. (*Fi Alliha Alsuriye- Nbze lfaqih wo Alkateb Lucianus Samisati*).

- Bin-Drzil 1965 A. Bin-Drzil, "Suriye'nin tanrılarında- açıklamalar ve yorumlar", *SAY*. (1965), say. 15-1, ss. 55-76. (***Fi Alliha Alsuriye- Shroh wo Taliqaat***).
- Birley 1999 A.R. Birley, *SEPTIMIUS SEVERUS the African Emperor*, Routledge, New York, (1999).
- Bouchier 1915 E.S. Bouchier, *Syria as a Roman Province*, Oxford, (1915).
- Bounni – Alasad 1984 A. Bounni – H. Alasad, Palmyra, III. baskı, Şam, (1984). (***Tadmur***).
- Bounni – Salibi 1965 A. Bounni – N. Salibi, " Palmyra 'daki altı yeni yerlerde kazılmıştır 1963/64", *SAY*. (1965), say. 15-2, ss. 35-58. (***Altenqeb fi Stet Mawaq Jadedi fi Tadmur***).
- Bounni – Saliby – Seigne 1992 A. Bounni – N. Saliby – J. Seigne, *Le sanctuaire de Nabu à Palmyre*, Beyrouth (1992).
- Bounni 1962 A. Bounni, *Palmyra'nın Sanat, Suriye'de sanat tarihinin dizisi*, SY 1, New York University, (1962). (***el-Fen al-Tadmoryi***).
- Bounni 1965 A. Bounni, "Palmyra'daki bulunan bir rölyef ilgili, yeniden değerlendirmesi", *SAY*. (1965) say. 15-1, ss. 3-15. (***Muzakkara Hawla Menhuteh Tadmuriye Jadideh***).
- Bounni 1967 A. Bounni, " Palmyra'da dini sahne ile üç tane kabartma ortaya çıktı", *SAY*. (1967), say. 22, ss. 25-33. (***Thalees Menhutat Diniye Tadmuriye Jadedeh***).

- Bounni 1978 A. Bounni, *Tadmor ve Tadmorlular*, Suriye Kùltür Bakanlığı yayınları, Şam (1978). (*Tadmor wa Altedmurein*).
- Bowersock 1994 G. W. Bowersock, *Roman Arabia*, Harvard University Press, London, (1994).
- Browning 1982 I. Browning, *Jerash and the Decapolis*, Chatto & Windus, London, (1982).
- Bryce 2014 T. Bryce, *Ancient Syria a three-thousand-year history*, Oxford, (2014).
- Burns 2009 R. Burns, *Monuments of Syria*, Third edition, New York, (2009).
- Burns 2017 R. Burns, *Origins of the Colonnaded Streets in the Cities of the Roman East*, Oxford University, UK, (2017).
- Butcher 2003 K. Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London, (2003).
- Bùlbùl 2014 C. Bùlbùl, "Aramiler", *Tarih Okulu Dergisi*, (2014) , say. XIX, ss. 405-421.
- Carpenter 1970 J.R. Carpenter, *The Propylon in Greek and Hellenistic Architecture*, University of Pennsylvania, (1970).
- Childress 1992 D. H. Childress, *Lost Cities of North & Central America*, içinde: H. Millar, "Costa Rica & Nicaragua: Marbles of the Gods", Adventures Unlimited Press, USA, (1992) 9-41.

- Clarke – Connor 1996/97 G.W. Clark – B.J. Connor, "Jebel Khalid in North Syria: The First Campaigns", *Mediterranean Archaeology*, vol. 9/10 (1996/97), ss. 151-183.
- Clarke – Connor 2002 G.W. Clark – B.J. Connor, "The North-West Tower", *Jebel Khalid on the Euphrates Report on Excavations 1986-1996*, Edited by G. W. Clarke, P. J. Connor and Others, vol. 1, *Mediterranean Archaeology*, Supplement 5), Sydney, (2002).
- Clarke – Thornley – Wright 2005 G. Clarke – R. Thornley – N. Wright, "Jebel Khalid: The 2004 and 2005 Season: Area B, The Jebel Khalid Temple", *Mediterranean Archaeology*, vol. 18 (2005), ss. 128-135.
- Clarke 2006 G.W. Clarke, "The Jebel Khalid temple", *Mediterranean Archaeology*, (2006), vol. 19/20, ss. 128-132.
- Cohen 2006 C. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*, London, (2006).
- Collart – Vicari 1969 P. Collart – J. Vicari, *Le sanctuaire de Baalshamin à Palmyre I-II*, Topographie et architecture, Rome, (1969).
- Collart 1957 P. Collart, "Baal-Şamin Tapınağı Tadmur'da", Çev. A. Bounni, *SAY*. (1957), say. 7, ss. 227-236. (*Mabed Baalshmen fi Tadmur*).
- Colledge 1976 M. A. R. Colledge, *The art of Palmyra*, London, (1976).

- Comfort – Rifat 2001 A. Comfort – R. Ergeç, "North-South Routes around Zeugma", *Anatolian Studies*, vol. 51, (2001), ss. 19-49.
- Coulton 1976 J.J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Clarendon Pres, Oxford, (1976).
- Cussini 2005 E. Cussini, A Journey to Palmyra, *Culture and History of the Ancient Near East*, vol. 22, Netherlands, (2005).
- Dantez – Gawlikowski 1997 J. M. Dantez – M. Gawlikowski, *Suriye'nin Tapınağı*, Çev. M. D. Al-Huri, Şam, (1997). (*Almabed Alsuri*).
- Darga 1992 M.Darga, *Hitit Sanat*, İstanbul, (1992).
- Dirven 1999 L.Dirven, *The Palmyrenes of Dura-Europos, A Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Brill, (1999).
- Downey 1976 S. Downey "Temples à Escaliers: The Dura Evidence", *California Studies in Classical Antiquity*, (1976), vol. 9, ss. 21-39.
- Downey 1988 S. Downey, *Mesopotamian Religious Architecture: Alexander through the Parthians*, Princeton University Press, USA,(1988).
- Downey 1993 S. Downey, "New Soundings in the Temple of Zeus Megistos at Dura-Europos ", *Mesopotamia* 28, (1993), ss. 168-193.
- Downey 1995 S. Downey, "Excavations in the temple of Zeus Megistos at Dura-Europos", *Mesopotamian* 30 (1994), ss. 241-250.

- Downey 1997 S. Downey, "Excavations in the Temple of Zeus Megistos at Dura-Europos", *In Doura Europos*, 4 (1992), ss. 107-116.
- Drijvers 1976 H. J. W. Drijvers, *The Religion of Palmyra*, Leiden, (1976).
- Drijvers 1980 H. J. W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*. Leiden (1980).
- Duboun 1988 S. Duboun, *Aramilar*, Çev. Nazem Aljndi, Suriye, Tartus, (1988). (*Alarameen*).
- Ebu Assaf 1983 A. Ebu Assaf, "Ain Dara'da Arkeolojik kazıları ", *SAY*. (1983), say. 33-1, ss. 21-68. (*el-Tanqibaat el-Asarii fi Ain Dara*).
- Ebu Assaf 1988 A. Ebu Assaf, *Suriye'de Antik Krallıkların Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Şam, (1988). (*Ethar el-Mamalik el-Kadimeh*).
- Ebu Assaf 1990 A. Ebu Assaf, A Der Tempel von Ain Dara, *Damaszener Forschungen 3*; Mainz am Rhein, (1990).
- Ebu Assaf 2000 A. Ebu Assaf, *Aramiler, tarih, dil ve sanat*, Amani yayınevi, Tartus, Suriye, (2000). (*el-Aramiyun, tarihin, luqatin vv fenan*)
- Edwell 2008 P.M. Edwell, *Between Roma & Persia, The Middle Euphrates, Mesopotamia & Palmyra under Roman control*, London, (2008).

- El Zain 2012 M. El Zain, ‘‘Klasik dönemlerde Yunan ve Latin Suriye tarihinin kaynakları, Suriye ve Suriyelilerin hakkında Herodot görüşmeler’’, *TAD*. (2012), say. 119-120, ss. 45-89.
- Elhilu 1990 A. Elhilu, *Suriye'nin Eskiçağ tarihinde krallıkların mücadelesi*, Beyrut, (1999). (*Siraa el-Mamalik fi el-Tarih el-Suriye el-Kadiem*).
- El-Mahmoud 1996 A. El-Mahmoud, "Tadmur ve Dura-Europos arasındaki ilişkisi", *SAY*. (1996) say. 42, ss. 201-205. (*Alalakat been Tadmur wa Dura-Europos*).
- Elton 1996 H. Elton, *Frontiers of the Roman Empire*, Indiana University Press (1996).
- Erskine 2009 B. Erskine, *The Vanished Cities of Arabia*, ev. Abdlah Mallah, Abu Dabi, UAM, (2009).
- Florioti 2012 H.H.D. Florioti, "Yeni Asur Dönemi yazılı kaynaklarında Bit-Bahiyani Arami krallığı", *Tarih Okulu Dergisi*, (2012), Sayı XII, ss. 23-40.
- Frankfort 1952 H. Frankfort, "The Origin of the Bt Hilani", *British Institute for the Study of Iraq*, vol. 14, (1952), ss. 120-131.
- Gates 2011 C. Gates, *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, 2 editions, Routledge, (2011).

- Gawlikowski – Pietrzykowski 1980 M. Gawlikowski – M. Pietrzykowski, "Sculptures du temple de Baalshamin à Palmyre", *Syria*, (1980), vol. 57-2, ss. 421-452.
- Gawlikowski 1977 M. Gawlikowski, "Le Temple d'Allat a Palmyre", *Revue Archéologique, Nouvelle Série*, Fasc. 2, (1977), ss. 253-274.
- Gawlikowski 1983 M. Gawlikowski, "Allat Tapınağı Tadmur'da", Çev. A. Bounni, *SAY*. (1983), say. 33-1, ss. 209-212. (*Mabed Allat fi Tadmur*).
- Gawlikowski 1998 M. Gawlikowski, "Polish Excavations at Palmyra 1997", *Chronique Archéologique En Syrie*, Syrie, vol. II, (1998) ss. 443-249.
- Gawlikowski 2008 M. Gawlikowski, "Palmyra: Excavations in The Allat Sanctuary 2005-2006", *PAM. XVIII*, Reports (2006), ss. 531-541.
- Gawlikowski 2010 M. Gawlikowski, "Palmyra. Preliminary Report on The Forty-Fifth Season of Excavations", *PAM. XIX*, ss. 517-526.
- Gawlikowski 2014 M. Gawlikowski, "Gods and temples of Palmyra", *MAES*. (2014), 15-3, ss. 76-91.
- Gawlikowski 2015 M. Gawlikowski, *Bel of Palmyra, Religious Identities in the Levant from Alexander to Muhammed*, vol. 4, Brepols, Belgium (2015).

- Genequand – Alasad 2010 D. Genequand – W. Alasad, " Rapport préliminaires sur les travaux des missions archéologiques syro-suisse de Qasr al-Hayr al-Sharqi et de Palmyre en 2008 ", *Chronique archéologique en Syrie*, (2010), vol. IV, ss. 315-320.
- Goldsworthy 2010 A. Goldsworthy, *How Rome Fell: Death of a Superpower*, New Haven, Yale University Press, (2010).
- Grant 1996 M. Grant, *The Severans: The Changed Roman Empire*, Routledge, New York, (1996)
- Green 2007 P. Green, *Alexander the Great and The Hellenistic Age*, Weidenfeld & Nicolson, London, (2007).
- Gumont 1926 F. Gumont, *Fouilles De Doura-Europos*, Paris, (1926).
- Günaltay 1987 M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark III Suriye-Filistin*, T.T.K Basımevi, 2.Baskı, Ankara, (1987).
- Hammad 2016 M. Hammad, *Bel / Palmyra: Hommage*, Paris, (2016).
- Hamoud 2012 M. Hamoud, "Hellenistik Dönem'de Suriye'nin nüfusu ve toplumsal ilişkileri", *MBD-S*. (2012), say.15-16, ss. 41-46. (*Sukaan Suriye va Allakatahem el-Ejtamaayie Hillah el-esar el-Hellenistie*)
- Hamoud 2014 M. Hamoud, *Suriye'nin eski dini, Tunç ve Demir Çağı Dönemi sırasında*, Şam (2014). (*al-Dayaneat Al-Suriye el-Kadimeh*)

- Hanoun 2006 N. Hanoun, *Mezopotamya uygarlığında tapınaklar ve mezarlıklar*, II. bölüm, Güz yayınevi, Şam,(2006). (*el-Madaafin wa el-Mabed fi Hadaret Bilaad el-Rafideen el-Kadime*).
- Hendrik – Drijvers 1978 J.W. D. Hendrik – H.H.W. Drijvers, "A New Sanctuary at Palmyra", *AIA, Archaeology*, vol. 31, No. 3 (May/June 1978), ss. 60-61.
- Hetti 1982 F. Hetti, *Suriye, Lübnan ve Filistin tarihi*, Çev. G. Haddad & A.k. Rafeq, kültür Yayınevi, Beyrut, (1982). (*Tarih Suriye, Lebnan wo Filisten*).
- Hopkins 1931 C. Hopkins, "The Palmyrene Gods at Dura-Europos", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 51-2 (1931), ss. 119-137.
- Hornblower – Spawforth 2012 S. Hornblower – A. Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, fourth edition, UK, (2012).
- İsmail 1997 F. İsmail, *Eski Aramice*, Halep üniversitesi yayınları, (1997). (*el-Loğa el-Aramye el-Qademih*).
- Johnstono 2018 P. Johnstono, "No Strength to Stand: Defeat at Panium, the Macedonian Class, and Ptolemaic Decline", J.H. Clark – B. Turner, *Brills Companion to Military Defeat in Ancient Mediterranean Society*, Brill Publishers, Leiden, (2018).
- Jones 1964 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, vol. 1, Basil Blackwell, Oxford, (1964).

- Jounz 1987 A. Jounz, *Şam kentleri Roma Eyaletindeyken*, çev. Abbas İhsan, Al-Şark Yayınevi, Ürdün Amman, (1987). (*Modon Blad-Alşam heen kanet Wolayet Romaneyi*).
- Judaallah 1999 F. Judaallah, *Suriye medeniyetlerin kaynağıdır*, Hasad yayınevi Şam (1999). (*Suriye nepa el-Hadarat*).
- Kadous 2000 İ. Kadous, *Yunan ve Roma Dönemlerinde Levant eserleri*, İskenderiye Üniversitesi, (2000). (*Assar Alalam Alarabi fi Alasreen Alyunani wo Alromani*).
- Kaizer 2002 T. Kaizer, *The Religious Life of Palmyra, a Study of the Social Patterns of Worship in the Roman Period*, Book 4, (2002).
- Kaizer 2008 T. Kaizer, *The Variety of Local Religious Life in the Near East: In the Hellenistic and Roman Periods*, (RG-RW 164), Brill, (2008).
- Kaizer 2016 T. Kaizer, *Religion, Society and Culture at Dura Europos*, *Yale Classical Studies* 38, Cambridge, (2016).
- Kanjo 2012 Y. Kanjo, "Menbij kentinde nekropolis kazı sonuçların", *MBD-S*. (2012), say.15-16, ss. 123-132. (*Nataig el-Tankibaat fi Nekroplis Madenet Menbij*).
- Kanjou – Tsuneki 2016 Y. Kanjou – A. Tsuneki, *a History of Syria in One Hundred Sites*, Oxford, (2016).
- Kaya 2000 M.A. Kaya, "Suriye Krallığı'nın Büyük Menderes Havzasındaki Kolonileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir, (2000), say. 15, ss. 121-136.

- Kennedy 1986 D. L. Kennedy, " Ana on the Euphrates in the Roman Period", *British Institute for the Study of Iraq*, Iraq vol. 48, (1986), ss. 103-104.
- Khiyata 1994 M.W. Khiyata, "Tadmur, Ticaret ve Din", *M.D-S. Suriye Kültür Bakanlığı, Şam*, 1 Eylül, (1994), say. 373, ss. 201-219. (*Tadmur, Altıcara wo Aldeen*).
- Klinge 1998 H. Klingil, *Suriye'nin siyasi tarihi M.Ö 3000-300 yılları arasında*, Çev. S.D. Diab, Mutanabi yayınevi, 1.baskı, Şam, (1998). (*Tarih Suriye el-Siyassi*).
- Klinge1985 H. Klingil, *Suriye'nin eski eserleri*, çev. Kassim Tuir, Suriye Kültür Bakanlığı yayınları, Şam (1985). (*Assar Suriye Alkadime*).
- Kurt 2015 M. Kurt, "Marcus Licinius Crassus (M.Ö. 112-53)'un Suriye Valiliği ve Bölgesel Güçler", Selçuk Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (2015), say. 33, ss. 151-170.
- Lightfoot 2003 J. L. Lightfoot, *Lucian, On the Syrian Goddess*. Oxford, (2003).
- Lloyd 1992 S. Lloyd, *Mesopotamia Arkeolojisi*, Çev. M. Taleb, Şam yayınevi, Suriye, (1992). (*Essâr Bilaad el-Rafideen*).
- Majid 2017 K. Majid, *Yunan Sanatı*, Dararafidain yayınevi, Lübnan, (2017). (*el-Fin el-Egriqi*).
- Makkawi 1999 F. Makkawi, *Yakın Doğu Hellenistik ve Roma dönem*, Mısır Ofis yayınevi, Mısır, (1999).

- Mallowan 1947 M. E. L. Mallowan, Excavations at Brak and Chagar Bazar, *Iraq*, vol. 9-2 ,(1947).
- Margueron 1983 G. Margueron, "İmar", *SAY*. (1983), say. 33, ss. 269-272. (*Emaar*).
- Margueron 1985 J. Margueron, *A propos des temples de Syrie du Nord*, Paris, (1985).
- Margueron 2013 J.C. Margueron, "The Kingdom of Mari", *The Sumerian World*, Translated by Crawford, Harriet, Routledge, (2013).
- Matthews 2010 J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus with A new Introduction*, Michigan Classical Press, USA, (2010).
- Mazzoni 2000 S. Mazzoni, "Syria and the Periodization of the Iron Age", A Cross-Cultural Perspective, in: G. BUNNENS (ed.), *Essays on Syria in the Iron Age*, ANES, (2000) Supplement 7; Louvain et al.), ss. 31-59.
- McNicoll 1978 A. McNicoll, "Some Developments in Hellenistic Siege Warfare with Special Reference to Asia Mino", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (1978), ss. 405-420.
- Milik 1972 J. T. Milik, *Recherches epigraphy Proche-Orientale*, vol. I, Geuthner, Paris, (1972).

- Millar 1987 F. Millar, *Hellenism in the East: The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia After Alexander*, Chapter 5, "The Problem of Hellenistic Syria" ss. 110-133, University of California Press, (1987).
- Millar 1993 F. Millar, *The Roman Near East, 31 B.C.-A.D. 337*, London, (1993).
- Millar 2004 F. Millar, *Government, Society, and Culture in the Roman empire, Rome, the Greek world, and the East*, vol. 2, London, (2004).
- Moheisen 2006 S. Moheisen, *Tarihöncesi Çağlar*, 3 baskı, Şam üniversitesi yayınları, (2006). (*Ausur Ma Kabel el-Tarih*)
- Moore 1919 C. H. Moore, "The Pagan Reaction in the Late Fourth Century", *TAPA*, vol. 50, (1919), ss. 122-134.
- Mortcat 1975 A. Mortcat, *Antik Irak'ta Sanat*, Çev. I. Salman; S. Tikriti, el-Adeeb yayınevi, Irak, (1975). (*Tarih el fen fi el-Iraq*)
- Mousselmani 2006 J. Mousselmani, *Mimarlık tarihi (I)*, 1. baskı, Al-Radwan yayınevi, Halep, (2006). (*Tarih el-Amarah-1*).
- Mrei 2001 E. Mrei, Eski tarihi, Şam Üniversitesi yayınları, 3. baskı, (2001). (*Altarihk Al-kadiem*)
- Na'aman 1980 N. Na'aman, "The Ishtar Temple at Alalakh", *JNES*. (2011), vol. 39, no. 3, ss. 209–214.

- Niehr 2014 H. Niehr, *The Aramaeans in Ancient Syria*, Brill, Leiden, (2014).
- Novač 2012 M. Novač, "The Temple of Ain Dara in the Context of Imperial and Neo-Hittite Architecture and Art", *Abhandlungen des Deutschen Palästina -Vereins*, (2012), Band 41, ss. 41-54.
- Openhiem 1939 M.V. Openhiem, *Tell Halaf*, Paris, (1939).
- Orlandos 1935 A. Orlandos, "The New Mithraeum at Dura", *American Journal of Archaeology-Archaeological Institute of America*, vol. 39, No. 1 (1935), ss. 4-7.
- Pamir –Brands 2006 H. Pamir – G. Brands, "Asi Deltası ve Asi Vadisi Arkeolojisi Projesi Antakya ve Samandağ Yüzey Araştırmaları 2005" , *AST*. 24, Cilt 2, Ankara, 2006, ss. 397-418.
- Perkins 1973 A. Perkins, *The Art of Dura-Europos*, Oxford, (1973).
- Pollard 2000 N. Pollard, *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*, University of Michigan Press, (2000).
- Pollitt 2005 J. J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, UK, (2005).
- Price 2004 S.R.F. Price, *Ritüel ve İktidar küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, Çev. Taylan Esin, Ankara, (2004).
- Rostovtzeff 1932 M. Rostovtzeff, *Caravan Cities*, London, Oxford, (1932).
- Rostovtzeff 1933 M. Rostovtzeff, "Hadad and Atargatis at Palmyra", *AJA*, vol. 37, no. 1 (1933), ss. 58-63.

- Rostovtzeff 1938 M. Rostovtzeff, *Dura-Europos and Its Art*, Oxford, (1938).
- Rostovtzeff 1949 M. Rostovtzeff ve diğ.leri, *The Excavations at Dura-Europos*, vol. 6, Yale University Press, (1949).
- Rostovtzeff ve diğ. 1936 M. Rostovtzeff – A. Bellinger – C. Hopkins – C. Welles, *The Excavations at Dura Europos: Preliminary Report of the Seventh and Eighth Seasons, 1933–1934 and 1934–1935*, New Haven, Yale University Press, (1936).
- Saeb 1994 Saad. Saeb, *Antik Tarih boyunca insan uygarlığının yapımında Suriye'nin rolüdür*, Tlass Yayınevi, Şam, (1994). (*Dawur Suriye fi Binna Alhadara Alensaniye Abra Altarikh Alkadiem*).
- Saleh 1983 İ. Saleh, " Dura Europos'un tarihinden alıntılar", *SAY*. (1983), say. 34, ss. 213-222. (*Safahat Muteviye min Tarih Dura Europos*).
- Salhab – Kiwan 2011 Z. Salhab – K. Kiwan, *Antik Sikkeler*, Şam Üniversitesi yayınları, Şam, (2011).
- Saqr 2009 Ali. Saqr, *Palmyra Eski Yazıtları*, Şam,2009. (*Alnukush Al-Tadmoryi Alqademi*).
- Sarah 2012 K. Sarah, "Suriye M.S. 3.yy. 'da", *MBD-S*. (2012) say. 15-16, ss. 105-111. (*Safahat mn Tarik Tadmur*).
- Sartre 2001 M. Sartre, *D'Alexandre à Zénobie: histoire du Levant antique: IVe siècle avant Jésus-Christ - IIIe siècle après Jésus-Christ*, Fayard, Paris, (2001).

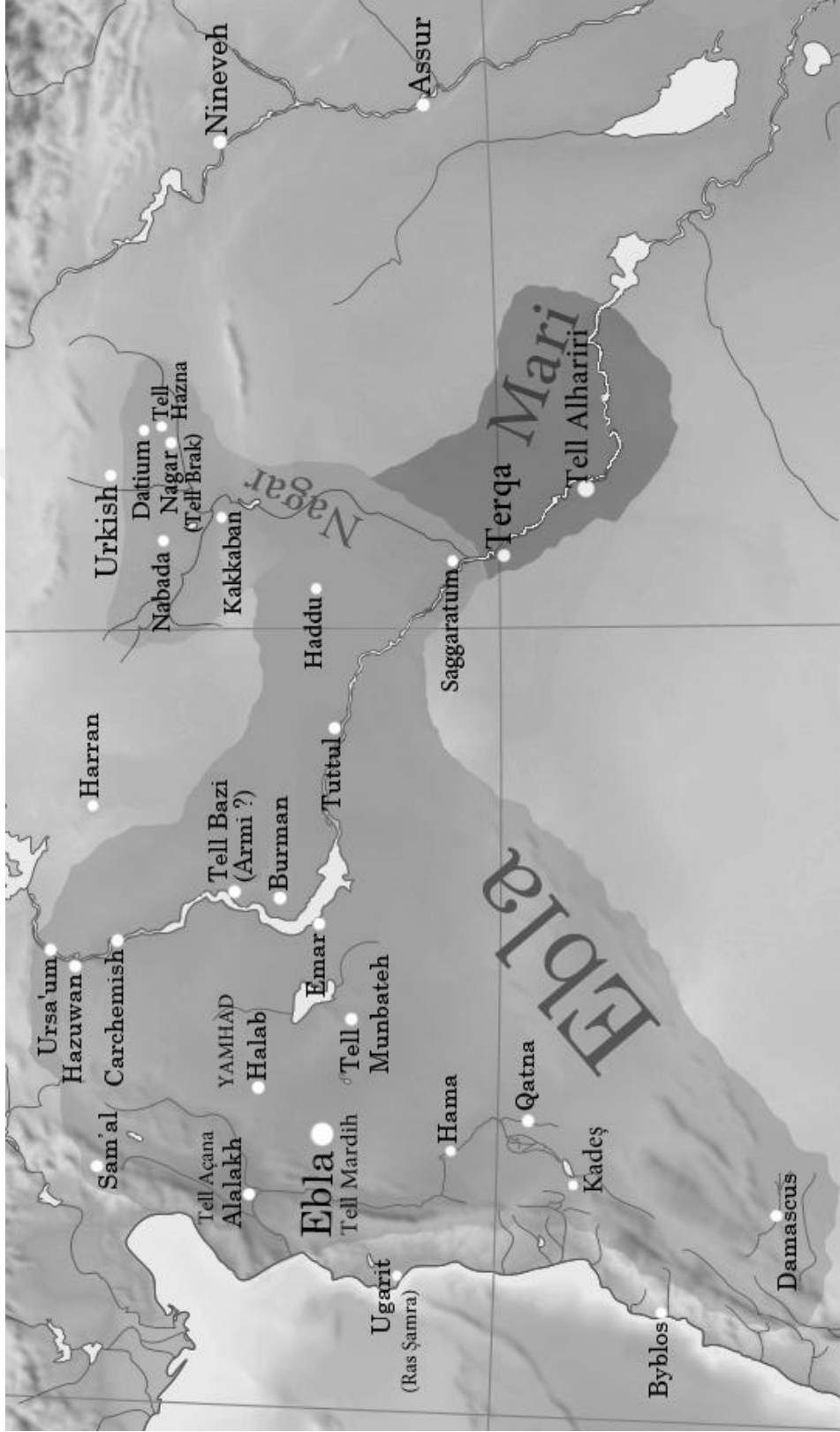
- Sartre 2005 M. Sartre, "The Arabs and the Desert Peoples", In A. Bowman, A. Cameron, & P. Garnsey, *CAH*. VII,2005, ss. 498-520.
- Sartre 2005 a M. Sartre, *The Middle East under Rome*, The Belknap Press of the Harvard, Cambridge, (2006).
- Sayar 1997 M.H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1996", XV. AST. Cilt I, Ankara (1997), ss. 323-330.
- Segal 2013 A. Segal, *Temples and Sanctuaries in the Roman East*, Oxford, (2013).
- Serdaroğlu 2004 Ü. Serdaroğlu, *Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
- Seyrig 1951 H. Seyrig, "Tadmur ve Doğu", *SAY*. (1951), say. 1, ss. 58-70. (*Tadmur wo el-Şark*).
- Shaath 1989 S. Shaath, "Menbij'deki iki heykel müsadere edildi", *SAY*. (1989/88), say. 38-139, ss. 52-60. (*Temsalen Musadaren mn Menbij*).
- Smith 2013 A.M. Smith, *Roman Palmyra: Identity, Community and State Formation*, Oxford, (2013).
- Southern 2008 Pat.Southern, *Empress Zenobia, Palmyra's Rebel Queen*, British Library, (2008).
- Spawforth 2006 T. Spawforth, *The complete Greek Temples*, London, (2006).
- Starr 1982 C.G. Starr, *The Roman Empire 27 B.C.-A.D.476: A Study in Survival*, Oxford University Press, (1982).

- Stillwell 1941 R. Stillwell, *Antioch on the Orontes*, Publications of the Committee for the Excavations of Antioch & Its Vicinity III: The Excavations 1937-1939, Prince (1941).
- Şahin 2001 N. Şahin, Zeus'un Anadolu Kültleri, *AKMED*. İstanbul (2001).
- Takkuş 2009 M. S. Takkuş, Arap Tarihi İslam Öncesi, Beyrut, 1 baskı, (2009). (*Tarih al-Arap Qbla el-Eislam*).
- Teixidor 1979 J. Teixidor, *The Pantheon of Palmyra*, Leiden, (1979).
- Teixidor 2015 J. Teixidor, *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*, Princeton University Press, (2015).
- Walbank 2009 F. Walbank, *Hellenistik Dünyası*, Çev. A.M. El-Ruba, I. baskı, Ulusal Çeviri Merkezi, Kahire-Mısır, (2009).
- Wasilewska 1996 E. Wasilewska, "Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East", *JAOS*. (1996), vol. 116, No. 3, ss. 569-570.
- Wiegand 1932 Th. Wiegand, *Palmyra, Ergebnisse Der Expeditionen Von 1902 Und 1917*, İstanbul, (1932).
- Woolley 1955 L. Woolley, *Alalakh, An Account of Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*, University Press by Charles Batey for The Society of Antiquaries, Oxford, (1955).
- Wright 1985 G.R. H. Wright, *Ancient Building in South Syria and Palestine*, vol. 1, Brill, Netherlands, (1985).
- Wright 2011 N. L. Wright, "The Last Days of a Seleucid City: Jebel Khalid on the Euphrates and its Temple", in K. Erickson

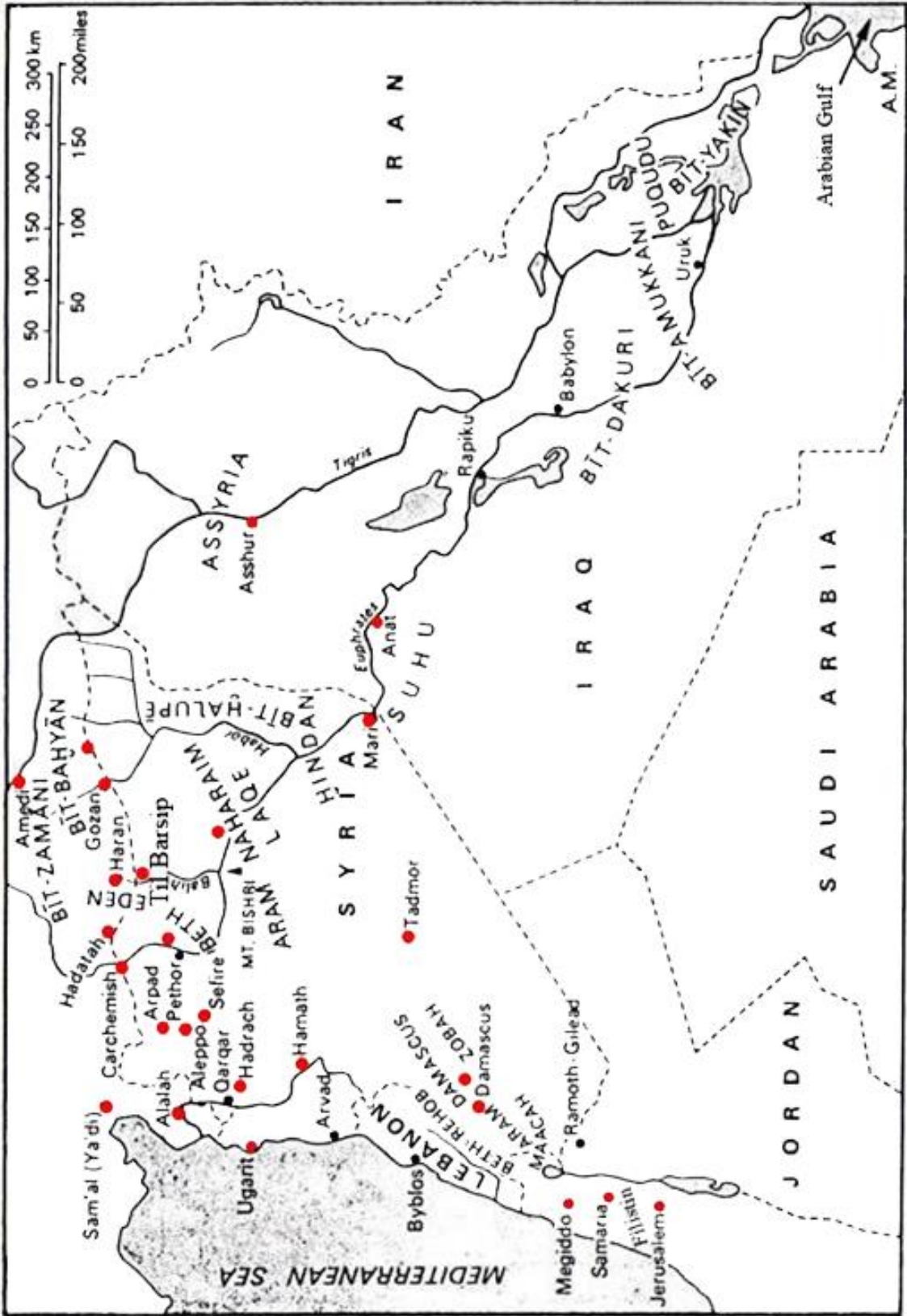
- and G. Ramsey, *Seleucid Dissolution: The Sinking of the Anchor*, Wiesbaden, Harrassowitz, ss. 117-132, (2011).
- Wright 2018 H.L. Wright, "*Seleukos, Zeus and the dynastic cult at Seleukeia in Pieria*", *The Seleukid Empire 281-222 BC: War Within the Family*, editör: K. Erickson, British Library, UK, ss. 83-98, (2018).
- Wycherley 1993 R.E. Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, Çev. N. Nirven; N. Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, (1993).
- Yaylalı 2014 S. Yaylalı, "Göz İdollerini Ve Pirot Höyük Örneği, Eye Idols and The Example From Pirot Höyük", *The Journal of MCRI. Cedrus II* (2014), ss. 1-26.
- Yener – Murat 2013 K.A. Yener – A. Murat, "Excavations at Tell Atchana, Ancient Alalakh 2012", *ANMED*, (2013-11), ss. 130–136.
- Yunus 2012 N. Yunus, "Husn-Süleyman", *MBD-S.* (2012), say.15-16, ss. 83-86. (*Hosun Suleiman*)
- Zakaria 1984 A. W. Zakaria, *Bazı Şami ülkelerinde Arkeolojik turu*, 2.baskı, Fikr yayınevi, Şam, (1984). (*Jawle Asariye fi baad Albuldan Alshamiye*).
- Zihdi 1972 P. Zihdi, Hellenistik ve Roma sanatı Suriye'de, *Suriye'de sanat tarihinin dizisi*, say. 2, New York University, (1972). (*el-Fen el-Helensiti wo al-Romani fi Suriye*).

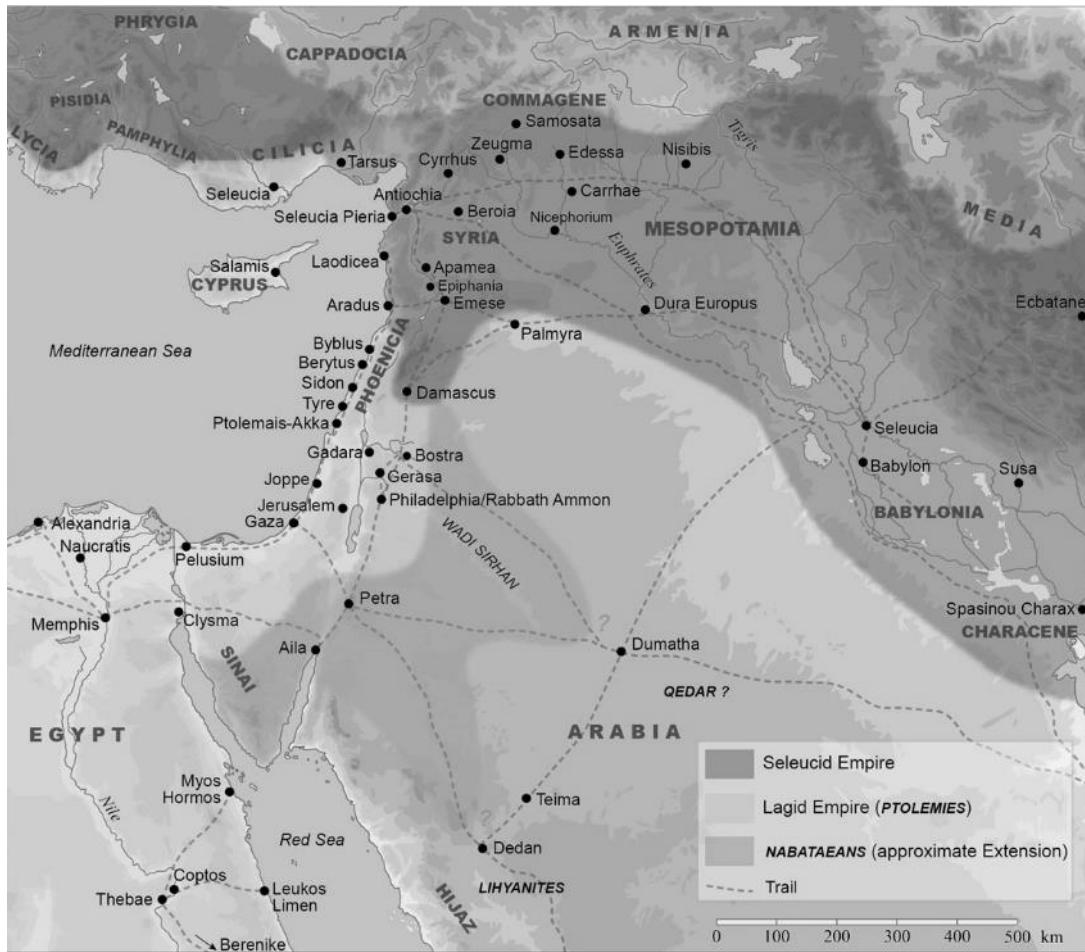
HARİTALAR

Hrt. 1. Suriye'nin Yakın Doğu yerleşmeleri, M.Ö. 4. binyılın sonu ve 2. binyılın başında. (Al-kateb, 2010: 58, Fig. 13)

Hrt. 2. Kuzey Suriye ve Güney Anadolu, M.Ö. 1. binyılında Arami Krallıklar. (Bryce, 2014, hart. 4: 99)

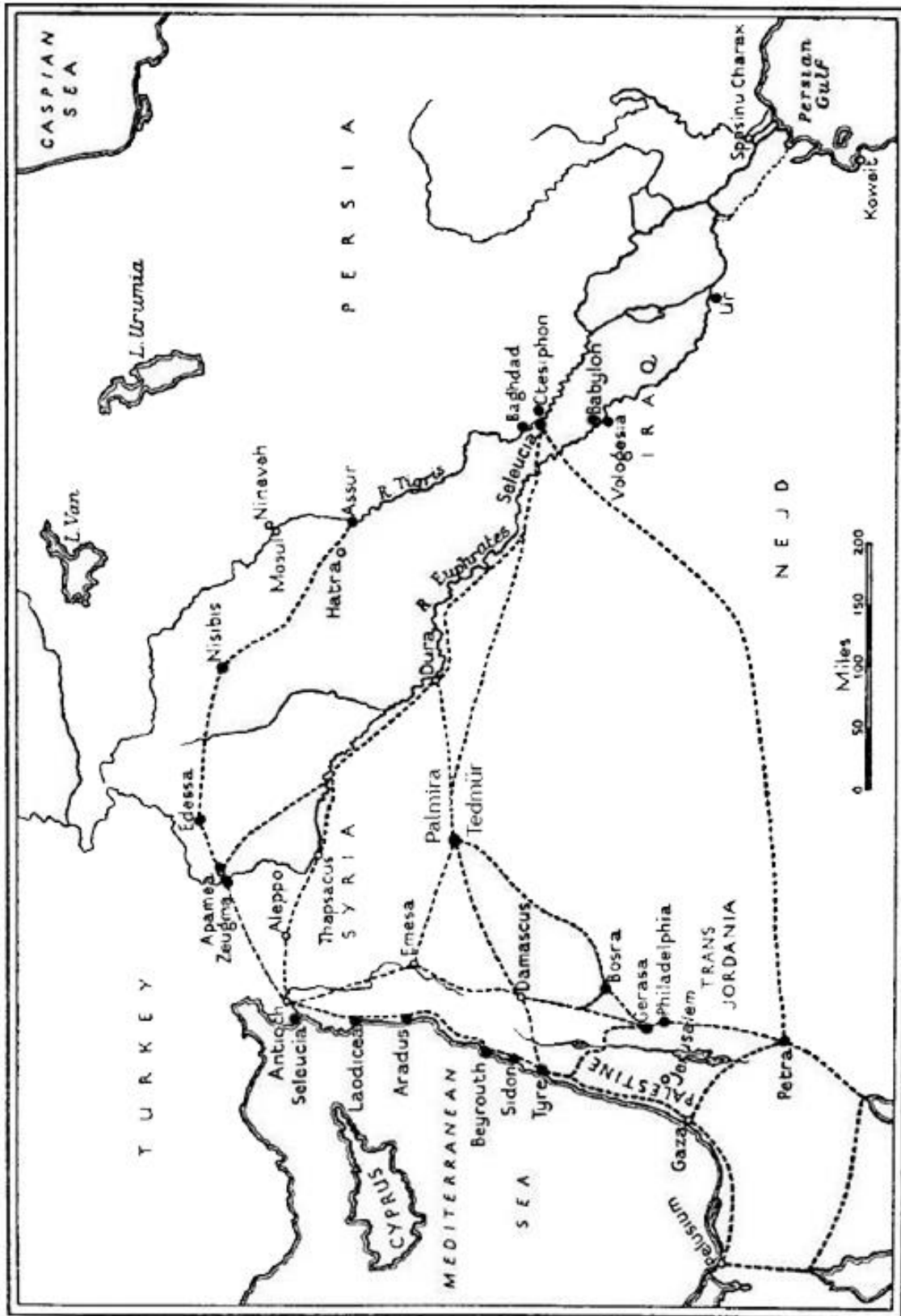

Hrt. 3. Suriye Seleukos Krallığı Dönemi. (Design by M. Ababsa; C. Kohlmayer-Ali, Map: H. David. İfpo, 2010)

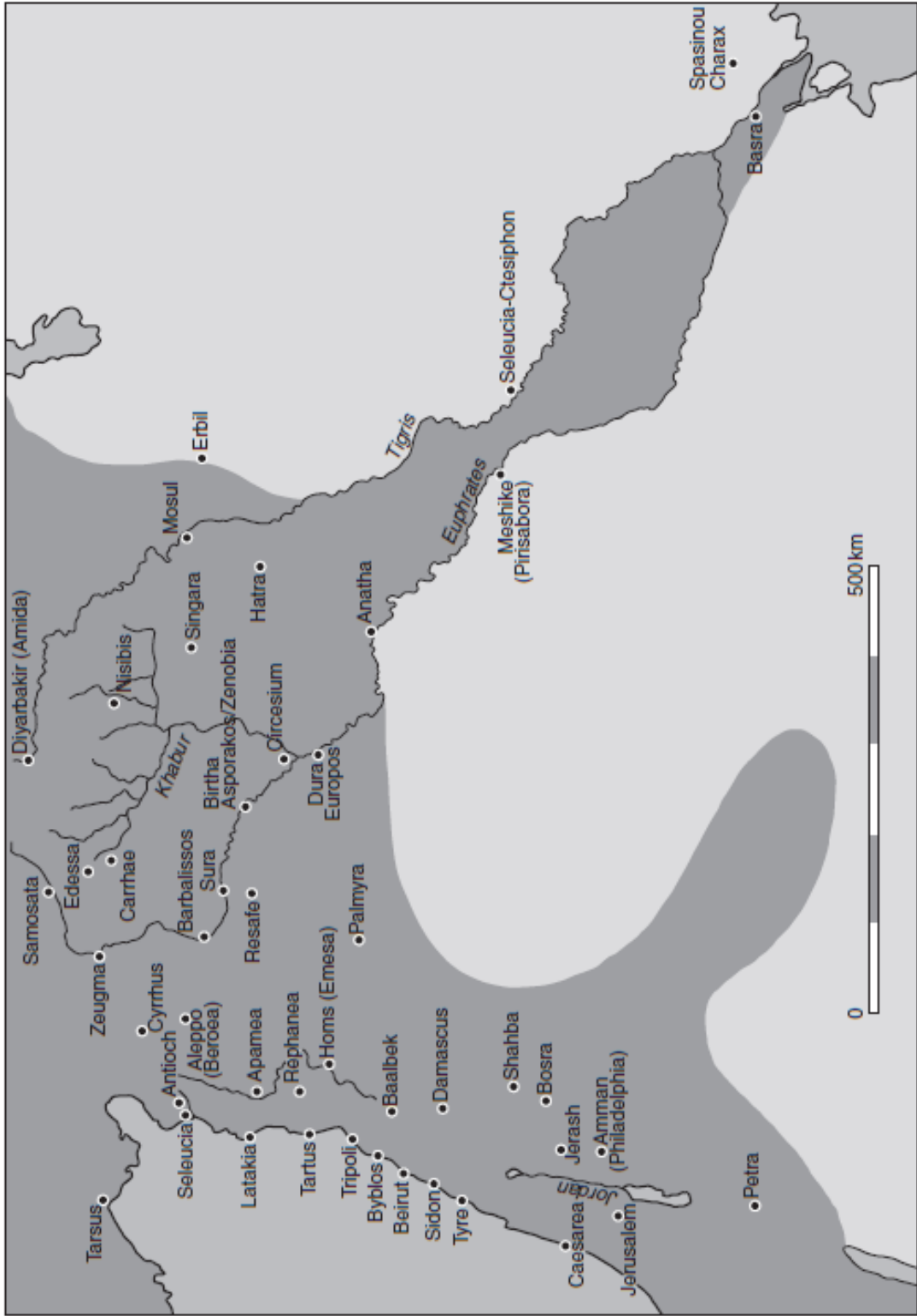

Hrt. 4. Roma Dönemi, Suriye Eyaleti. (Andrade, 2013: 24)

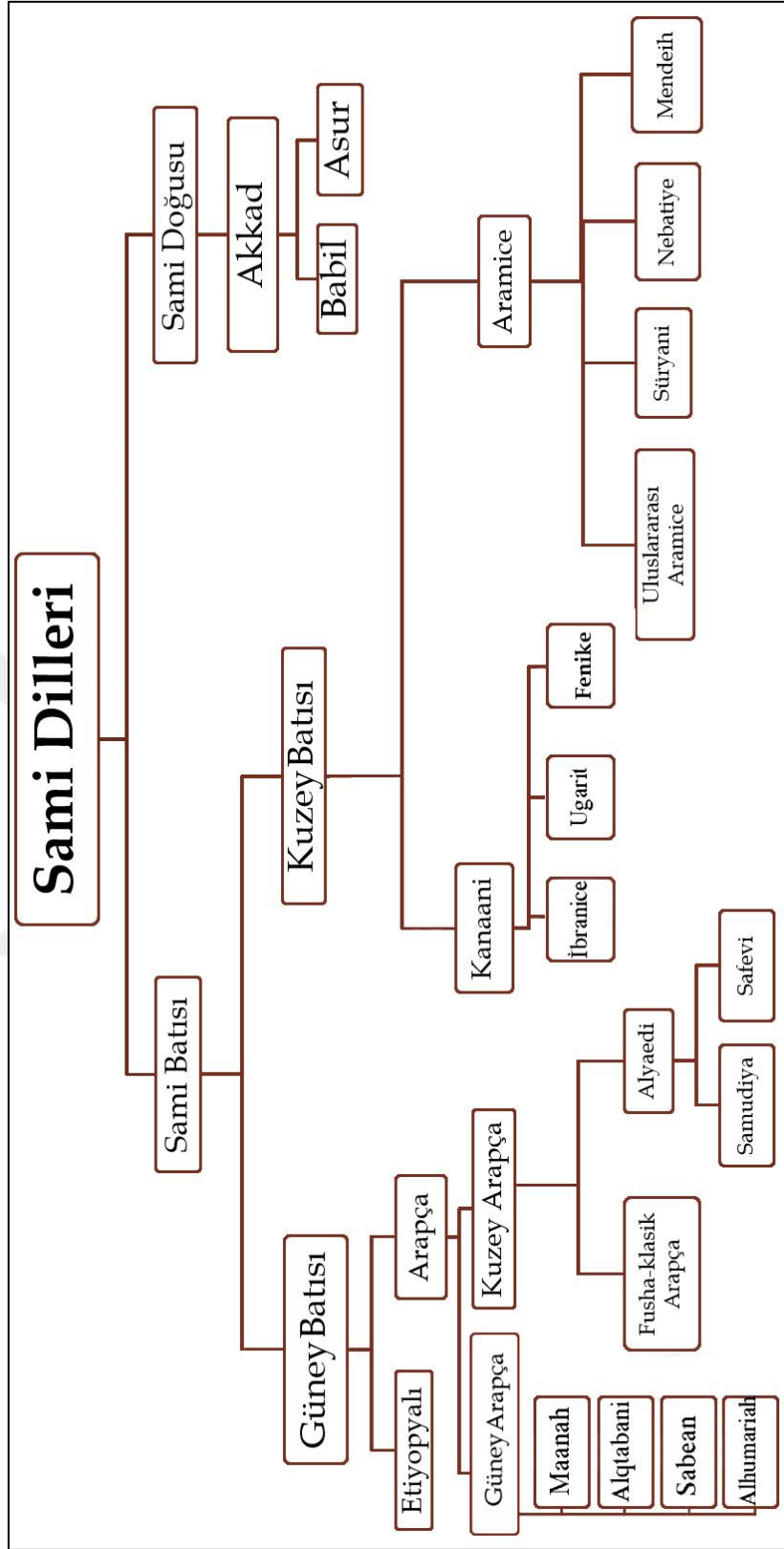
Hrt. 5. Palmyra Ticaret Yolları. (Rostovtzeff, 1932: 2)

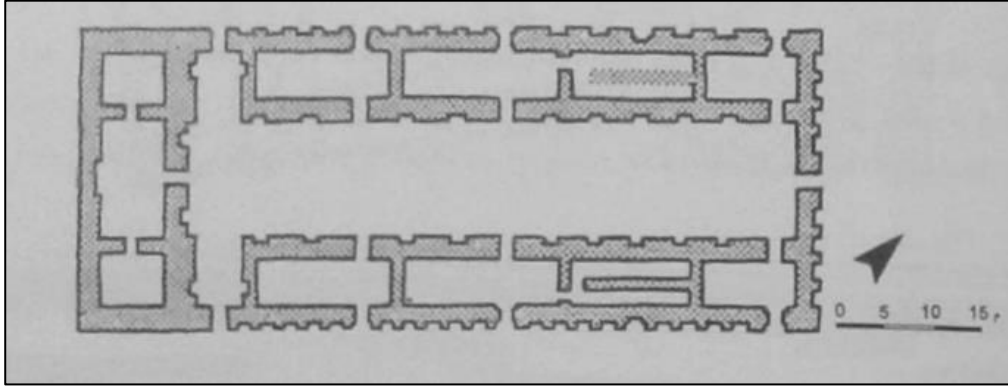
Hrt. 6. M.S. 3. yy.'da Roma Yakın Doğu Haritası. (Edwell, 2008: xxi)

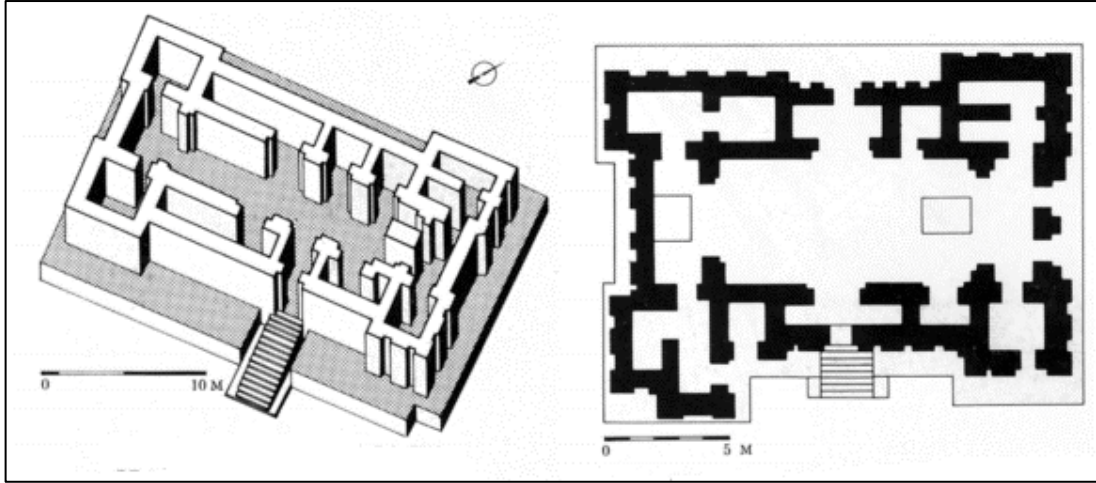
TABLÖLAR VE FİGÖRLER

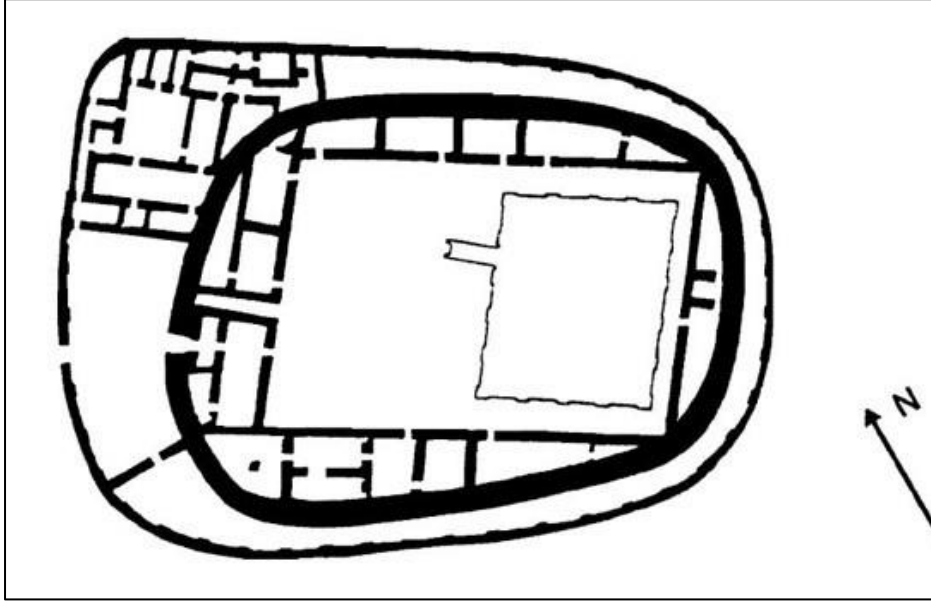
Tab. 4. Eski Doğu'daki Antik Yazılar - Sami Dilleri. (İsmail, 1997: 69)

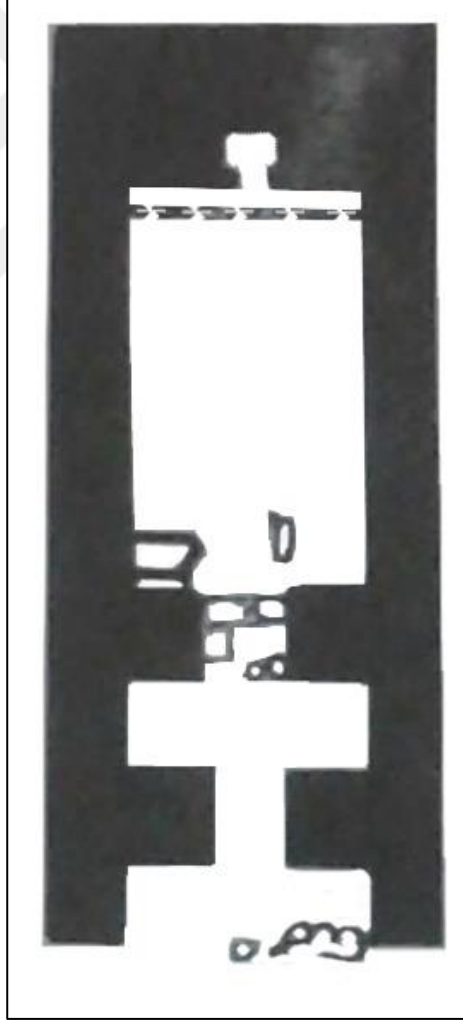
Şek. 1. Uruk kentinde Eanna-Aştar tapınağı planı, 11,5 × 62 m. ölçülerdedir. (Hanoun, 2006: 68)

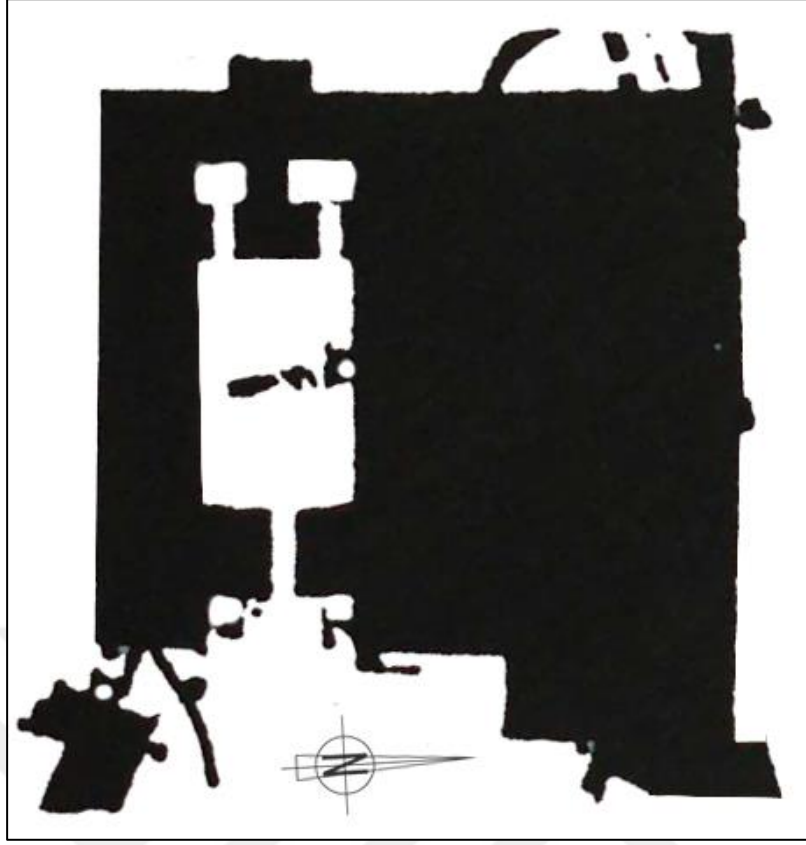
Şek. 2. Eridu kentinde Enki Tapınağı planı, 41 × 23 m. ölçülerindedir. (Mousselmani, 2006: 95; Ebu Assaf, 1988: 120)

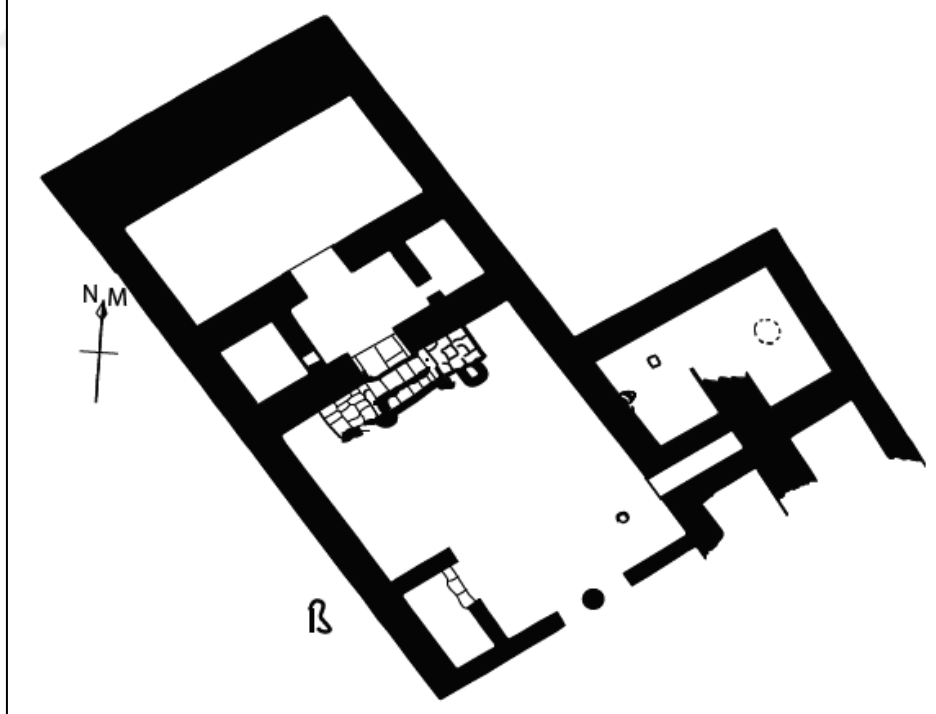
Şek. 3. Hafajah kentinde, Oval Tapınak planı 74 × 59 m. ölçülerindedir. (Lloyd, 1992: 131)

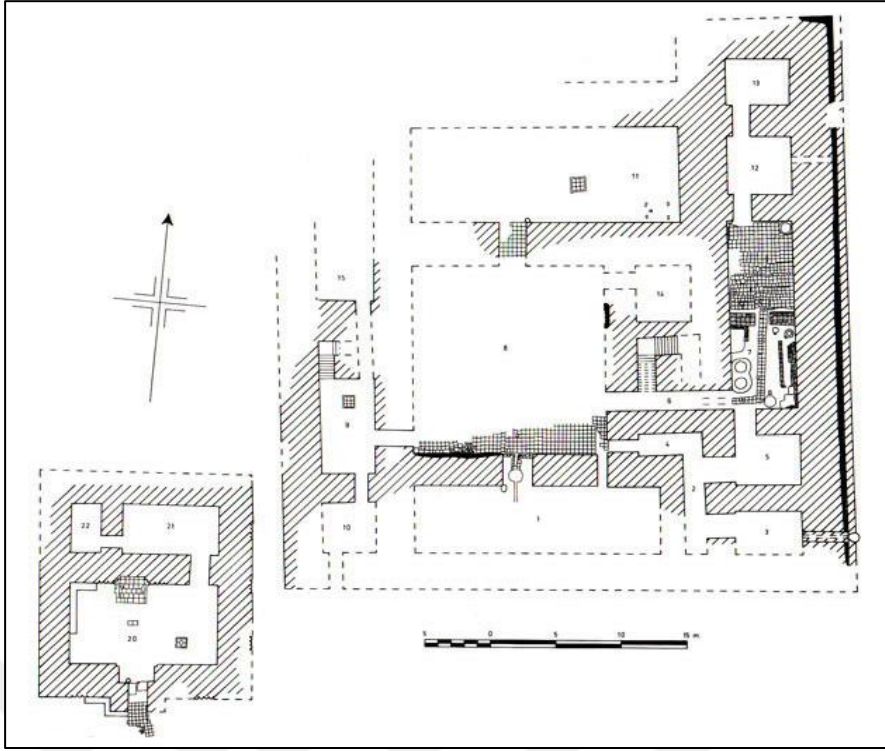
Şek. 4. Ebla (Tell Mardikh) Aştar Tapınağı planı, 12.4 × 7.20 m. ölçülerindedir. (Mousselmani, 2006: 165)

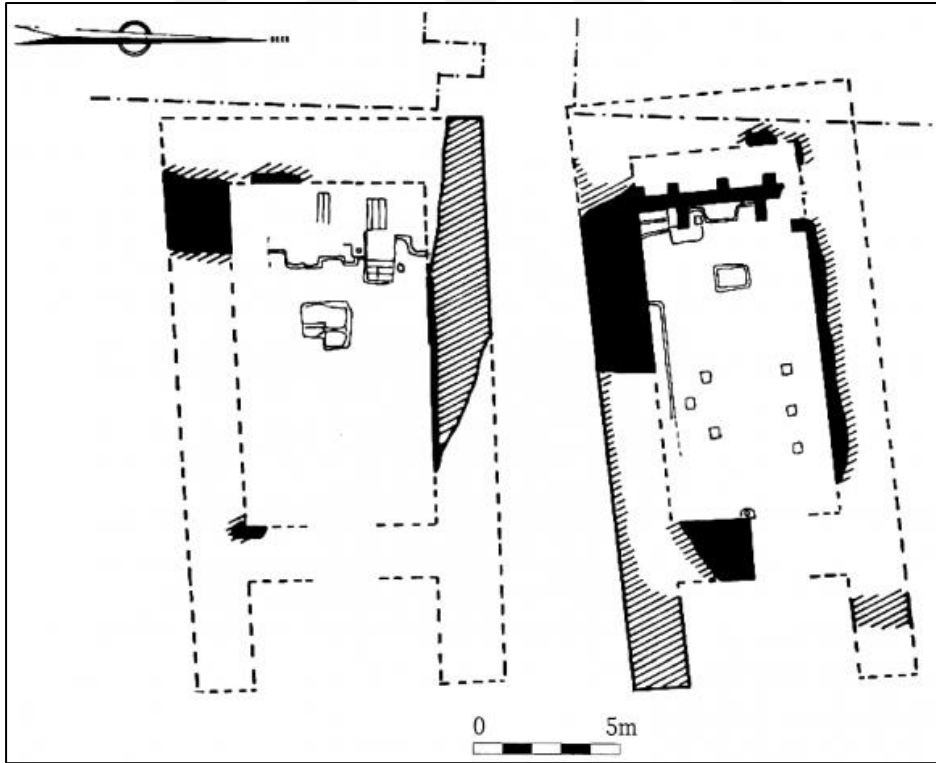
Şek. 5. Mari (Tell Hariri) Dagon Kutsal Alanı planı, 40 × 20 m. ölçülerindedir. (Hanoun, 2006: 67)

Şek. 6. Tell Açıana, Aştar Tapınağı planı, 15 × 15 m. ölçülerindedir. (Hamoud, 2014: 204)

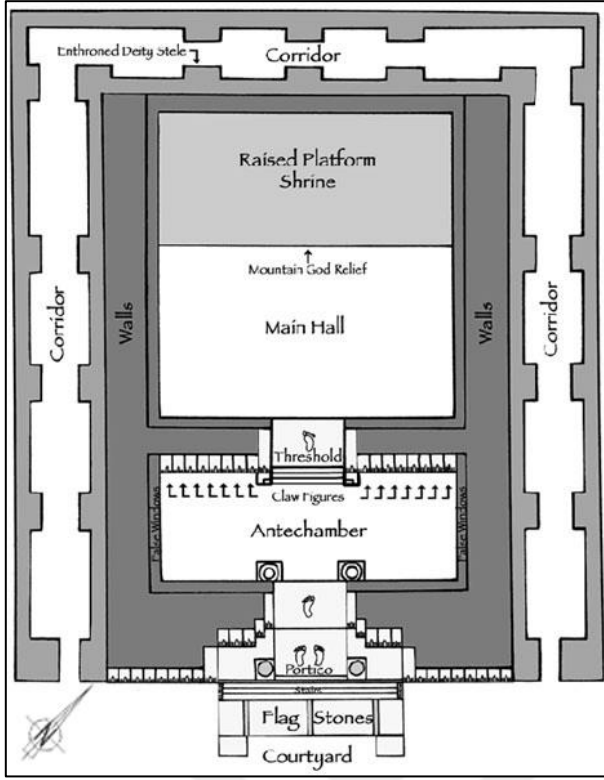

Şek. 7. Tell Brak, Anıtsal bir saray ve M.Ö. 16. yy.'ın ortalarına tarihlenen Göz tapınağı planı, 30 × 25 m. ölçülerindedir. (Mallowan, 1947, plat. LVII)

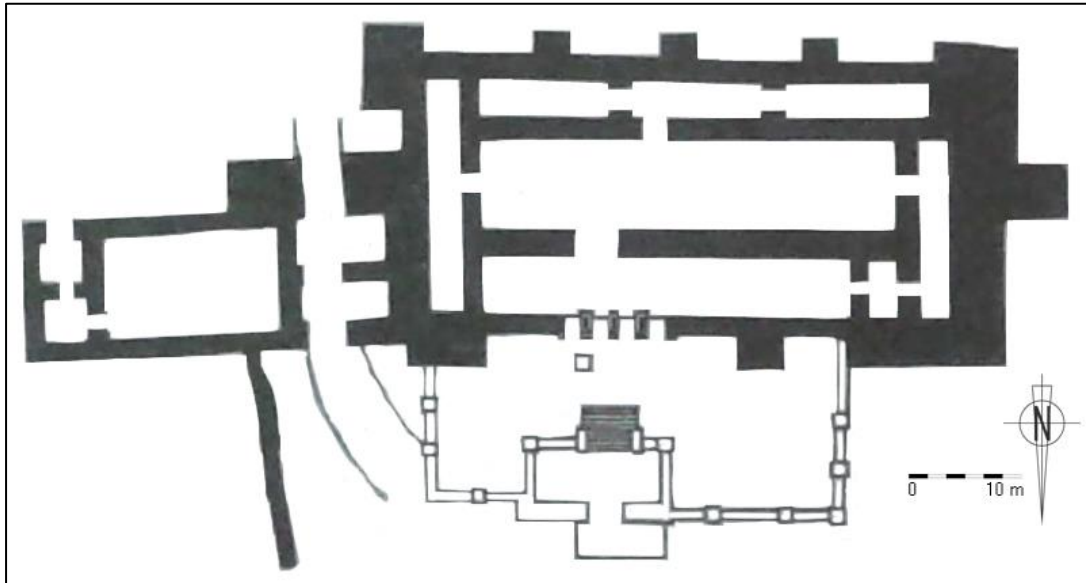

Şek. 8. Emar kenti, Baal ve Astar tapınakları planları. (Al Tounsi, 2013: 369)

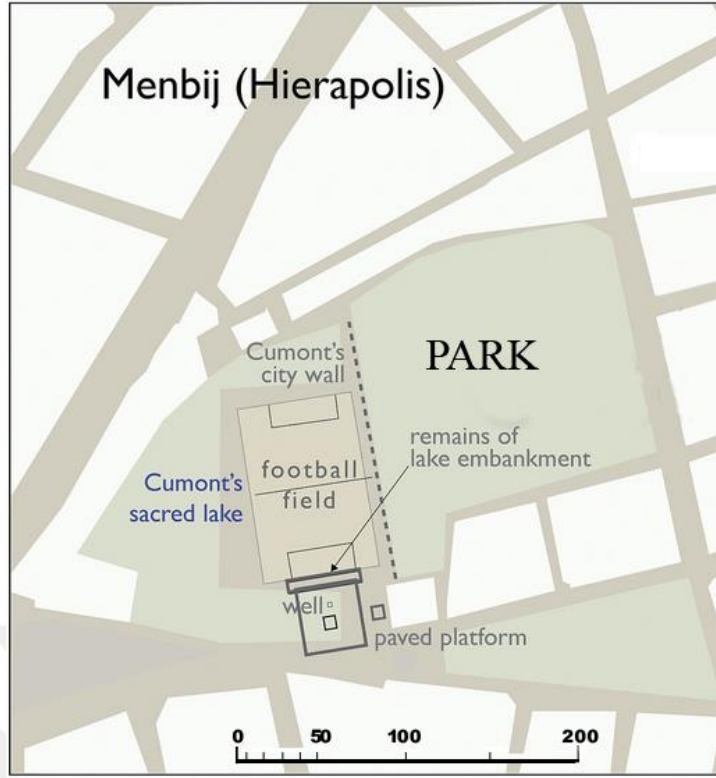

Şek. 9. Ain Dara, tapınak planı ve anıtsal heykelleri, yapı 38 × 32 m. ölçülerindedir (Hamoud, 2014: 242)

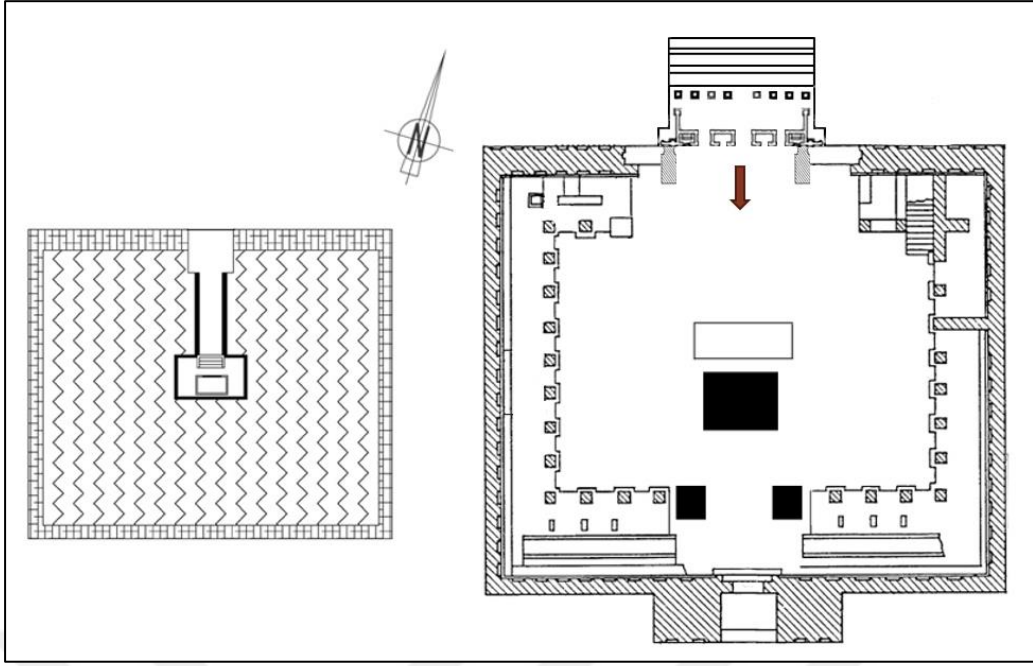
Şek. 10. Tell Halaf, tapınak planı. (Mousselmani, 2006: 169)

Şek. 11. Menbij-Hierapolis kenti park planı. (R. Burns, Aug 2015 after Google Earth ; Cumont 1917: fig. 9)

Şek. 12. Menbij-Hierapolis kent parkı havadan görünümü. (www.discover-syria.com/news/8613)

Şek. 13. Menbij (Hierapolis) Lucianus tarafından tarif edilen, Atargatis tapınağı'nın tahmini planı.

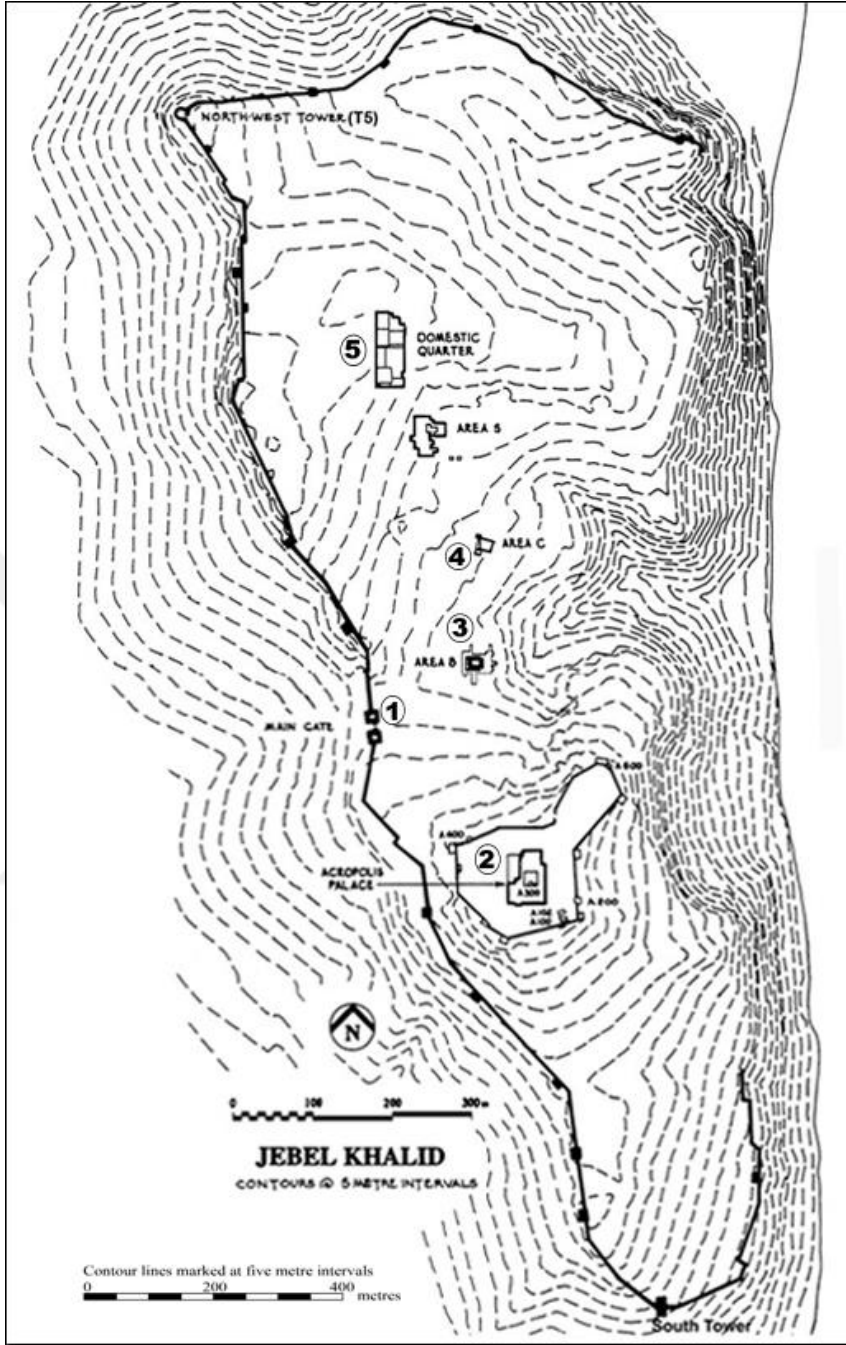

Şek. 14. Menbij'deki (Hierapolis) Atargatis rölyefleri ve sikkeleri ayakta veya oturma pozisyonunda, yanında iki aslan ile betimlenmiştir. (Halep Ulusal Müzesinde sergilenmektedir)

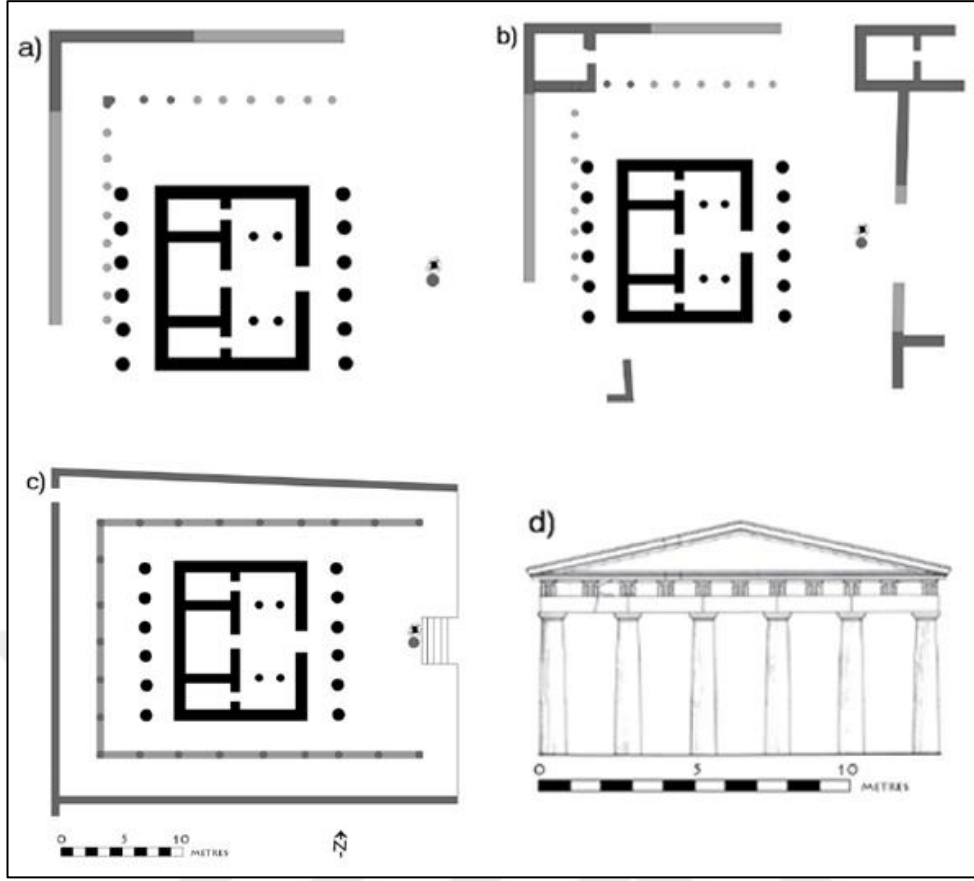
Şek. 15. Menbij-Hierapolis'te bazı heykeller ve rölyefler kent parkında sergileniyordu. (Comfort – Rifat, 2001: 44; Zihdi, 1972: 87-88; Lightfoot, 2003: 76)

Şek. 16. Jebel Khalid kent planı. (Clarke, 2006: 134)

- 1) Ana Kapı
- 2) Akropolis, Saray
- 3) Tapınak
- 4) Gymnasium.

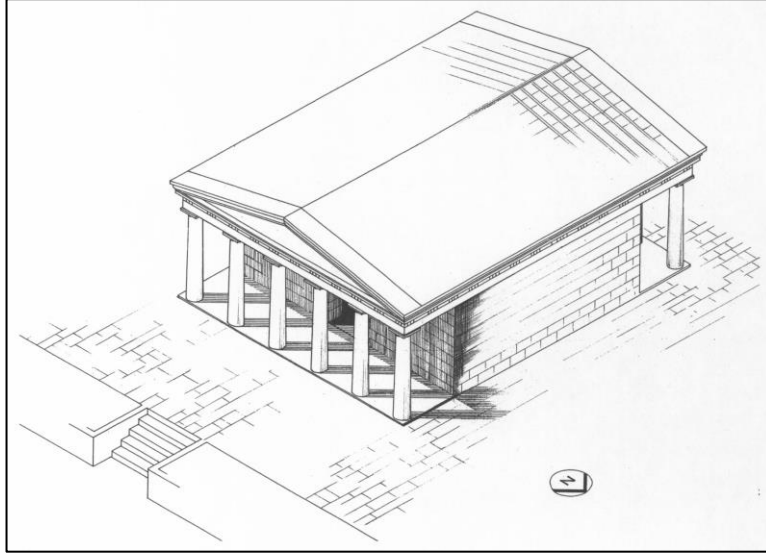

Şek. 17. Jebel Khalid tapınak planı ve mimari evreleri. (Wright, 2011: 123; Clarke – Thornley – Wright, 2005: 130)

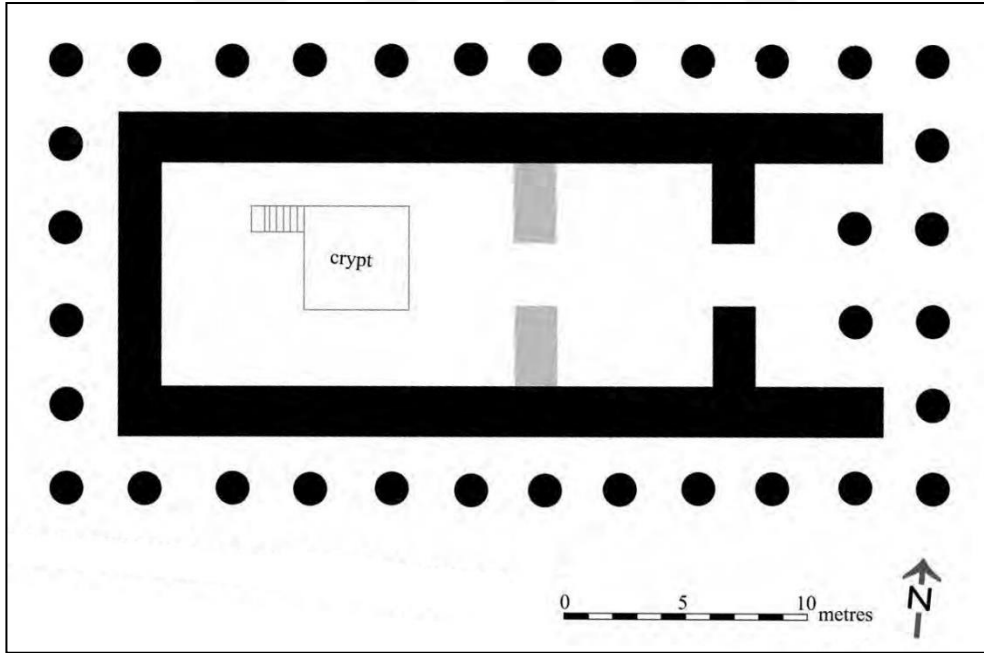
- a) Birinci evre M.Ö. 300-145 b) İkinci evre M.Ö. 145-75/4 c) Üçüncü evre M.Ö. 69- M.S. 1.yy. arası d) Tapınağın ön cephe bir çizimi.

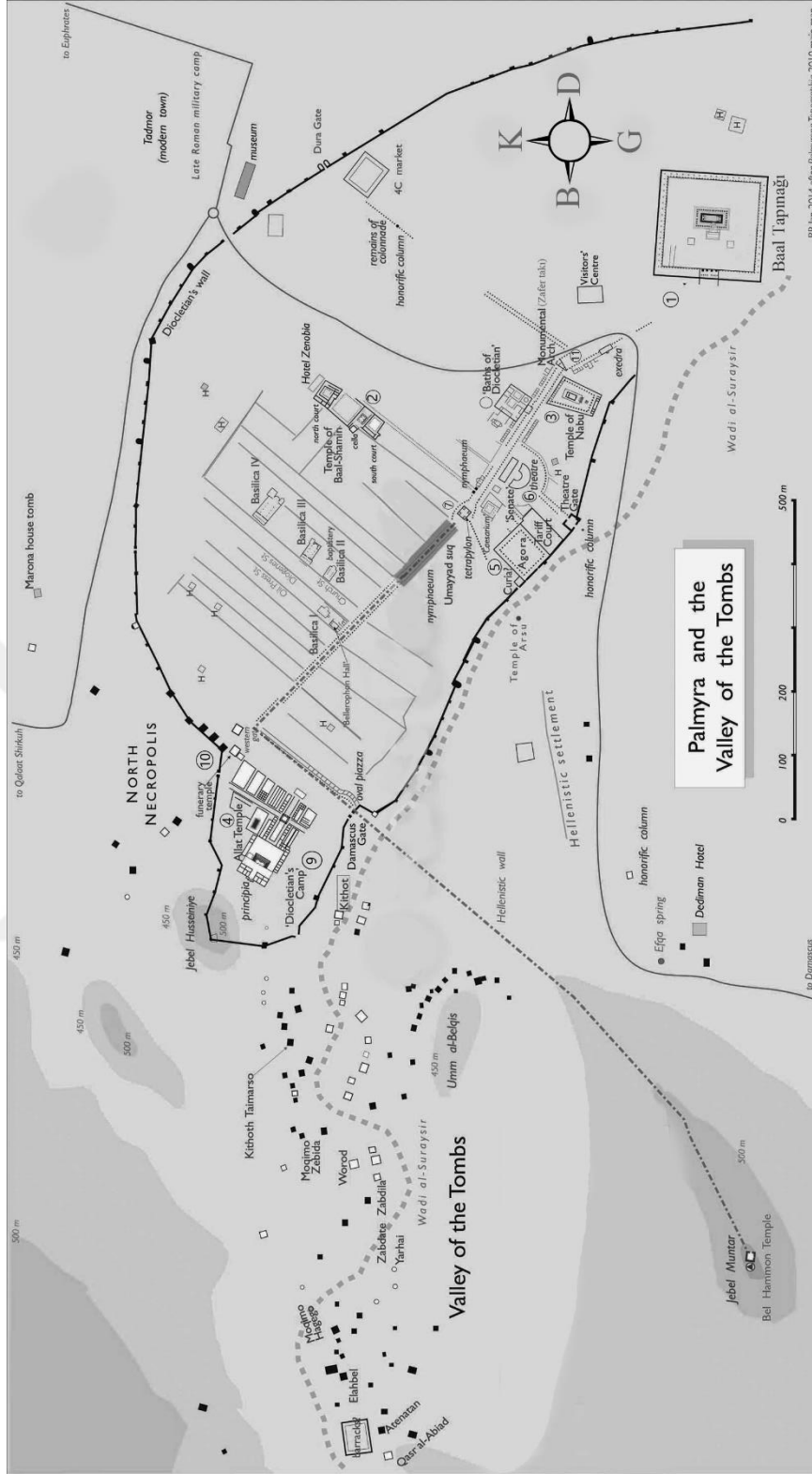
Şek. 18. Jebel Khalid tapınağın sunağının bulunduğu yeridir. (Clarke, 2006, pla.27-4: 142)

Şek. 19. Jebel Khalid tapınağın üç boyutlu bir çizimidir. (Clarke, 2006, fig.3: 134)

Şek. 20. Seleukeia Pieria kutsal alan planı. (Stillwell, 1941, plan. 9)

Şek. 21. Palmyra kenti genel planı. (Burns, 2009: 43-219; Klingl 1985: 99; Cussini, 2005: 160)

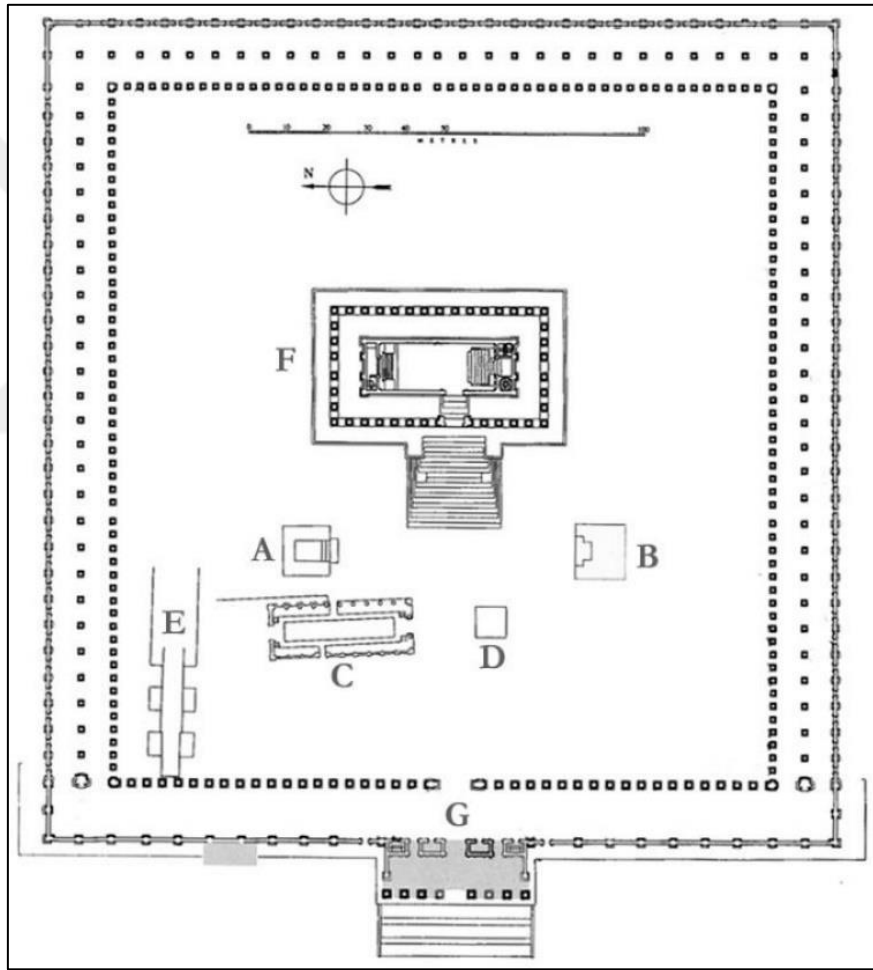
Palmyra kenti genel planı:

- (1) Bel Tapınağı (2) Baal-Şamin Tapınağı (3) Nebu Tapınağı (4) Allat Tapınağı (5) Agora (6) Tiyatro (7) Tetrapylon (8) Diokletian Hamamı (9) Diokletian Kampı (10) Mezar Tapınağı (11) Palmyra Zafer Takı.

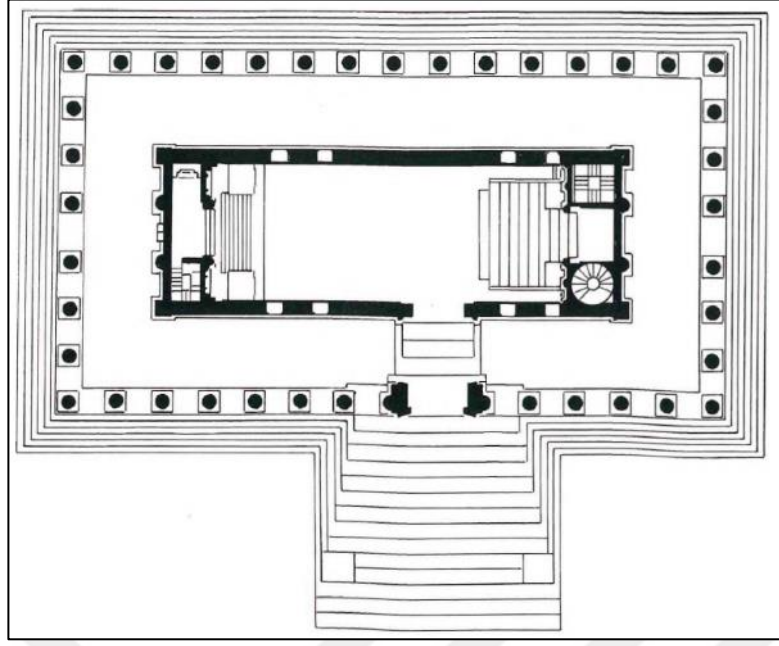

Şek. 22. Bel Tapınağı'nda bulunan, M.Ö. 44 yılına tarihlenen en eski yazıt, Palmyra Müzesi, Suriye. (Smith, 2013: 61).

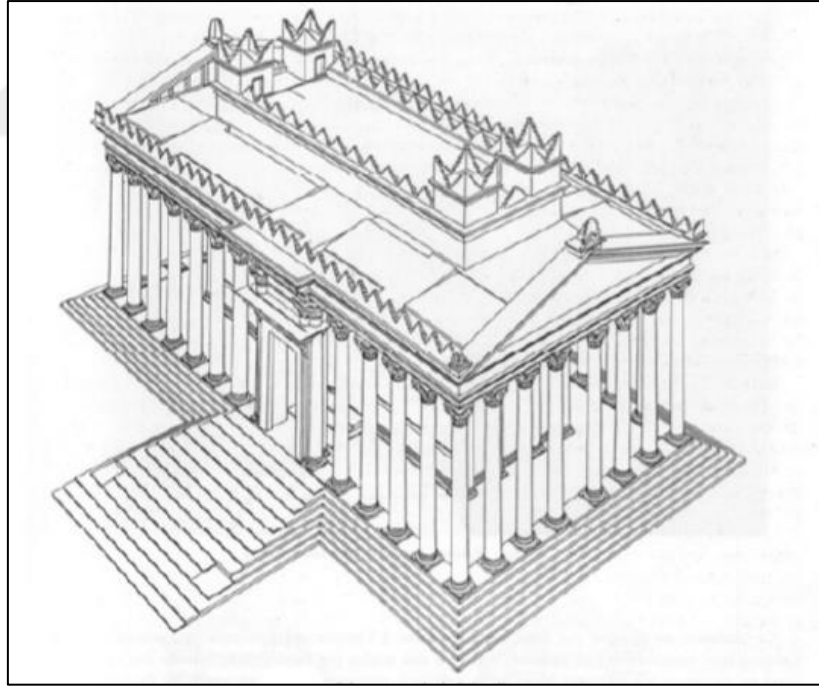

Şek. 23. Palmyra, Bel Tapınağı planı. (Alasad 1984: 65)

Palmyra Bel Tapınağı planı: (G): Kutsal alanın ana girişi, (E): Solda bir giriş, merdivensiz, rampa şeklinde, (A): Sunak, (B): Sunağın karşı tarafında bir başka yapı, (bu yapı A sunağından daha eskidir, çeşit ritüelleri için kullanılmış olabilir.), (C) ziyafet ve yemek salonu, (F): *Cella*, 55 x 30 m. ölçülerindedir.

Şek. 24. Palmyra, Bel Tapınağı, *cella* planı. (Butcher, 2003: 282)

Şek. 25. Palmyra, Bel Tapınağı, *cella* planı iki boyutlu görüntüsü. (Maumoon, 2010: 68)

Şek. 26. Palmyra, Bel Tapınağı,
cella güney nişi. (Teixidor, 1979,
lev. IV: 143)

Şek. 27. Palmyra Bel Tapınağı,
cella kuzey nişi. (Teixidor, 1979
lev. IV: 143)

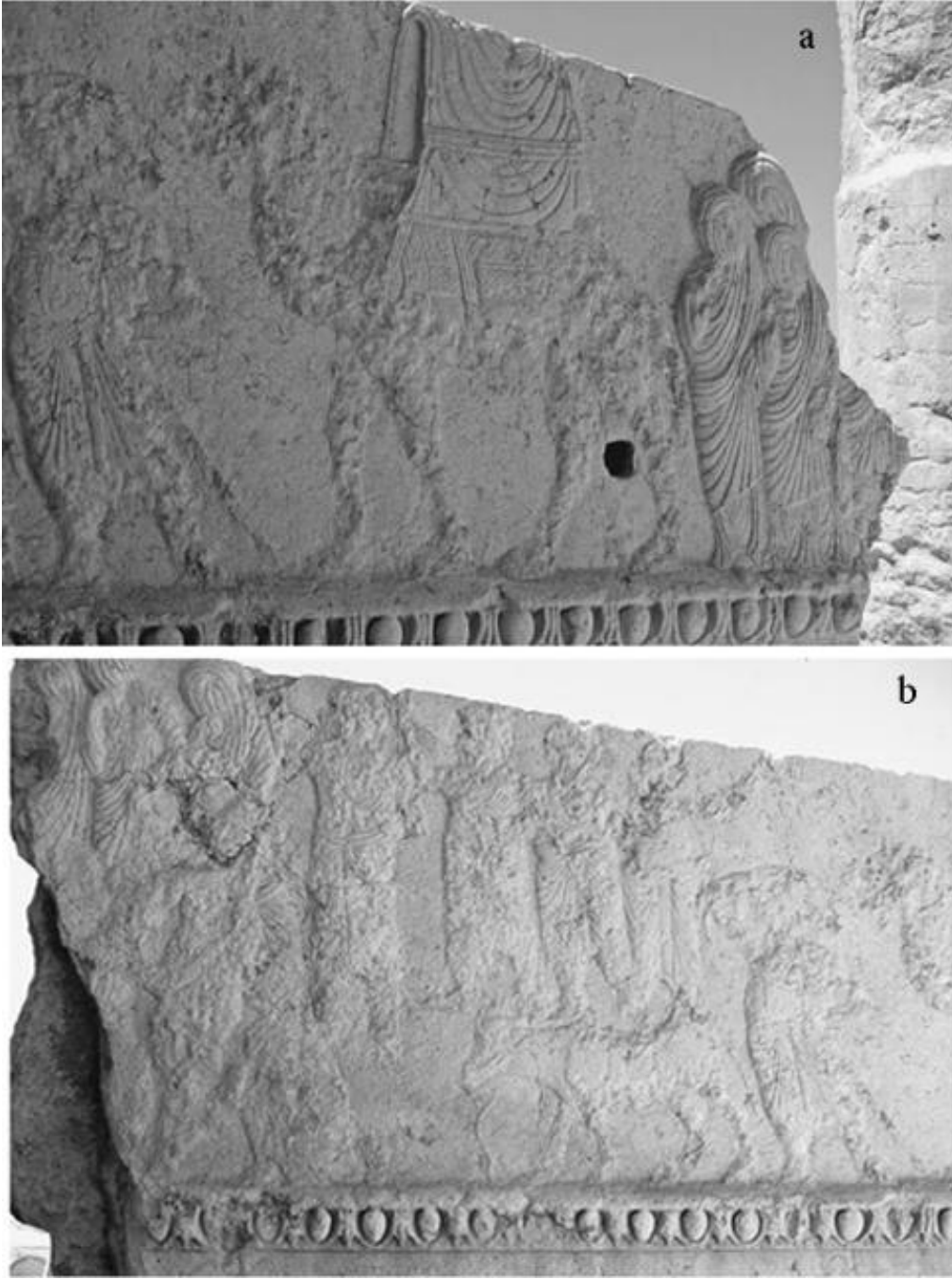

Şek. 28. Palmyra, Bel Tapınağı, Arşitrav üzerinde pürüzlü üçgen şekiller bulunmaktadır. (Klingil, 1985: 218)

Şek. 29. Palmyra, Bel Tapınağı, revak sütunlarını bedeni üzerinde, heykellerin tutacağı için delik vardır. Photoshop aracılığıyla hayali görüntüsü.

Şek. 30. Palmyra Bel Tapınağı, *cella* duvarında bulunmuş bir kabartma. (Smith, 2013: 100).

Şek. 31. Bel Tapınağı'ndan, bir rölyef M.S. 1 yy.'a ait, ortada Bel, sağda Yarhabul, Acibul solda, Arsu en sağda şuaları olmadan tasvir edilmiştir. (Gawlikowski, 2015: 250)

Şek. 32. Bel Tapınağı'nda bulunmuş bir rölyef, 50 x 46 cm. boyutlarda, Bahçenin tanrısı, Arsu ve Rahim tanrılara adanmıştır. PAT. 1621. (Teixidor, 1979, lev. XXXI: 170; Saqr, 2009: 227-228).

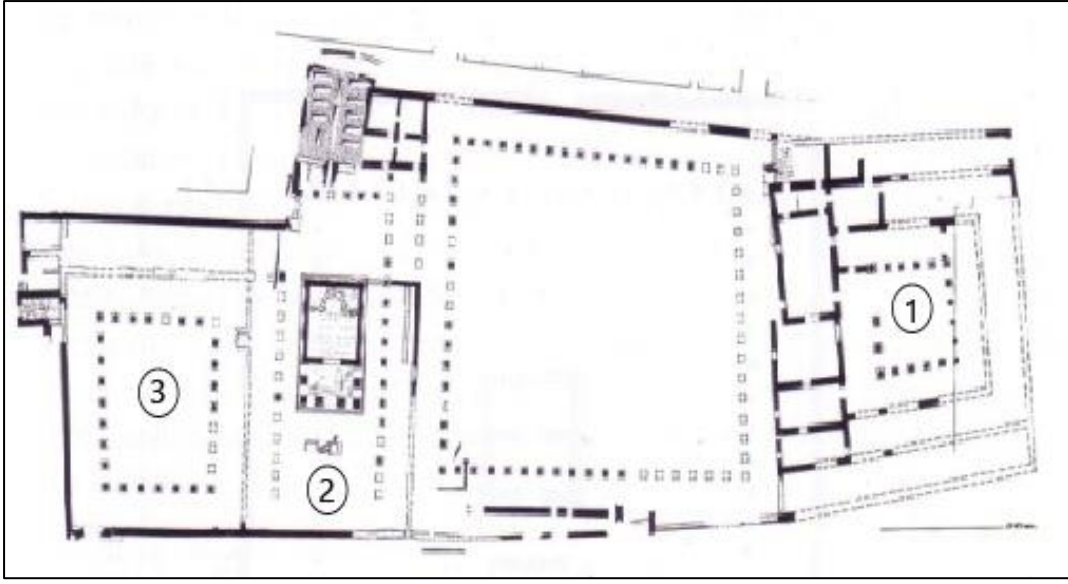
Şek. 33. Bel Tapınağı temellerinden kurtarılan bir kabartma, solda Herakles, çıplak, bir hayvan tutuyor. Diğer tarafta Palmyra'nın üçlü tanrıları Bel, Yarhabul ve Acibul tasvir edilmiş olup kireçtaşından yapılmış, 34,5 x 21 cm. boyutlardadır. Şam Ulusal Müzesinde sergilenmektedir. (Teixidor, 1979, lev. XXXI: 170; Bahnasi, 1985: 195)

Şek. 34. Bir rölyef, Bel Tapınağı cella girişinde bulunmuş olup M.S. 1.yy.'a aittir. (Butcher, 2003: 312)

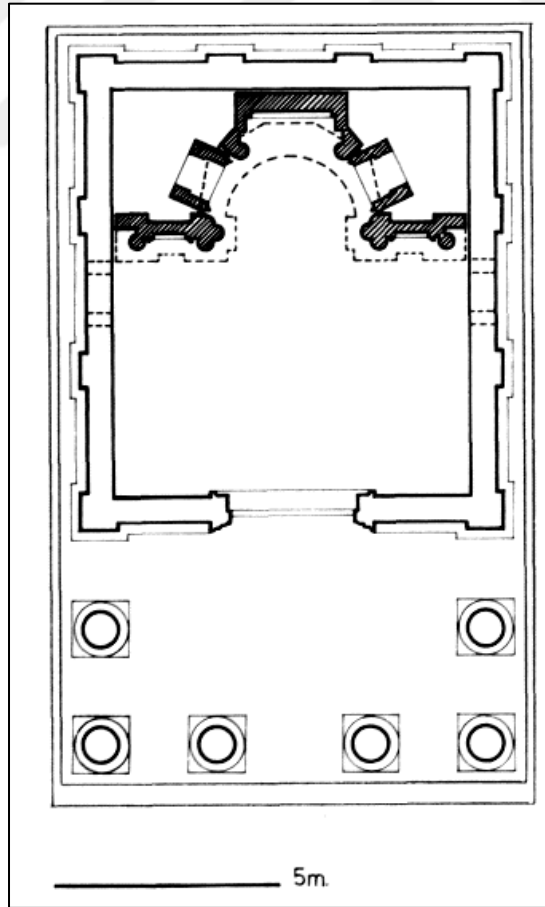

Şek. 35. Bel Tapınağı, bir rölyef, sağ tarafta Aglibol ve sol tarafta Malkbel, çevrelerinde ağaçlar tasvir edilmiş olup M.S. 32 yılına aittir. (Teixidor, 1979, lev. XIII: 152)

Şek. 36. Baal-Şamin Tapınak Planı: (Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 444)

Baal Şamin Tapınağı: 1) Kuzey avlusu, 2) Baal-Şamin kutsal alanı, 3) Güney avlusu.

Şek. 37. Baal-Şamin Kutsal Alanı planı.
(Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 438)

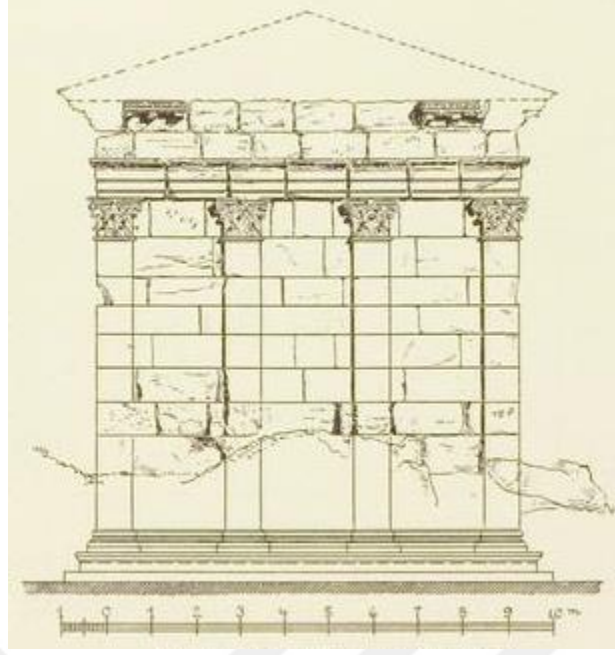

Şek. 38. Baal-Şamin Kutsal Alanı kuzeyden bir görüntüsü. (Smith, 2013, Figure 1.13: 23)

Şek. 39. Baal-Şamin Kutsal Alanı, ön cephe. (Wiegand, 1932: 122)

Şek. 40. Baal-Şamin Kutsal Alanı, arka duvarı.
(Wiegand, 1932: 123)

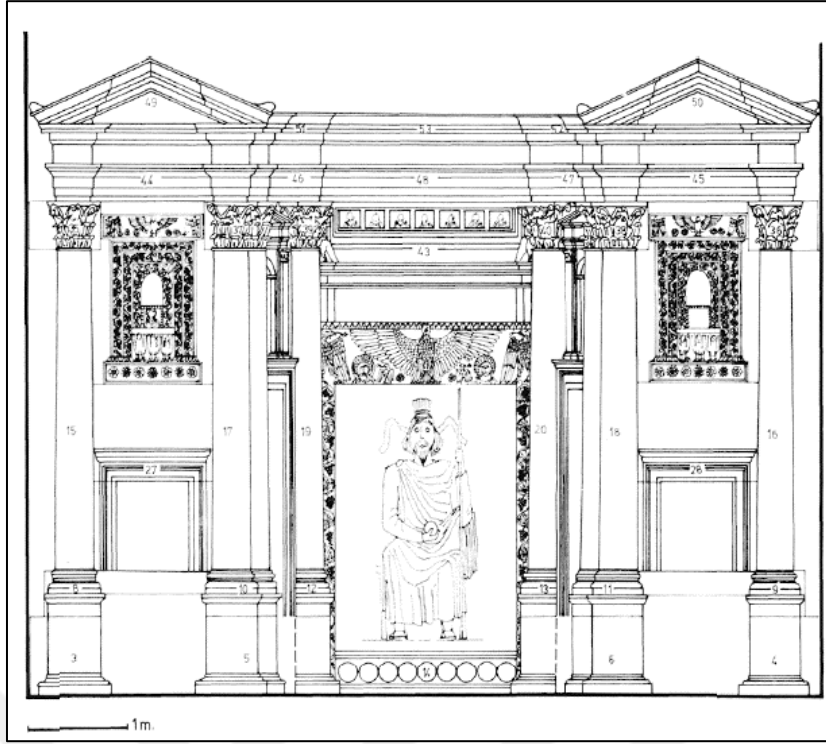
Şek. 41. Baal-Şamin Kutsal Alanı, ortada büyük niş, kavisli
şekli almakta. (Alasad - Dahman, 1963: 109)

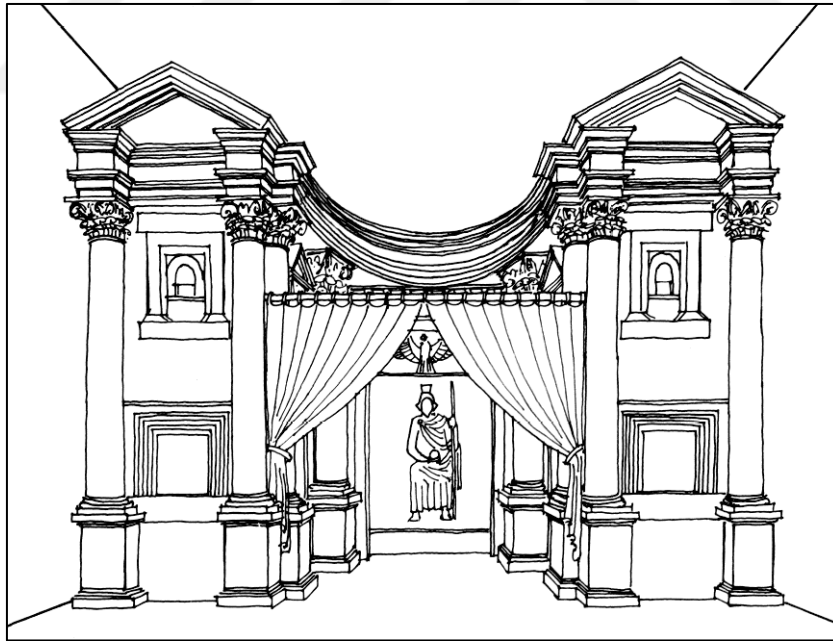
Şek. 42. Baal-Şamin Kutsal Alanı, güneyde sol oda ve nişi, odacık boyutları 85 cm. genişliğinde ve 278 cm. uzunluğundadır. (Alasad - Dahman, 1963: 114)

Şek. 43. Baal-Şamin Kutsal Alanı, kuzeyde sağ oda ve nişi. (Alasad - Dahman, 1963: 113)

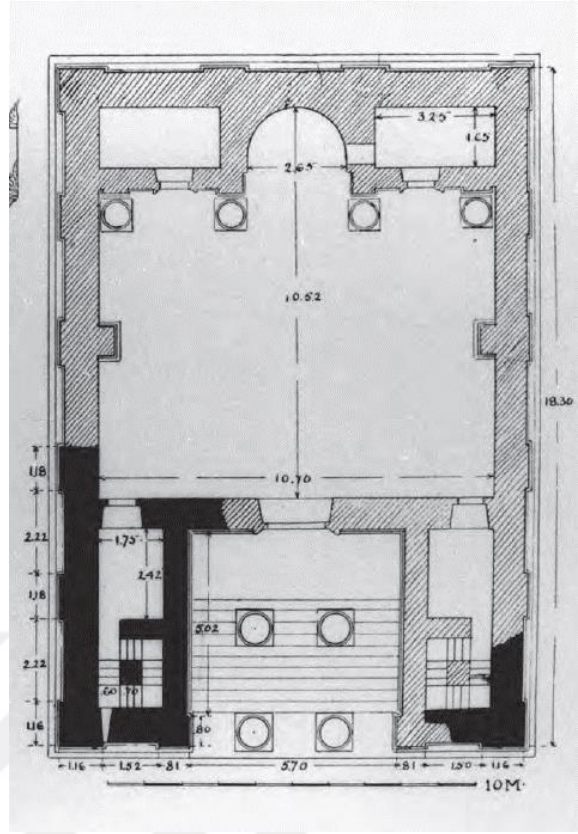

Şek. 44. Baal-Şamin Kutsal Alanı, restorasyon çalışmalarında, gerçek şeklini ve hayali olarak bir şekli daha çizilmiştir. (Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 430)

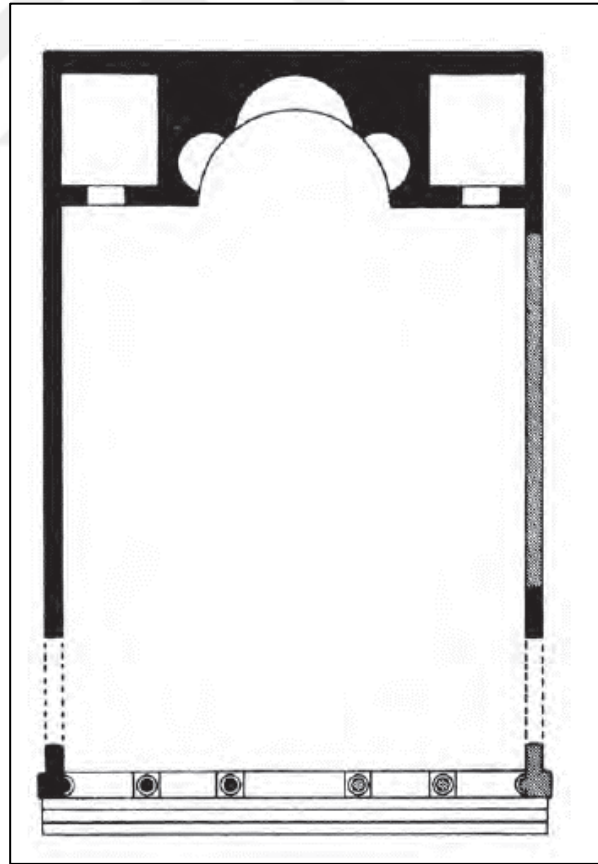

Şek. 45. Baal-Şamin Kutsal Alanı, üç tanrının beraber, Baal-Şamin kutsal alanında kültü olup, kült heykelleri de bulunmaktadır. (Gawlikowski – Pietrzykowski, 1980: 434)

Şek. 46. Slem Tapınağı'nın planı, güney Suriye'de bulunan, Baal-Şamin tapınak plan düzenine benzemektedir. (Kaizer, 2008: 343)

Şek. 47. Kanawat'ta, C tapınak planı. (Kaizer, 2008: 368)

Şek. 48. Baal-Şamin Kutsal Alanı girişinde bulunan bir kabartma, M.S. 1. yy.'a tarihlenen ortada açık kanatlı kartal Baal-Şamin'i temsil ediyor, sağda Aglibol (Ay tanrısı) solda Yarhabul (Güneş tanrısı). (Hammad, 2016: 156)

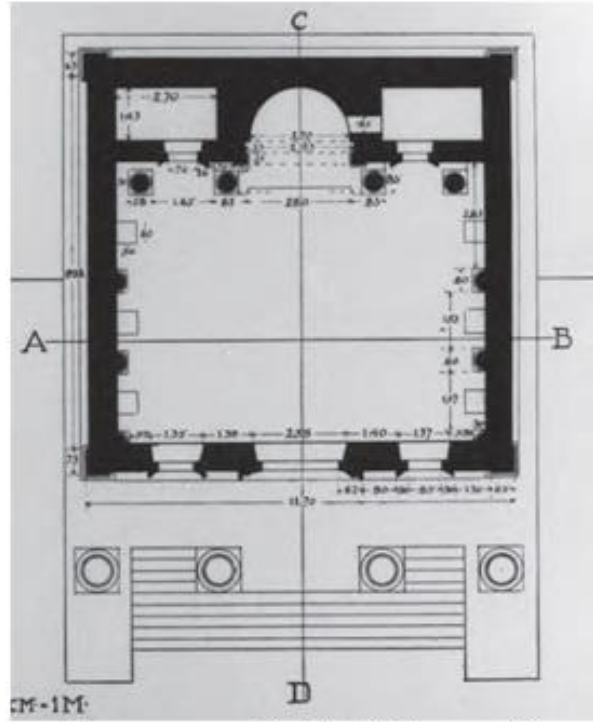
Şek. 49. Süslü bir kabartma, Baal-Şamin Tapınağı'na yakın bir yerde bulunmuş olup M.S. 1. yy.'a aittir. Orada büyük bir kartal kanatları açık vaziyette ve onu yanında her iki tarafta birer kartal, daha küçük boyutta görünüyor, alt bölümde başka bir kartal daha tasvir edilmekte. (Gawlikowski, 1998: 248)

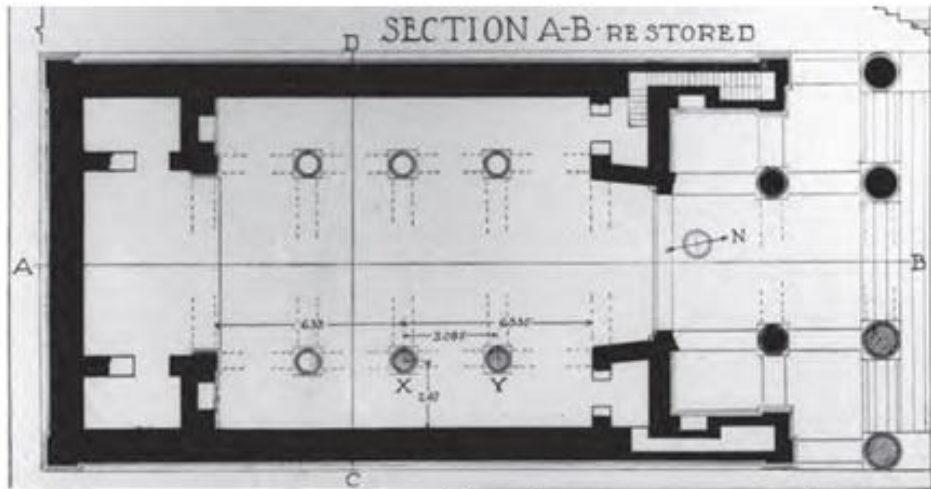
Şek. 50. Baal-Şamin tapınağında, yazıtlı bir stel, Baal-Şamin ortada yer alır askeri elbiseler giymiş, sağda Aglibol (Ay tanrısı) solda Yarhabul (Güneş tanrısı) tasvir ediliyor 60 x 72 cm. boyutlar olup M.S. 227 yılına tarihlenir, Louvre Müzesindedir. (Saqr, 2009, PAT. 2798: 188 & Teixidor, 1979, lev. VIII: 147)

Şek. 51. Baal-Şamin tapınağında bir rölyef, kireç taşından yapılmış, üzerine bir yazıt yazılmış olup M.S. 120/21 yılına tarihlenen sağda Bel ve solda Baal-Şamin tahtta oturuyorlar ortada Aglibol ve Yarhabul ayak üzerinde duran pozisyonda oyulmuşlardır. Lyon güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir. (Saqr, 2009: 132-133)

Sanameen'de Tekh Tapınağı

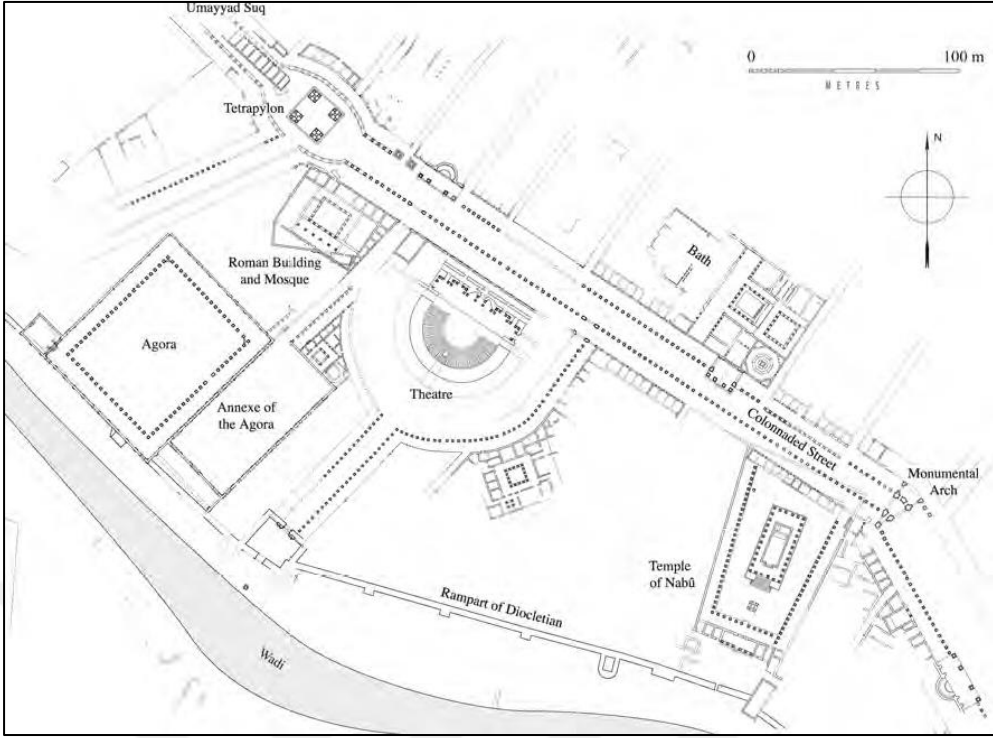

Kanawat (Suweida şehri) Zeus Tapınağı

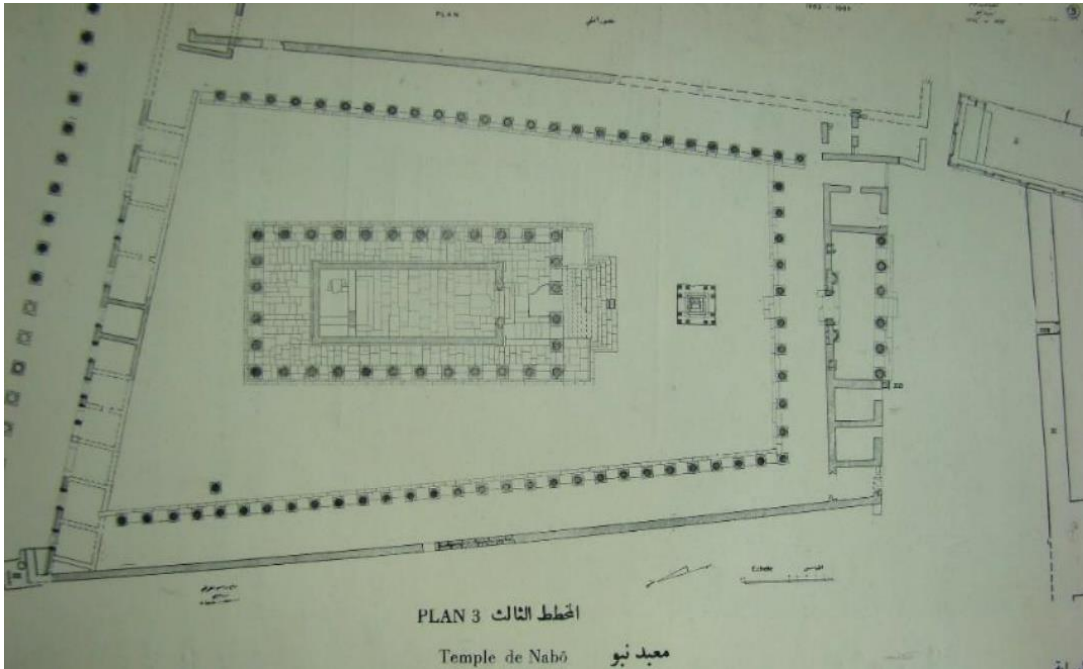
Şek. 52. Sanameen'de Tekh Tapınağı ve Kanawat (Suweida şehri) Zeus Tapınağı planları. (Kaizer, 2008: 350-352)

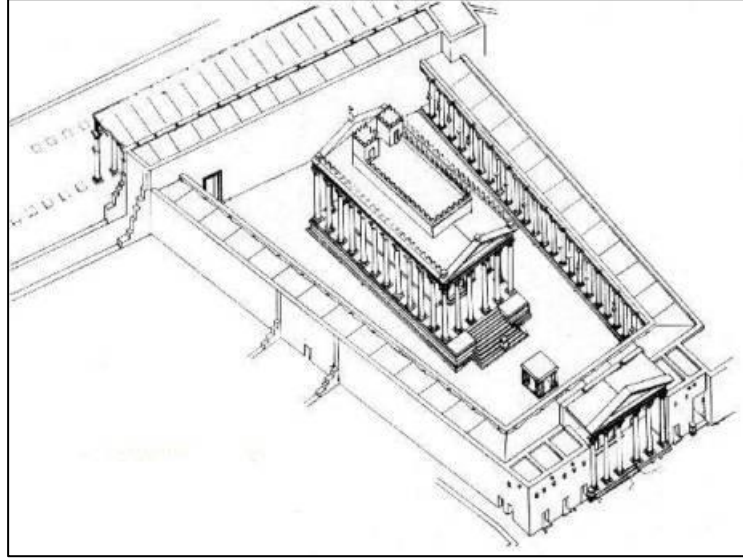
Nebo Tapınağı

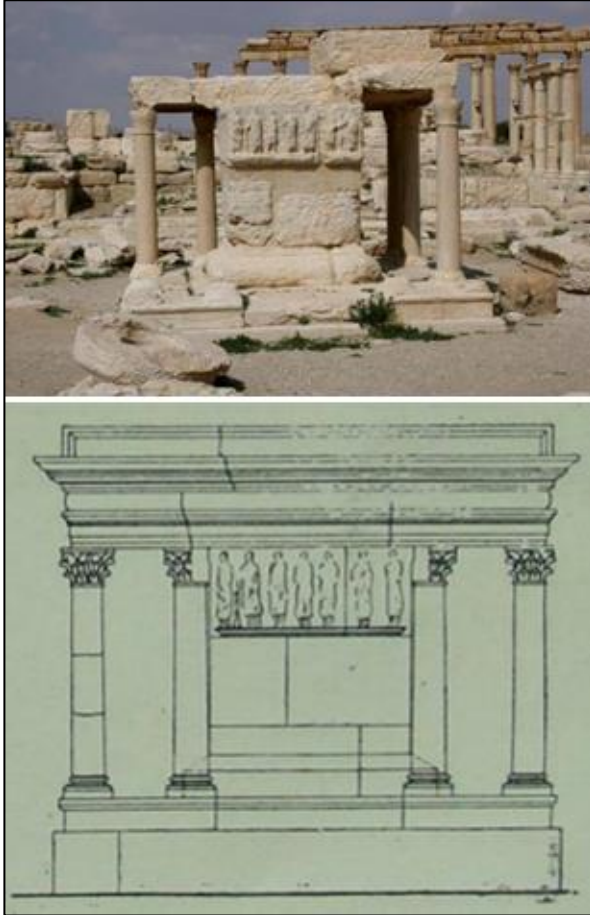
Şek. 53. Palmyra'nın ana cadde üzerindeki bulunan mimari tesisleri, Nebo Tapınağı'nın yerini gösteren bir çizim. (Genequand – Alasad, 2010: 319)

Şek. 54. Nebo Tapınağı planı. (Bounni – Salibi, 1965: 56; Bounni – Saliby – Seigne, 1992, lev. III)

Şek. 55. Nebo Tapınağı, *cella* planı üç boyutlu görüntüsü. (Bounni - Alasad, 1984: 100)

Şek. 56. Palmyra'da, Nabu Tapınağı'nda, *cella* önünde zengin süslü sütunlarla bir sunak bulunup sunağın şekli, sütunlarla desteklenen küçük bir tapınağa oyulmuştur. Sunakta üzerinde bir kabartması yedi tanrı tasvir edip kireçtaşından yapılmıştır. (Bounni - Salibi, 1965: 56; Klingil,

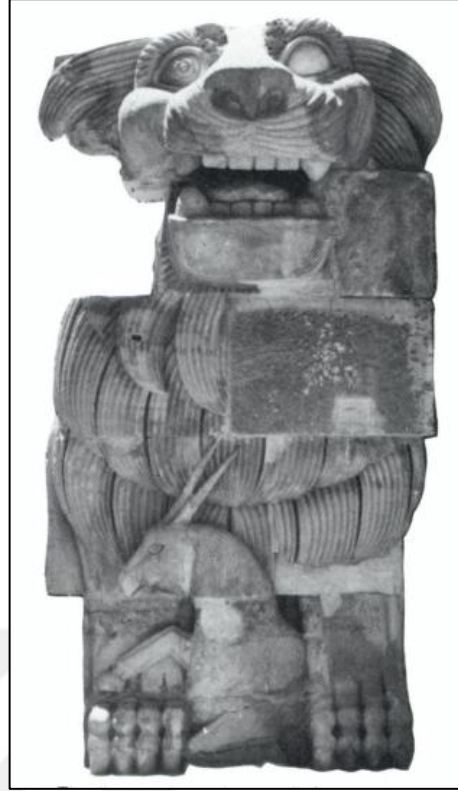

Şek. 57. Nebo Tapınağı'ndan süslü bir rölyef. (Bounni, 1965: 3-15; Saqr, 2009, PAT. 8: 29-30; Teixidor, 1979, lev. XVIII: 157; Klingil, 1985, lev. 16: 247; Colledge, 1976, lev.38)

Şek. 58. Allat Tapınağı avlu girişinde bulunan anıtsal bir aslan heykeli.(Hendrik – Drijvers, 1978: 61; Gawlikowski, 1977: 274; Gawlikowski, 1983: 210; Butcher, 2003: 309)

Allat tapınağı avlusu girişinde 1977 yılda anıtsal bir aslan heykeli bulundu, mermerden yapılmış 1,6 genişliğinde ve 3,5 m. yüksekliğinde, açık ağızlı, ayakta, bacakları arasında bir antilop huzur içinde temsil edilmekte, aslanın sol bacağı üzerinde bir yazıt: " kutsal alanda kan dökmeyen, tanrıça Allat onu kutsasın " ifadesi yer alıyor.

Heykel Şam Ulusal Müzesi'nde sergileniyor, M.S. 1.yy.'ın ilk yarısına aittir.

Şek. 59. Palmyra, Allat Tapınağı erken dönemi, üç boyutlu bir görüntü. (Gawlikowski, 2014, fig. 7: 89)

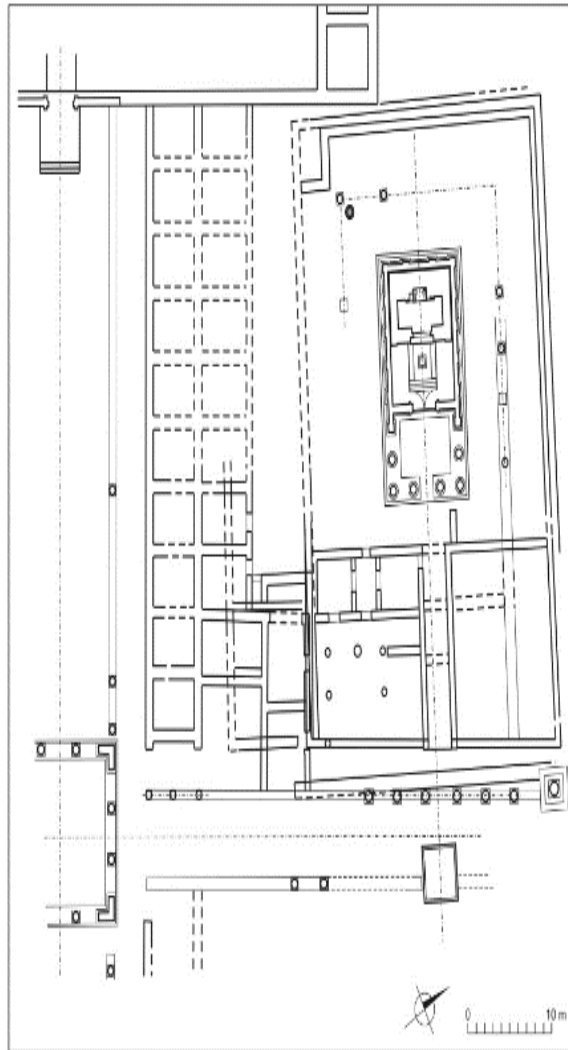
Şek. 60. Palmyra'da Allat Tapınağı'nda bulunan 2,14 m. yüksekliğinde M.S. 1.yy. ortasına ait mermerden yapılmış Athena heykeli. (Gawlikowski, 1977: 267-268; Hendrik – Drijvers, 1978: 61)

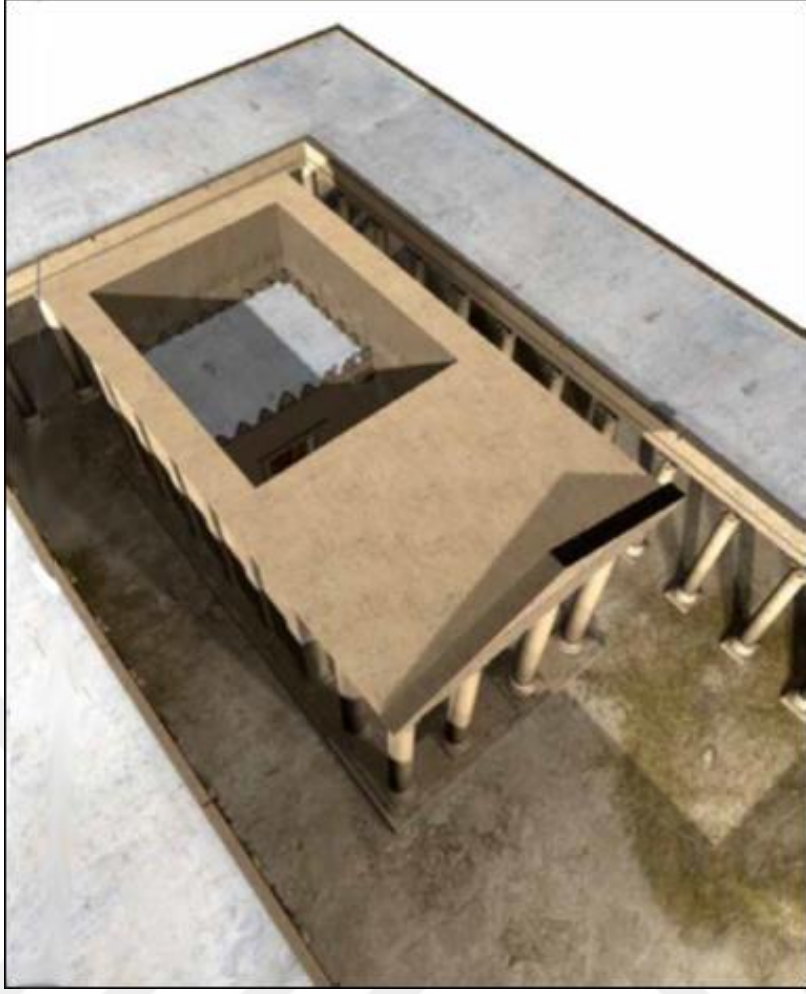
Şek. 61. Palmyra'da, Allat Tapınağı girişinde altı sütun görüntüsü, M.S. 1. yy.'a ilk yarısına tarihleniyor. (Gawlikowski, 1977: 257)

Şek. 62. Palmyra'daki Allat Tapınağı doğudan bir görüntü. (Hendrik – Drijvers, 1978: 60)

Şek. 63. Allat Tapınağı planı, Diocletianus kampı içinde. (Gawlikowski, 2008: 531)

Şek. 64. Palmyra, Allat Tapınağı geç evresi, üç boyutlu bir çizim.
(Gawlikowski, 2014, fig. 8: 90)

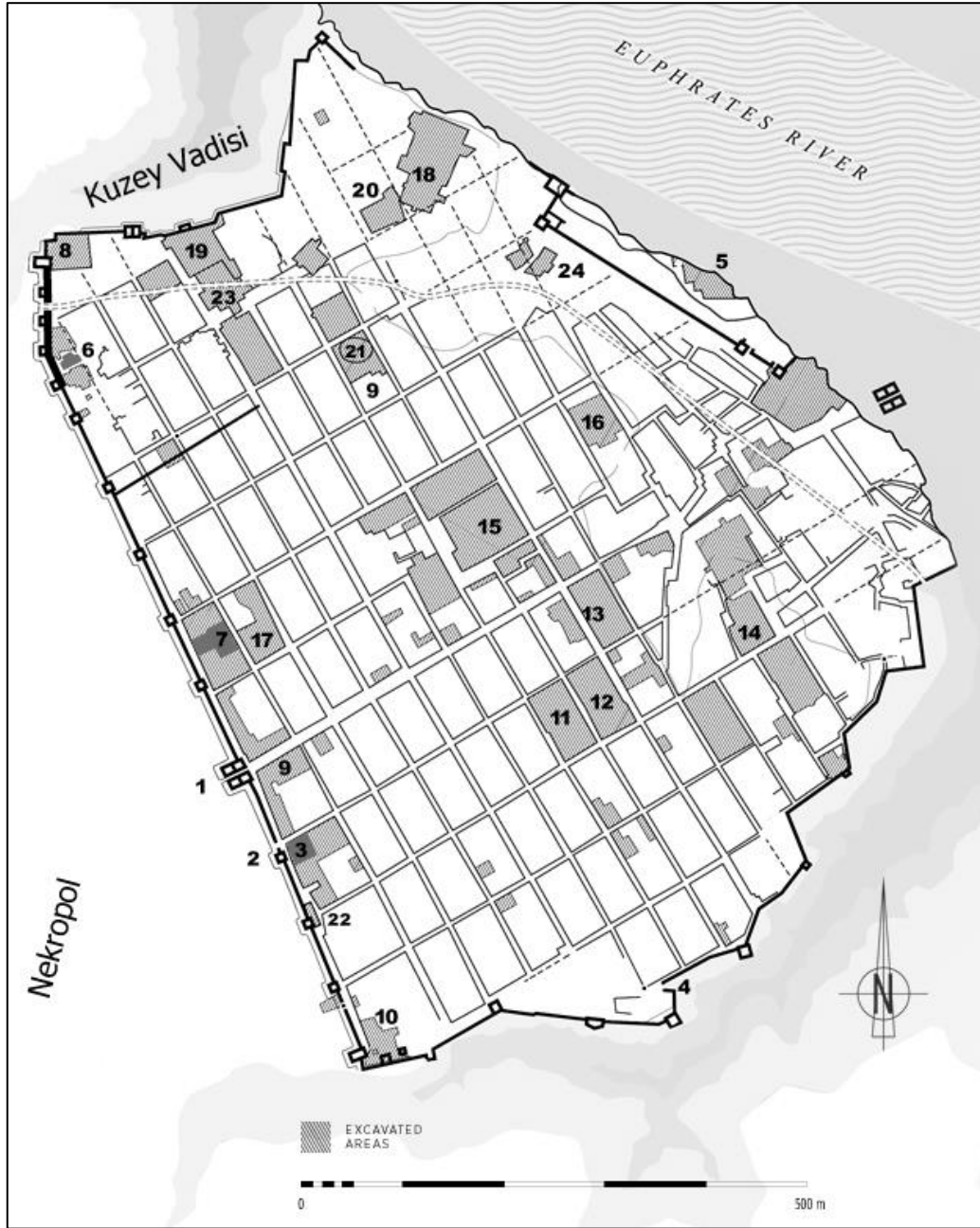
Şek. 65. Allat Tapınağı'nda, bir arşitrav süsleme parçasıdır.
(Gawlikowski, 1977: 259)

Şek. 66. Palmyra'da, Allat Tapınağı'nda bir rölyef örtülü kadınlar bir alay olarak tasvir ediliyor, tapınak rahibeleri olabilir. (Smith, 2013, fig. 31: 467)

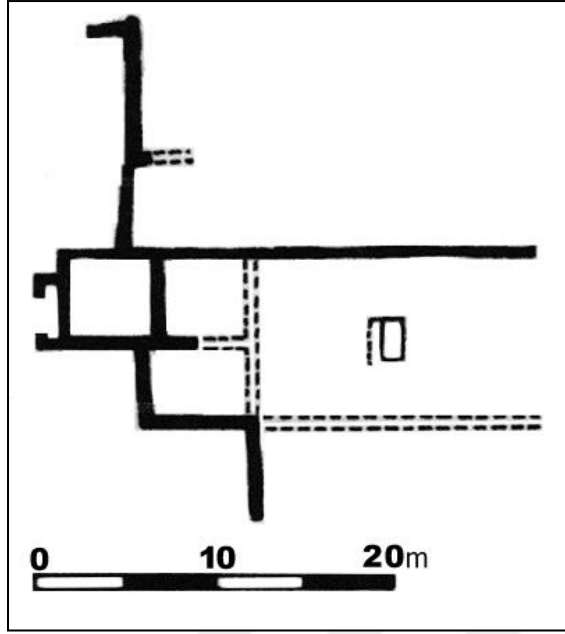
Şek. 67. Palmyra'da, bir yazıtlı stel 57×50 boyutlarında, tanrıça Allat iki aslan arasında oturuyor, sağ elinde mızrak ve sol elinde kalkan tutuyor, Şam Ulusal Müzesi'nde sergilenmektedir. (PAT. 2758, Saqr, 2009: 230; Teixidor, 1979, lev. XX-2: 134-159)

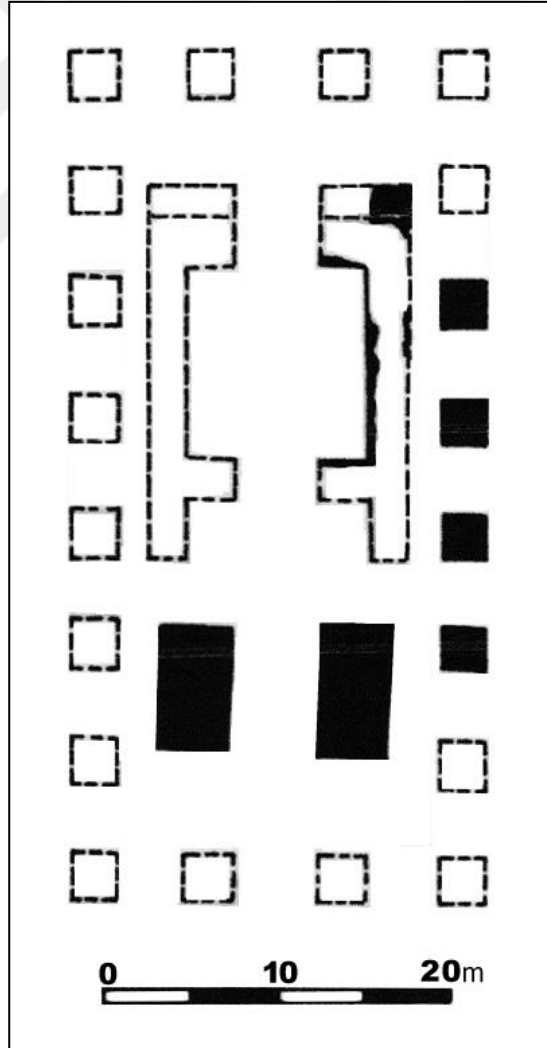
Şek. 68. Dura Europos kent planı.(Burns, 2017: 31; Butcher, 2003: 260)

1. Palmyra kapısı	10. Aphlad kutsal alanı	17. Adonis kutsal alanı
2. İkincil kapısı	11. Artemis kutsal alanı	18. Dux Ripae Sarayı
3. Kilise	12. Atargatis kutsal alanı	19. Azzanathkona kutsal alanı
4. Güney kapısı	13. Gadde kutsal alanı	20. Dolichenus kutsal alanı
5. Yeni kalesi	14. Zeus Megistos kutsal alanı	21. Amfitiyatro
6. Mithraeum kutsal alanı	15. Agora	22. Zeus Kryios kutsal alanı
7. Sinagogu	16. Zeus Theos kutsal alanı	23. Roma kampı
8. Palmyra'nın tanrıları- Bel kutsal alanı		24. Askeri kutsal alanı
9. Hamamlar		

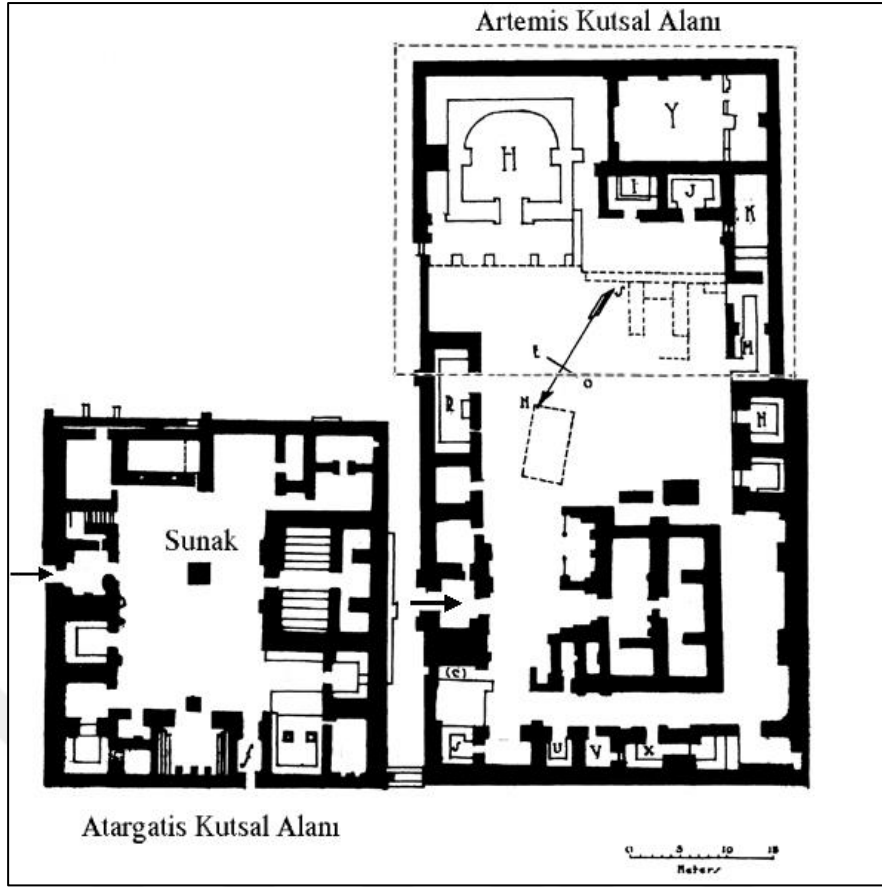

Şek. 69. Dura Europos, Artemis Kutsal Alanı planı, ilk evresi. (Downey, 1988, fig 30: 78)

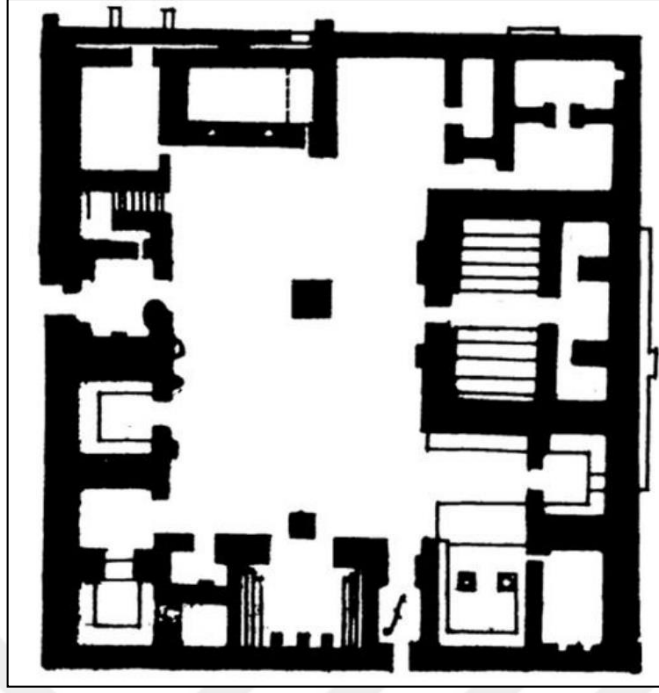
Şek. 70. Dura Europos, Artemis Kutsal Alanı planı, ikinci evresi. (Downey, 1988, fig 30: 79)

Şek. 71. Dura Europos, sağda Artemis Kutsal Alanı ve solda Atargatis Kutsal Alanı planı. (Downey,1976, fig.8: 30)

Şek. 72. Dura Eurupos'ta bir stel Atargatis ve Baal temsil edilip 41 × 28 cm. boyutlarda M.S. 3. yy.'na aittir. Bu eser ABD Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nde sergilenmektedir. (Teixidor, 1979, lev. XX: 159)

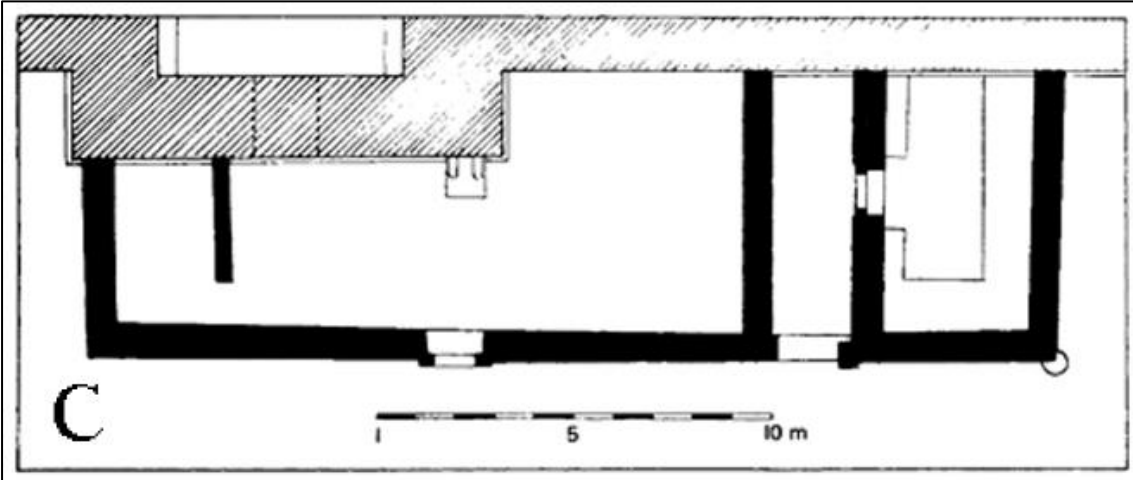
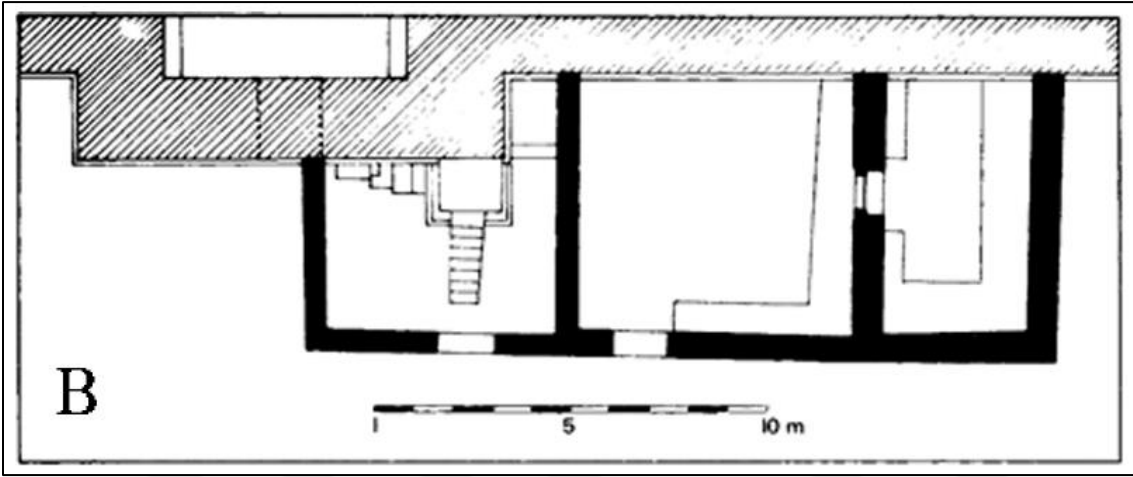
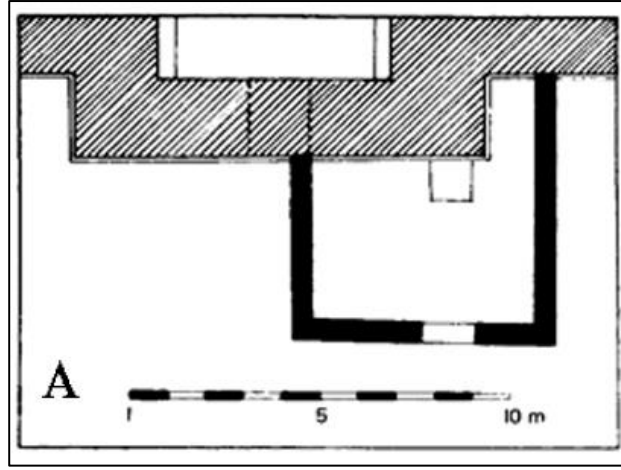

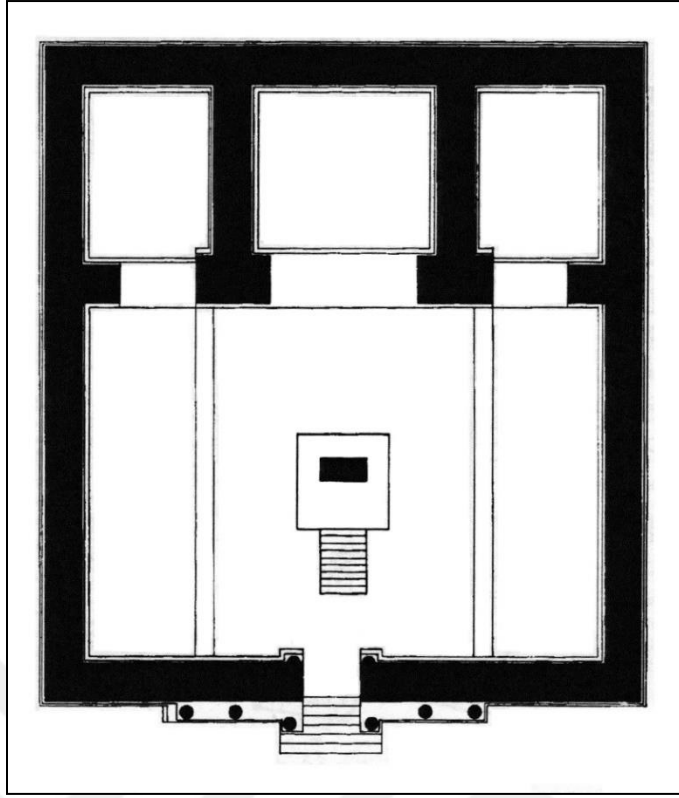
Şek. 73. Dura Europos, Atargatis Kutsal Alanı planı.
(Kaizer, 2016, Plate XXVII: 240; Downey, 1976, fig.8:
30)

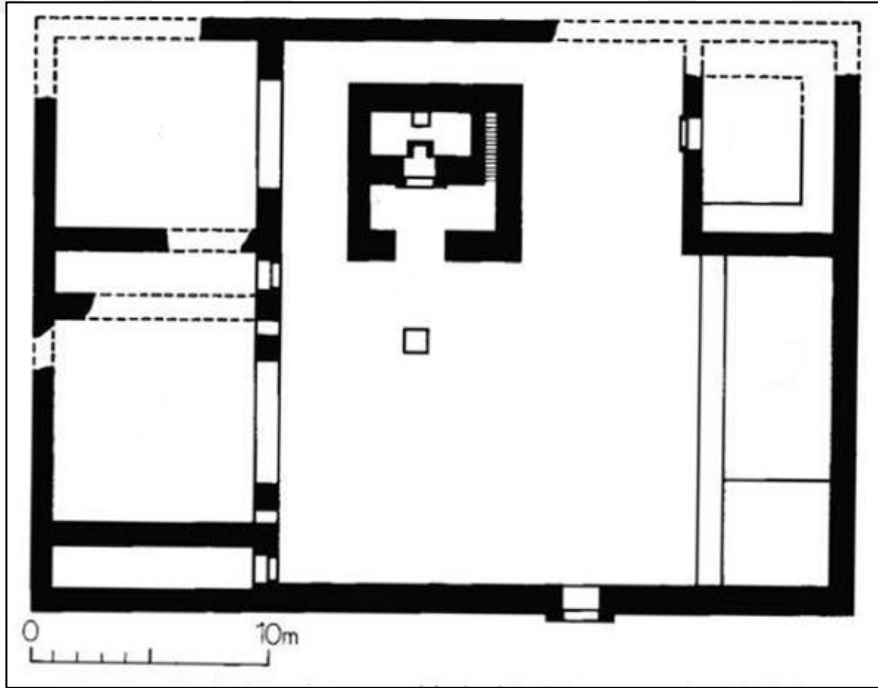
Şek. 74. Dura Europos, Zeus Kryios- Baal Şamin
Kutsal Alanında Yunanca- Palmyraca yazıtlı bir
stel 51×31 cm. boyutlarda M.S. 31/32 yılına
aittir. (Teixidor, 1979, lev. VI: 145; Saqr, 2009,
PAT. 1087: 173-174)

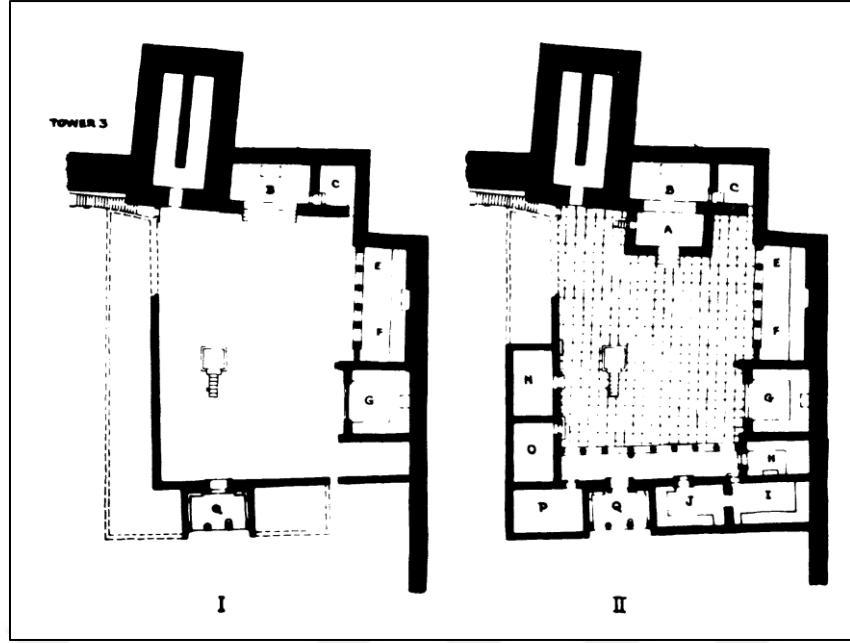
Şek. 75. Dura Europos, Zeus Kryios- Baal Şamin Kutsal Alanı planı, üç aşamalıdır. (Downey, 1976: 28)

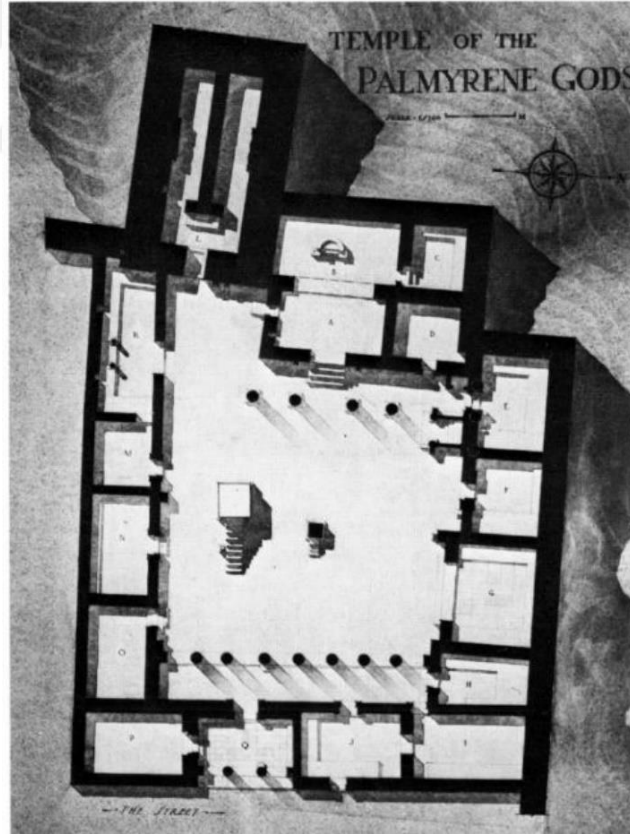
Şek. 76. Dura Europos Zeus Megistos Kutsal Alanı planı, birinci evresindedir. (Downey, 1993, fig 3: 172)

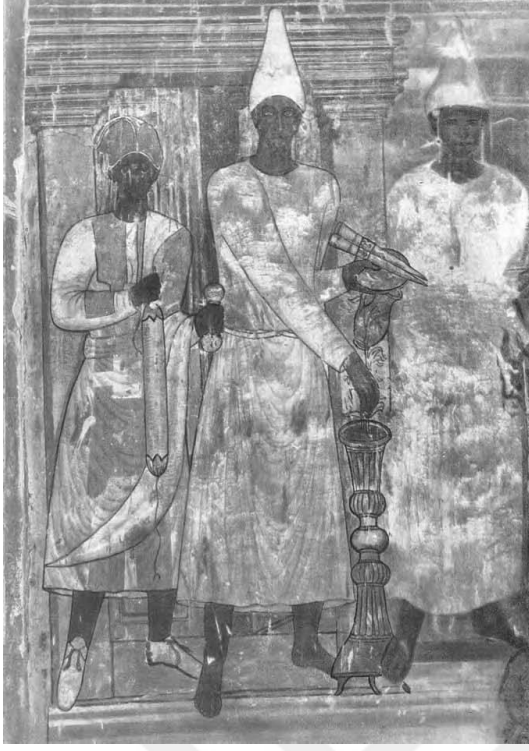
Şek. 77. Zeus Megistos Kutsal Alanı planı, ikinci evresi. (Downey, 1997: 111)

Şek 78. Dura Europos, Palmyra'nın tanrıları -Bel Kutsal Alanı planı I ve II evresi. (Downey, 1976: 23)

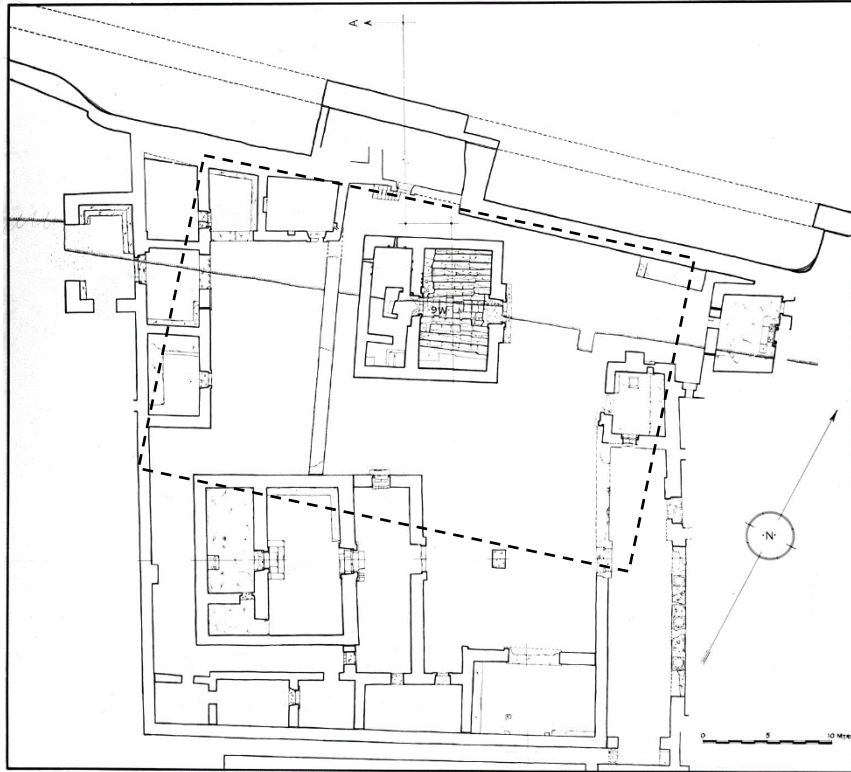
Şek. 79. Dura Europos'ta, Palmyra'nın tanrıları -Bel Kutsal Alanı planı. (Teixidor, 1979, lev. XXII: 161)

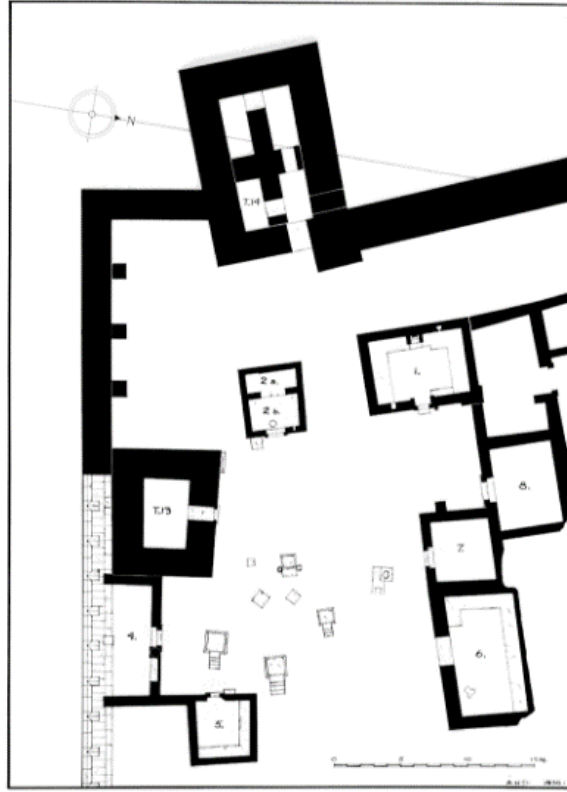
Şek. 81. Dura Europos, Palmyra'nın tanrıları -Bel Kutsal Alanından, Kunuon Ben-Nicostratos ve ailesinin bir duvar resmi. (Edwell, 2008: 95; Butcher, 2003: 330)

Şek. 80. Dura Europos, Azzanathkona Kutsal Alanında, Tanrıça Azzanathkona oturma pozisyonunda ve yanında iki aslan bir kabartma. (Edwell, 2008: 105)

Şek. 82. Dura Europos, Azzanathkona Kutsal Alanı planı. (Kaizer, 2016, Plate XXX: 246; Downey, 1976, fig. 4: 26)

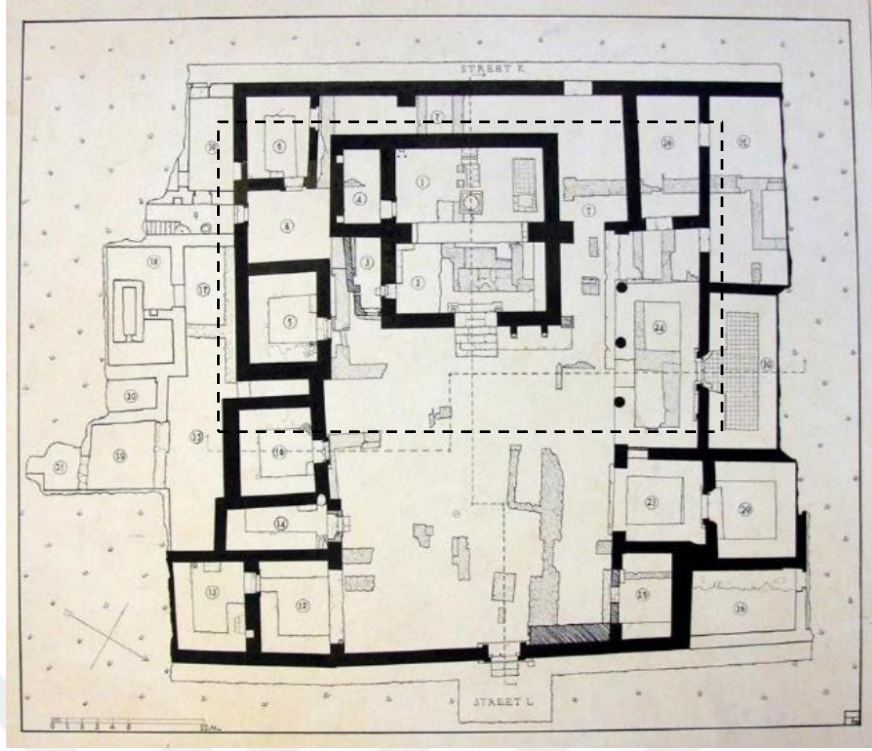

Şek. 83. Dura Europos, Aflad Kutsal Alanı planı. (Kaizer, 2016, Plate XXVI: 239; Downey, 1976, fig. 3: 25)

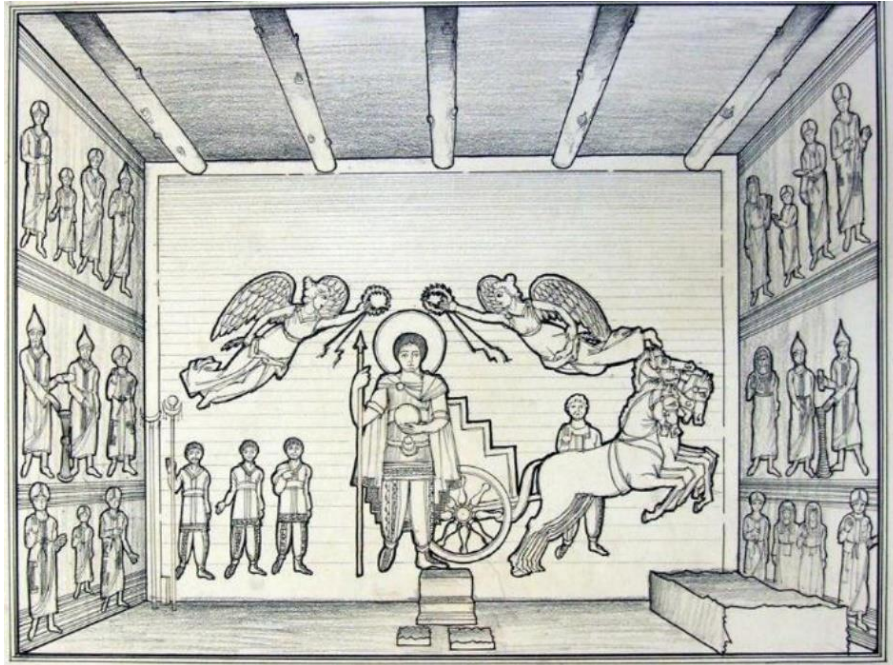

Şek. 84. Dura Europos, Aflad Kutsal Alanından bir rölyef. (Teixidor, 1979, lev. XXXIII: 172).

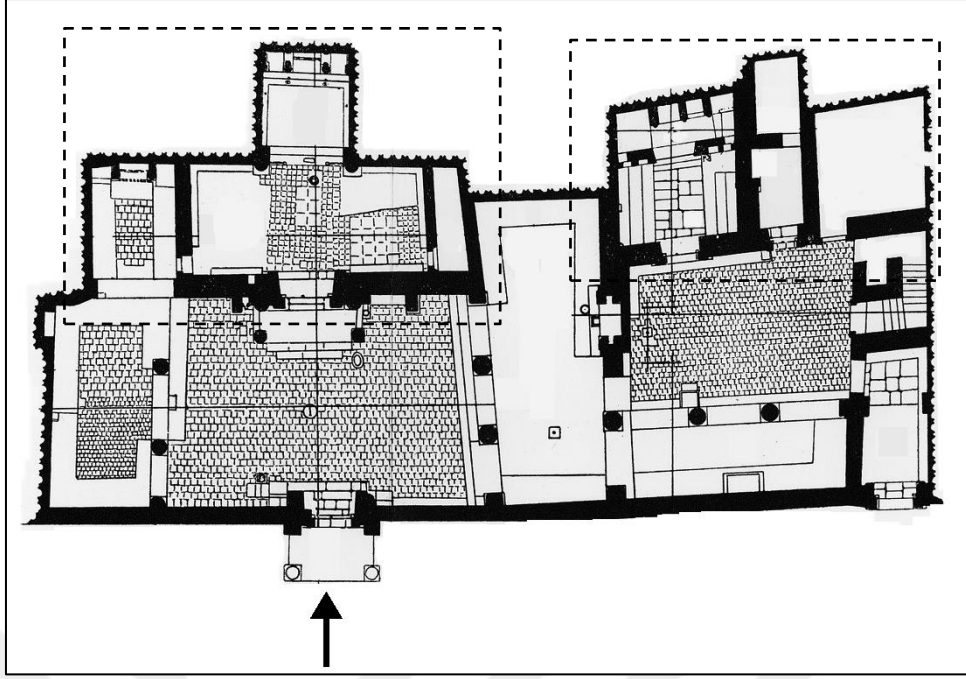

Şek. 85. Dura Europos, Zeus Theos kutsal Kutsal Alanı planı. (Kaizer, 2016, XXII: 237)

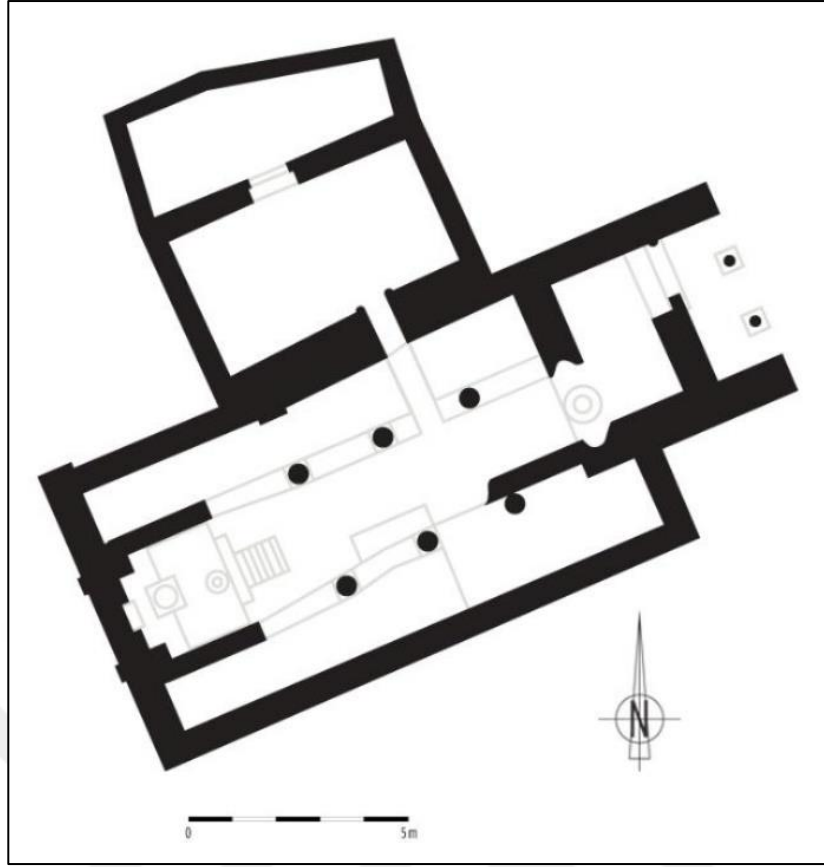
Şek. 86. Dura Europos, Zeus Theos Kutsal Alanında bir fresk duvar resmi. (Rostovtzeff, 1938: lev. XIII)

Şek. 87. Dura Europos, Gadde Kutsal Alanı planı, Yapının 42 x 22 m. boyutlarında olup iki bölümden oluşur ve her bölümünde ayrı bir avlu ve cella içermektedir. (Kaizer, 2016, Plate XXV: 238)

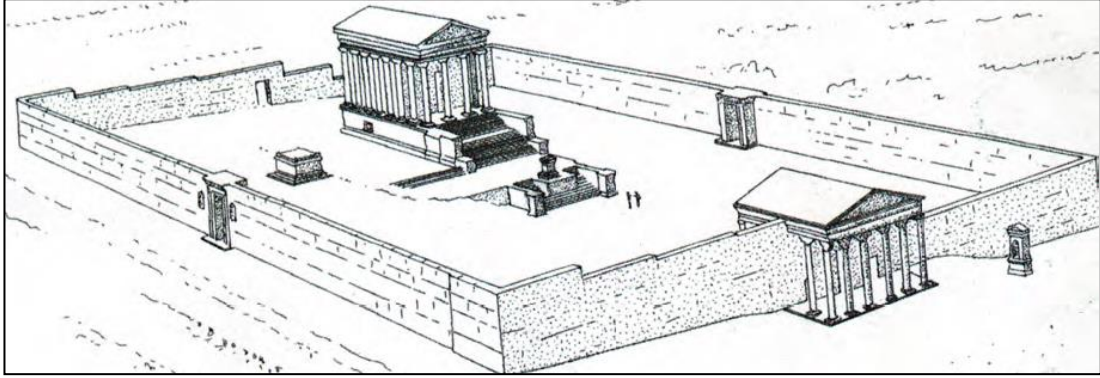
Şek. 88. Dura Europos, Gadde Kutsal Alanı'nda bulunan yazıtlı bir kabartma tanrı Gadde'ye adanmış M.S. 108 yılına tarihlenen kireçtaşından yapılmıştır. (Butcher, 2003: 238; Saqr, 2009, PAT. 1094: 221)

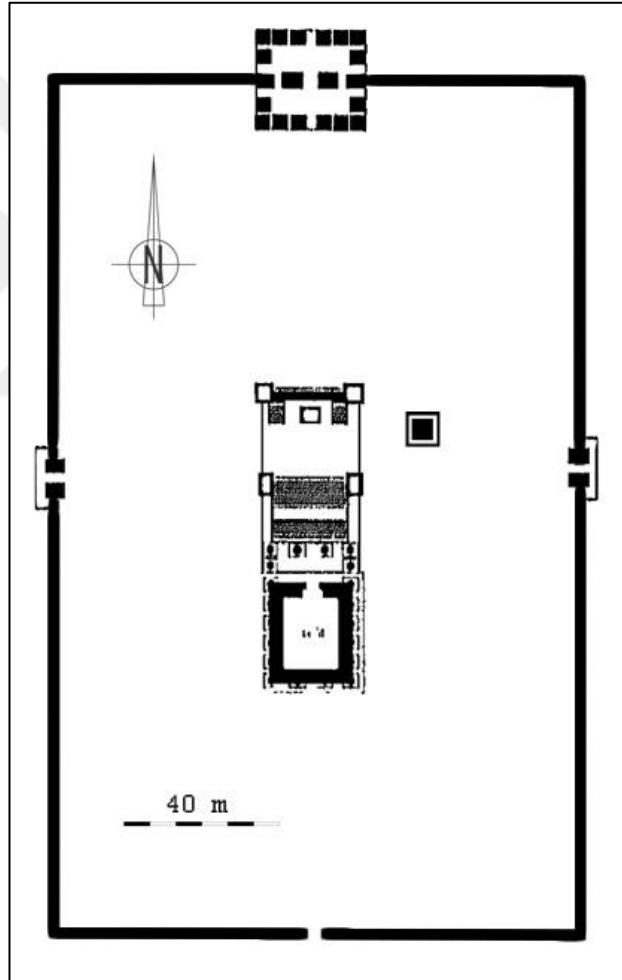
Şek. 89. Dura Eurupos, Mithraeum Kutsal Alanı planı. (Edwell, 2008: 126)

Şek. 90. Dura Eurupos'ta, Mithraeum Kutsal Alanı orta duvar freski, M.S. 2. yy.'ın sonuna tarihlenir. (Kaizer, 2016, Plate XXXI: 243)

Şek. 91. Husn-Süleyman, Baal - Zeus Tapınağı üç boyutlu planı. (Yunus, 2012: 84)

Şek. 92. Husn-Süleyman, Baal - Zeus Kutsal Alanı planı. (Judaallah, 1999: 317)

ÖZET

Abdulhamid ZERNAJİ

Yüksek Lisans Tezi, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY

Ankara, Mayıs, 2019

"Hellenistik ve Roma kültürünün Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgesi'ndeki kutsal alanlarla olan etkileşimi" ele alınmıştır. M.Ö. 323 yılından itibaren Yunan ve Hellenistik uygarlığının başlamasıyla Suriye toprakları bu medeniyetin etkisinde kalmıştır ve bu dönem boyunca bir yandan Yunan kültürü yayılırken, diğer yandan Yunan halkı diğer halklarla birliktelik kurmuş, Yunanlar ve Doğulu değerler ve kültürler iç içe geçmiştir. Bununla birlikte bu dönemde yerel dille Yunan dili etkileşmiş, mimarlık ve sanat alanına da kültürel hayatın bütün yönleri nüfuz etmiştir. M.Ö. 64 yılından itibaren, Suriye, Roma egemenliğine girmiş ve bu kültürel miras Roma egemenliğinde devam etmiştir. Bu aşama sırasında Suriye yeni rönesanstan birçok yönden etkilenmiş, özellikle mimari yapı ve dini tesisler yeniden kurulmuştur. Ayrıca çoğu tapınaklar ve kült alanları birden fazla mimari aşama içerir ve her aşamada farklı özelliklere sahiptir. Bu nedenle bu aşamaların uğradığı değişimi bilmek için gerek yerel tanrıların ve tapınakların gerekse Yunan ve Roma tapınakların mimari özelliklerine göre incelemiştir.

Bu araştırma beş ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde; konu, kapsam, amaç, önem ve yöntem ele alınmıştır. İkinci bölümde; kısaca Suriye tarihinden bahsedilmiştir. Eski Çağlardan Roma Dönemi sonuna kadar tarihe genel bakış ele alınmıştır. Üçüncü bölümde; Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgelerinde bulunan kentlerin kutsal alanlarının

standartları, Eski Doğu'daki Kutsal alanlara genel bakış, Suriye'nin Kuzey ve Orta bölgesi'ndeki hem Eski Doğu ve Arkaik hem de Hellenistik ve Roma Dönemlerinde kutsal alanları hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde; tezin konusu olan Hellenistik ve Roma Dönemi, Suriye'nin Kuzey ve Orta Suriye bölgelerinde bulunan şehirlerdeki tapınak ve kutsal alan planları çizilmiş, mimari özellikleri ve bezemelerinden bahsedilmiştir. Son bölümde analiz, değerlendirme, sonuç, görüşler ve araştırma ile ilgili tablolar ve kaynakçalar gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Hellenistik ve Roma Dönemleri, Kuzey ve Orta Suriye, Tapınaklar ve Kutsal alanlar.*

ABSTRACT

Hellenistic and Roman Cultural Influences on the Sacred Places in Northern and Central Regions of Syria

Abdulhamid ZERNAJİ

Master Degree/ Department of Classical Archaeology

Supervisor: Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY

Ankara, May,2019

"Hellenistic and Roman Cultural Influences on the Sacred Places in Northern and Central Regions of Syria" is discussed. As of 323 BC, Syria began to be influenced by the Greek civilization or was called Hellenistic civilization. During this period, cultural values and civilizational among the Greek and Eastern peoples have become intertwined with each other. The influence also included many aspects of cultural life such as architecture, art and the interaction of the Greek language with the local language as well. After entering the region to rule the Roman Empire from 64 BC, during this period the cultural heritage that existed in the previous period has been preserved and Syria has witnessed a new era of the urban renaissance, in particular the reconstructed architectural buildings and religious facilities. In addition, most of the temples and sacred places in Syria have more than one architectural stage and each stage has its own characteristics. Accordingly, the stages of change in these temples and their architectural characteristics, in addition to the local Gods, the Greek and Roman Gods, which were dedicated to these temples.

This research is divided into five chapters. In the first chapter; The subject, scope, purpose and method are discussed. In the second chapter; The history of Syria was briefly discussed, the period from Ancient Near East until the end of the Roman Empire. In the

third chapter; The standards of the sacred places of cities in northern and central Syria, an overview of the sacred places in regions of the Near Ancient East, also the temples were discussed in the northern and central parts of Syria during the Archaic, Hellenistic and Roman periods. In the fourth main chapter; the regions of northern and central Syria during the Hellenistic and Roman periods the sacred places were mentioned, in addition to their architectural characteristics and decorations also some of its plans have also been redrawn. In the last chapter; it contains the evaluation, results, opinions and all tables related to the research and bibliography.

Key Words: *Hellenistic and Roman Periods, Northern and Central Regions of Syria, The Sacred Places, Temples.*

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Abdulhamid ZERNAJİ

E-Posta Adresi : abdul.h.zarnaji@hotmail.com

İş Deneyimi :

Unvan	Görev Yeri	Yıl
Arşivleme ve Veri Bölümü-Stajyeri	Halep Ulusal Müzesi-Suriye	2011-2012
Öğretmen	Ebla Ortaöğretim Enstitüsü-Halep, Suriye.	2011-2012
Araştırma Görevlisi	Halep Üniversitesi, Suriye.	2012-2014
Destek ve Hizmet Personeli	Suriye Kızılayı / Suriye Red Crescent	2014-2015

Akademik Bilgiler

Öğrenim Durumu:

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Arkeoloji	Halep Üniversitesi	2008-2012
Yüksek Lisans	Eski Doğu Arkeolojisi	Halep Üniversitesi	2012-2015
Yüksek Lisans	Klasik Arkeoloji	Ankara Üniversitesi	2015-2019

Yabancı Dil ve Düzeyi:

Arapça : Anadil

Türkçe: C2

İngilizce: B2

Yayımlar:

- (2016) ‘‘Kuzey Suriye ve Güney Anadolu'daki Geç Hitit Dönemi Stelleri’’, Halep Üniversitesi Yayınları, (2016). (*el-Masalat el-Hajeri fi Asır el-Memlekeh el-Hissiye el-Hadesye fi Şamal Suriye va Ganuop el-Anadolu*).